

یافته‌های تاریخی

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۳

QR کد	صفحه	عنوان
	۱-۲۵	سکه‌شناسی و جایگاه آن در پژوهش‌ها و مطالعات تاریخی امیر آهنگران https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8
	۲۶-۴۷	واکاوی اندیشه‌های سیاسی و فلسفی طالبوف تبریزی در باب ایده‌های لیبرالیسم و سوسیالیسم در جریان جنبش مشروطه در ایران سوسن قاسمی حیدری و عباس عمادی https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8
	۴۸-۶۱	ازدواج و مسائل حقوقی آن در دوره رضاشاه با تکیه بر مشروح مذاکرات مجلس و قوانین مصوب مهرالسادات اشرف‌پور، سهیلا ترابی فارسانی و فیض‌الله بوشاسب گوشه https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56020.1025 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.5.2
	۶۲-۷۵	سیر تحول و تطور نهاد وزارت در عصر ایوبیان قسیم یاسین https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55991.1023 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.3.0
	۷۶-۹۴	بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه از منظر سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجاری طی قرن ۱۹ میلادی محمد سلماسی‌زاده و زهراسادات خندان https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56024.1028 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.4.1
	۹۵-۱۱۲	تأثیر تحولات فرهنگی بر نوسازی در ایران قاجار (مطالعه موردی از دوره فتحعلی شاه تا پایان سلطنت مظفرالدین شاه) علی اصغر رجبی، اسما رضائی و نسیم فرهنگند https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55869.1021 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.6.3

Urmia University

Quarterly

Historical Findings

Vol. 1, No. 4, Winter 2025

Title	Page	QR Code
Numismatics and its role in historical research and studies Amir Ahangaran https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8	1-25	
An analysis of the political and philosophical thoughts of Talebov Tabrizi regarding the ideas of liberalism and socialism during the constitutional movement in Iran Sosan Ghasemi Heidari and Abass Emadi https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8	26-47	
Marriage and its legal issues during the Reza Shah era: Based on the parliamentary debates and enacted laws Mehrsadat Ashrafpour, Soheila Tarabi Farsani and Feyzollah Boshaseb Gosheh https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56020.1025 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.5.2	48-61	
The evolution and development of the institution of vizierate during the Ayyubid era Ghasim Yasin https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55991.1023 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.3.0	62-75	
Suspension of constitutionalism in the trap of exception: A critical rereading of the eventual and institutional contexts of suspension of constitutionalism in contemporary Iran Alireza Sahraie https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56024.1028 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.4.1	76-94	
The impact of cultural developments on modernization in Qajar Iran: A case study spanning the reigns of Fath Ali Shah to Mozaffar al-Din Shah Ailasghar Rajabi, Asma Rezaeie and Nasim Farahmand https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55869.1021 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.6.3	95-112	

Urmia University

Numismatics and its role in historical research and studies

Amir Ahangaran¹

1- Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/01/08</p> <p>Accepted: 2025/03/01</p> <p>pp: 1- 25</p> <p>Keywords: Numismatics; Political history; Historical geography; Economic history; Cultural history.</p>	<p>Coins, regardless of their role as a medium of exchange, can play an important part in the economy and trade of governments. Additionally, the inscriptions and designs on coins can reflect territorial, political, cultural, and economic changes within a country throughout history. This is why the study of coins and, consequently, the use of numismatics today can be of great help to professors, researchers, and scholars in various historical fields, even for those specializing in specific historical periods, to better examine and refine the transformations in political and dynastic history, economic history, cultural and religious history, as well as the historical geography of dynasties and governments over time. This research aims to explore how numismatics can be used in historical research and studies to shed light on certain ambiguities that researchers may encounter when examining pivotal moments in history. The findings of the research indicate that numismatics, depending on the manner and method of coin minting in different historical periods, can provide significant assistance to historians in conducting their studies accurately. Numismatics can contribute to the precise chronology of the reigns of kings, the identification of potential claimants, rivals to power, and rebels against the central government, as well as the historical extent and political-geographical boundaries of the territories of ruling dynasties. Moreover, it can help in understanding the duration of the prevalence of various scripts and languages in different historical periods, identifying customs, rituals, and religious ceremonies of each historical era, and analyzing the nature and causes of economic rivalries among neighboring and competing states, along with the economic scope of their coins. Such contributions of numismatics offer valuable insights to historians for conducting their studies comprehensively.</p>
	<p>Citation: Ahangaran, A. (2025). Numismatics and its role in historical research and studies. <i>Journal of Historical Findings</i>. 1(4), 1-25.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8</p>

¹ **Corresponding author:** Amir Ahangaran, **Email:** Ahangaran.a@lu.ac.ir, **Tell:** +989120219092

Extended Abstract

Introduction

Coins are one of the important movable properties and a significant written historical document. Understanding their various types is the most critical topic in numismatics, which, as part of the heritage of past generations, can play an important role in enriching and expanding our knowledge of the diverse developments of human societies throughout different periods of history. Familiarity with coins and utilizing the science of numismatics can serve as an auxiliary tool for unraveling certain historical events and issues, benefiting historians. It can significantly assist history professors in universities and research institutions in both educational and research fields, aiding them in conducting and completing certain studies and enhancing the understanding of historical topics in classroom settings for students, as well as supporting graduate students in their research endeavors. Despite Iran's historical prominence as a leading country in coin minting and being among the ancient civilizations with numerous dynasties that ruled over its vast geographical expanse, contributing to a wide variety of coinage, numismatics currently holds no position as an academic course at any level of history studies within universities and academic institutions.

Methodology

This research aims to employ a descriptive-analytical method to explore how the science of numismatics can be used in historical research and studies to uncover certain ambiguities that scholars face when dealing with significant turning points in history. It seeks to demonstrate how numismatics and the use of coins can significantly assist historians and researchers in gaining a better understanding of past historical developments

Results and discussion

The findings of the research indicate that numismatics, depending on the manner and

method of coin minting in different historical periods, can provide significant assistance to historians and researchers in conducting their studies accurately and precisely. Numismatics can contribute to the precise chronology of the reigns of kings, the identification of potential claimants, rivals to power, and rebels against the central government, as well as the historical extent and political-geographical boundaries of the territories of ruling dynasties. Moreover, it can help in understanding the duration of the prevalence of various scripts and languages in different historical periods, identifying customs, rituals, and religious ceremonies of each historical era, and analyzing the nature and causes of economic rivalries among neighboring and competing states, along with the economic scope of their coins. Such contributions of numismatics offer valuable insights to historians and researchers for conducting their studies comprehensively.

Conclusion

By utilizing coins, it is possible to bridge the temporal and spatial gaps that exist between historians and historical facts in the realm of research and historical studies. This approach can foster a form of empathy between the subject, namely the historian or researcher, and the object, that is, the coin, which is examined to gain a deeper understanding of historical transformations in various political, economic, and cultural domains. The designs and inscriptions on the obverse and reverse of coins, depending on the language, script, and religious orientations of ruling dynasties, can serve as evidence of Zoroastrianism, Sunni, or Shia beliefs, or indicate religious conversions and support for particular doctrines during a given period. Although coin forgery was inevitable in most periods of Iran's history, coins, based on their quality and fineness, could significantly influence the economic prosperity or decline of kingdoms. For this

reason, overseeing the management of mints and coin production was always a matter of concern for different dynasties. Additionally, from the perspective of territorial sovereignty and historical geography, coins can act as a supplementary document, enhancing the reports of historians regarding the regions under the control and influence of a dynasty or king. Contemporary researchers, by relying on these coins, can more accurately delineate the maps and borders of states' power and influence according to the reigns of various monarchs, presenting a clearer picture to modern readers. Despite the fact that some past historians, such as Mohammad bin Hindushah Nakhjavani, Mirza Sami'a, and Mohammad Hasan Khan Etemad-al-Saltaneh, had considerable knowledge about coins and mints — as evidenced by their works — unfortunately, numismatics has remained relatively neglected among contemporary historians, researchers, and history students. This is particularly regrettable because this field of study could be employed as a tangible tool to enhance students' learning experiences in education and to encourage them to use coins as a historical document in their research. However, the absence of numismatics as a part of the history curriculum, even as two or more course units, is a significant shortcoming. As a

result, history graduates lack any substantial understanding of coins from different periods or how to use them to clarify historical ambiguities, complete research at the graduate level, or even as a practical skill for employment in museums with coin sections. In conclusion, this research proposes that history departments should no longer overlook the field of numismatics and should include it in their curricula. Furthermore, they should consider collaborating with archaeology departments to develop an interdisciplinary study program in numismatics at the master's level. Such a step could help train specialists for cultural heritage centers, museums, and other research institutions.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

سکه‌شناسی و جایگاه آن در پژوهش‌ها و مطالعات تاریخی

امیر آهنگران^۱

۱- استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>سکه فارغ از این که به عنوان یک وسیله مبادلاتی می‌تواند نقش مهمی در اقتصاد و بازرگانی دولت‌ها داشته باشد، نقش و نوشته‌های منقور بر روی آن نیز می‌تواند نشان دهنده تغییر و تبدلات سرزمینی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی یک کشور در طول تاریخ باشد. به همین خاطر است که شناخت سکه‌ها و به تبع آن بهره بردن از فن و دانش سکه‌شناسی امروزه می‌تواند کمک شایانی به اساتید، پژوهشگران و محققان در حوزه‌های مختلف مطالعات تاریخی حتی با وجود داشتن تخصص در یک دوره خاص از دانش تاریخ، جهت بررسی و تدقیق بیشتر تحولات تاریخ سیاسی و دودمانی، تاریخ اقتصادی، تاریخ فرهنگی و مذهبی و همچنین جغرافیای تاریخی سلسله‌ها و دولت‌ها در ادوار مختلف بنماید. این پژوهش برآنست تا با روشی توصیفی - تحلیلی به چگونگی استفاده از فن سکه‌شناسی در پژوهش‌ها و مطالعات تاریخی برای پرده برداشتن از برخی ابهامات و زوایای تاریک پیشاروی پژوهشگران و محققان در مواجهه با بزنگاه‌های مهم تاریخ بپردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آنست که سکه‌شناسی می‌تواند بسته به نحوه و چگونگی ضرب سکه‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی در سال‌شماری دقیق سال‌های سلطنت پادشاهان، شناسایی مدعیان و معارضان احتمالی قدرت و شورشیان بر علیه حکومت مرکزی، گستره تاریخی و مرزهای سیاسی جغرافیایی قلمرو سلسله‌های حکومتگر، آگاهی از مدت زمان رواج انواع خط نوشتاری و زبان‌های رایج در دوره‌های مختلف تاریخی، شناسایی آداب و رسوم و آئین‌ها و تشریفات مذهبی در هر دوره تاریخی، چگونگی و علل رقابت‌های اقتصادی دولت‌های هم‌جوار و رقیب و همچنین گستره اقتصادی سکه‌های آن‌ها و... کمک‌های شایان توجهی به مورخان و محققان برای انجام درست و دقیق پژوهش‌های‌شان بنماید.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۱</p> <p>صص: ۱-۲۵</p> <p>واژگان کلیدی: سکه‌شناسی، تاریخ سیاسی، جغرافیای تاریخی، تاریخ اقتصادی، تاریخ فرهنگی.</p>
<p>استناد: آهنگران، امیر. (۱۴۰۳). سکه‌شناسی و جایگاه آن در پژوهش‌ها و مطالعات تاریخی. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i>، (۴) ۱، ۲۵-۱.</p>	
<p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>© نویسنده‌گان </p>	
<p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8</p>	

مقدمه

سکه یکی از اموال مهم منقول و یک سند تاریخی مکتوب و مهم است که شناخت انواع آن مهم‌ترین مبحث در فن سکه‌شناسی است که به عنوان بخشی از میراث گذشتگان می‌تواند سهم مهمی در تکمیل و افزایش دانسته‌های ما از تحولات گوناگون جوامع بشری در ادوار مختلف تاریخ داشته باشد. آشنایی با سکه‌ها و بهره بردن از فن سکه‌شناسی می‌تواند به عنوان ابزاری کمکی برای ابهام‌زدایی و گره‌گشایی از برخی وقایع و مسائل مهم تاریخی در خدمت اهل تاریخ باشد. هم‌چنین فن و دانش سکه‌شناسی به عنوان فصل مشترک بین دو علم تاریخ و باستان‌شناسی همواره می‌تواند به عنوان ابزاری مهم و کمکی در هر دو عرصه‌ی آموزش و پژوهش کمک‌های شایانی به اساتید تاریخ در دانشگاه‌ها و مراکز علمی برای انجام و تکمیل برخی پژوهش‌ها و هم‌چنین تفهیم بهتر مسائل تاریخی در کلاس‌های درس دانشجویان و هم‌چنین انجام پژوهش‌های دانشجویان در مقاطع تحصیلات تکمیلی بنماید. با وجود این‌که از لحاظ تاریخی ایران یکی از کشورهای پیش‌رو در زمینه ضرب سکه است و هم‌چنین جز کشورهای متمدنی است که سلسله‌های زیادی در گستره جغرافیایی آن در ادوار مختلف حکومت نموده‌اند که از تنوع سکه‌ایی زیادی برخوردار بوده‌اند، اما امروزه سکه‌شناسی هیچ جایگاهی به عنوان واحد درسی در هیچ یک از مقاطع تحصیلی رشته تاریخ در سطح دانشگاه‌ها و مراکز علمی ندارد. این در حالی است که سکه یکی از ارکان مهم سیاسی و اقتصادی در تشکیل سلسله‌های مختلف حاکم بر جغرافیای فرهنگی ایران در ادوار مختلف بوده است و بویژه در دوران اسلامی، ضرب سکه در کنار منشور حکومت و خواندن خطبه نقش مهمی در تشکیل حکومت‌ها و مشروعیت بخشی به سلسله‌ها را داشته است. هم‌چنین سکه به عنوان یکی از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین اموال منقول علاوه بر جایگاه ویژه‌ای که در زندگی روزمره مردم برای انجام مبادلات تجاری و بازرگانی داشت، هم‌چون یک اعلامیه یا سند رسمی مردم را از تحولات عرصه قدرت و دنیای سیاست با خبر می‌نمود. این پژوهش برآنست تا به این پرسش پاسخ دهد که سکه‌ها و فن سکه‌شناسی چه کمکی می‌تواند به مورخین در عرصه پژوهش‌ها و مطالعات تاریخی بنماید و هم‌چنین چه عامل یا عواملی سبب شده تا پژوهش‌گران و محققان حوزه مطالعات تاریخی نتوانند از علم سکه‌شناسی در عرصه پژوهش بهره کافی و وافی را ببرند؟

پیشینه تحقیق

در مورد موضوع این مقاله تاکنون پژوهش مستقل و مطلوبی صورت نگرفته است اما در مورد سکه و چگونگی ضرب آن در دوره‌های مختلف تاریخ ایران کتاب‌هایی متعددی به منصف چاپ رسیده است که بیشتر به شکل کتاب کاتالوگ یا آلبوم سکه هستند تا تألیفاتی که جنبه علمی و پژوهشی داشته باشند. برای نمونه کتاب‌هایی هم‌چون «آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران» تألیف رابینو (۱۳۵۳) و بیشتر کتاب‌هایی که انتشارات پازینه با موضوع سکه برای دوره‌های مختلف تاریخ ایران منتشر نموده از جمله کتاب‌هایی هستند که جنبه کاتالوگ و آلبوم دارند. تدوین کنندگان این گونه کتاب‌ها اکثراً بدون بیان توضیحات لازم و علمی در مورد چگونگی ضرب سکه در ایران و مسائل مرتبط با آن، تنها به لیست کردن تصاویر سکه‌ها در کتاب‌های خود به همراه ذکر شمه‌ای از تاریخ سیاسی نه چندان دقیق و روشمند در مورد سلسله‌هایی مختلف پرداخته‌اند. در سوی دیگر کتاب‌هایی هم که در زمینه‌ی سکه‌شناسی جنبه علمی و تألیف دارند، بسیار محدود هستند. هم‌چون کتاب «سکه‌های ایران از آغاز تا زنده» تألیف سرفراز و آورزمانی (۱۳۹۹) و «دارالضرب‌های ایران دوره اسلامی» تألیف عقیلی (۱۳۷۷) که مؤلفین در این دو کتاب به صورت کلی به سکه‌ها و نحوه‌ی ضرب آنها در دوره‌های مختلف پرداخته‌اند. برخی کتاب‌ها نیز به صورت تخصصی به سکه و نحوه ضرب آن در زمان یک سلسله‌ی خاص پرداخته‌اند؛ مانند کتاب «سکه‌های ایران در دوران هخامنشی» (۱۳۵۸) تألیف بابلون که نه تنها در آن سکه‌های دوره هخامنشی از جهات مختلف سیاسی، اقتصادی و هنری و علل ضرب آنها را مورد بررسی قرار گرفته است، بلکه اسناد یونانی و کتیبه‌هایی را که به زبان‌های مختلف تا آن دوره کشف شده‌اند را مورد مطالعه قرار داده و آنها را پایه و اساس کتاب خود قرار داده است. کتاب «سکه‌های دوره صفویه» (۱۳۸۸) تألیف قائینی با موضوعیت سکه‌های این دوره از دیگر آثاری است که مؤلف با نگاهی باستان‌شناسانه تلاش نموده تا به صورت تخصصی به سکه‌های این دوره بپردازد اما دید ضعیف تاریخی نویسنده و بهره نبردن کافی از منابع تاریخ‌نگاری دوره صفویه سبب شده تا این اثر با برخی نقصان‌ها در زمینه شناخت سکه‌ها از جمله سازوکار ضربخانه، علل جعل سکه‌ها و... مواجه باشد.

سکه و اختراع آن

پیش از این که سکه بوسیله حکومت‌ها و دولت‌ها به عنوان وسیله‌ای برای معامله و تجارت اختراع شود، معاملات و مبادلات به صورت پایاپای صورت می‌گرفت و از برخی اجناس و کالاهای کمیاب و نایاب که هواخواه زیادی برای خرید در بین مردم داشتند، هم‌چون؛ نمک، پوست، صدف، گندم، گوسفند به عنوان وسیله مبادله استفاده می‌شد. (نک: بیانی، ۱۳۷۰: ۸-۹) البته قبل از رواج سکه یهودی‌ها در مبادلات تجاری‌شان وزنی از طلا و نقره را به کار می‌بردند و بازرگانان‌شان همواره ترازو و محکی را به همین منظور با خود همراه داشتند. (راوندی، ۱۳۸۲: ۱/۲۲۵) با کشف فلزات و همه‌گیر شدن استفاده از آنها به دلایلی چون طول عمر، حجم کم و دیگر مزایایی که فلزات داشتند، سکه به ابزار اصلی در مبادله و تجارت مبدل شد. سکه‌های ابتدایی به اشکال مختلفی چون؛ شمش، حلقه و میله بودند که بسته به فرهنگ حاکم و دستور فرمانروایان منقور به علائم خاصی برای شناسایی و ارزش اعتباری‌شان بودند. در این مورد کارد یا میله‌های باریک در چین، تبرهای مسی در آمریکا، حلقه در ارمنستان، حلقه‌های طلا و نقره مصری [اوتن] و میله‌های مسی مکشوف در موهنجودارو پاکستان که قدمت‌شان به سه هزار سال ق.م می‌رسید، قدیمی‌ترین گونه‌های سکه‌های ابتدایی بودند. (نک: بیانی، ۱۳۷۰: ۱۰-۱۱) اختراع و ضرب نهایی سکه به شکل معمول در زمان کرزوس پادشاه لیدی صورت گرفت و سکه‌های او از جنس «الکتروم» - ترکیبی از طلا و نقره - (راوندی، ۱۳۸۲: ۱/۱۱۹؛ هرودت، ۱۳۸۲: ۱/۱۴۶) با اقتباس از ترتیب اوزان و مقادیر بابلی ساخته شدند و این اختراع او بعد از اختراع خط از دیگر مصادیق مهم پیشرفت تمدن شد. (سایکس، ۱۳۸۰: ۱۷۰) در زمان هخامنشیان سرزمین لیدیه بدست کوروش فتح شد ولی انحصار ضرب سکه هم‌چنان در دست اهالی لیدیه باقی بماند و کمبوجیه جانشین کوروش نیز به ضرب همان سکه‌های کرزوسی در ضرب‌خانه‌های سارد ادامه داد. (بابلون، ۱۳۵۸: ۲) در زمان داریوش کبیر برای نخستین‌بار هخامنشیان اقدام به ضرب سکه‌های طلا و نقره نمودند. سکه‌ی طلای ایرانی که را یونانی‌ها آن را داریک می‌گفتند به جهت خلوص و خوش‌عیار بودنش بسیار معروف شد و خیلی سریع به پول طلای منحصر به فرد دنیا مبدل گشت. قرن‌ها بعدها حتی پوند و شلینگ انگلستان کاملاً معادل با داریک - دریک - و سیگلو - شیکل - داریوش ضرب شد. (سایکس، ۱۳۸۰: ۱/۲۱۳ و نک: پیرنیا و اقبال، ۱۳۸۰: ۸۴) دریک به طور قطع اولین سکه‌ای است که اصل آن ایرانیست و به هیچ‌وجه از حیث وزن، نوع و شکل با سکه‌های کرزوسی شباهتی نداشت. (بابلون، ۱۳۵۸: ۳) البته سکه‌ها در امپراطوری هخامنشی به اشکالی مختلفی چون: (۱) سکه شاهی (۲) سکه‌های ساتراپی‌ها^۱ (۳) سکه‌های استان‌ها با تصاویر شاه (۴) و سکه‌های محلی رایج در کشورهای مغلوب، ضرب می‌شدند. (گراتوسکی، ۱۳۵۹: ۹۰)

از دوره هخامنشیان سکه دیگر به یکی از ملزومات مهم در تاریخ سلسله‌ها و اسباب مشروعیت شاهان ایرانی مبدل گشت. در دوره اشکانیان سکه طلا ضرب نشد یا به عبارتی شاهان این سلسله برای ضرب سکه طلا اقدام ننمودند. به جز مورد استثنایی سکه‌های طلایی که ونن اول آنها را براساس واحد سکه‌های طلای رومی در ضرب‌خانه شهرستان ری ضرب نمود تا به سپاهیان مزدور رومی‌اش جهت جنگ علیه اردوان سوم ضرب بپردازد. (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۹۹: ۳۳-۳۴) البته در زمان اشکانیان پول طلا یا از راه تجارت و یا از راه دریافت غرامت وارد ایران می‌شد. (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۱۷۸) مسکوکات اشکانیان دو قسم بودند: اول، مسکوکات نقره چهار درخمی که در یک روی آنها صورت ارشک که به طرف راست نشسته است و کمانی که زه آن را کشیده در دست دارد و در روی دیگر آنها صورت پادشاه وقت نقر شده بود به همراه مقدار معینی سکه مسی بود. دوم، سکه‌های یک درخمی نقره و ابول و مسکوکاتی معینی از مس بود. قسم اول در بلاد یونانی‌نشین و قسم دوم در مراکز که مستقیماً تحت حکمرانی اشکانیان بود، ضرب می‌شدند. (نک: سایکس، ۱۳۸۰: ۱/۵۰۳ و ۵۰۵ و پیرنیا و اقبال، ۱۳۸۰: ۱۷۷-۱۷۸ و سرفراز و آورزمانی، ۱۳۹۹: ۳۴) برخی علت این که چرا اشکانیان سکه‌های طلا ضرب نکردند را ناشی از خواست دولت روم می‌دانند. زیرا رومی‌ها با هر دولتی که معاهده می‌بستند، این شرط را قید و مقرر می‌کردند که تجار رومی مسکوکات طلای دیگر دول را در معاملات قبول نکنند. (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۳/۲۶۷۴) برخی نیز معتقدند که اشکانیان هرگز اقدام به ضرب سکه طلا نکردند و این حق را بزرگوارانه به امپراتوران روم واگذاشتند و این که بعدها حتی فراوانی طلای رومی و قرارداد اردوان پنجم با ماکرینوس عاملی شد تا ضرب سکه طلا را غیر ضروری قلمداد کنند. (آلتهایم و استیل، ۱۳۸۲: ۱۰۹)

^۱ ساتراپ‌های شاهنشاهی ایران هیچ‌گاه اجازه ضرب سکه بنام این که ساتراپ بوده‌اند، نداشتند و این سکه‌ها تنها به خاطر شرایط جنگی حاکم در شهرهای ایالات و یا خارج بودن از ساتراپی محل حکومت برای تأمین و تدارکات عملیات نظامی ضرب شده‌اند. (بابلون، ۱۳۵۸: ۲۶)

برخلاف دوره اشکانیان نظام پولی ساسانیان سه فلزی بود و مسکوکات آنها از جنس طلا، نقره، مس و برخی مواقع ممزوجی از مس و برنج بودند. همچنین تصویر سکه‌های ساسانیان را برخی از برجسته‌ترین دستاوردهای هنر سکه‌زنی ذکر نموده‌اند و این که نقش سکه‌های ساسانی ریشه در تصاویر سکه‌های پارس دارد و هم‌زمان با سکه‌زنی اشکانی در پیوند بود است و از تاثیرات خارجی نیز بهره‌مند گشته است. (آلتهايم و استیل، ۱۳۸۲: ۶۳) اردشیر بابکان بنیانگذار سلسله ساسانی بعد از این که به قیصر روم الکساندر سوروس اعلام جنگ کرد به عمد سکه‌ی طلا ضرب نمود تا امتیاز رومی‌ها در زمان اشکانیان را که به آن اشاره شد، نادیده بگیرد. (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۶۷۴/۳) البته ساسانیان که اساساً به هخامنشیان استناد می‌کردند، به دلیل شهرت طلبی ضرب طلا را یک ضرورت تشخیص دادند و در این راه سیاست خاوری آنها که با پادشاهی اردشیر بابکان شروع شد و به لشکرکی به قلمرو کوشانیان و شمال هندوستان به عنوان مناطقی که پیش‌تر ضرب سکه طلا در آنجا معمول بود، کمک شایانی کرد. (نک: آلتهايم و استیل، ۱۳۸۲: ۱۰۹) با تمام این وجود در زمان ساسانیان نیز همچون زمان اشکانیان پول پایه سکه نقره بود. با این که سکه‌های نقره ساسانیان همان درخم بود، اما آن را «زوز» یا کرشه و پول مسی را نیز «معا» که ریشه سامی داشت، می‌نامیدند. ظرافت‌های به کاررفته در سکه‌های ساسانی سبب این تصور شده که احتمالاً استادان یونانی در ضرب‌خانه‌های‌شان کار می‌کرده‌اند. (پیرنیا و اقبال، ۱۳۸۰: ۲۴۸-۲۴۹)

اعراب مسلمان بعد از فتح ایران و سقوط ساسانیان هم‌چنان درهم ایرانی را پایه مبادلات خود قرار دادند. در زمان خلیفه دوم عمر تغییرات کوچکی در روی سکه‌ها رخ داد و به تدریج عباراتی کوتاه هم‌چون نام خلفا، «الحمد لله»، «محمد رسول الله»، «لا اله الا الله»، «الله اکبر» و «ولی الله» به سکه‌ها و نقوش سابق افزوده شد. دوام روزگار فتوح و بروز نزاع‌های داخلی، سادگی امور و نداشتن امکانات بایسته برای ضرب سکه، مسلمانان را ناچار ساخت که تغییرات اساسی را تا دوران حکومت عبدالملک بن مروان^۱ به تعویق بی‌اندازند. عبدالملک در راستای سیاست عربی‌سازی دیوان و امور دولتی، ناگزیر به اصلاح سکه و عربی‌سازی آن شد. روایات تاریخی اندیشه این طرح سکه‌های اسلامی را به پیشنهاد خالد بن یزید بن معاویه و امام محمدباقر(ع) که در این امر مورد سؤال و مشاوره عبدالملک قرار گرفته بود، می‌دانند. (احمدوند، ۱۳۸۹: ۱۸-۲۱ و نک: دینوری، ۱۳۸۳: ۳۶۰؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۹۲/۱؛ مستوفی، ۱۳۸۴: ۳۳۶-۳۳۷؛ اشپولر، ۱۳۷۳: ۱۳۷۳/۱: ۴۴۳/۱) در دوره‌ی خلفای عباسی ضرب سکه‌ها تغییراتی پیدا کرد و برخی آیات قرآن روی سکه‌ها منقور گشت و امرا و سلاطین ایرانی تابع آنان نیز القاب خود هم‌چون عمادالدله، عضدالدوله، یمین‌الدوله و... را بر روی سکه‌ها نقر کردند. علاوه بر این در زمان سلاجقه و سپس ایلخانان نیز صورت حیواناتی چون شیر و پرندگانی چون عقاب به همراه خورشید بر روی سکه‌های سلسله‌های حکومت‌گر در ایران ظاهر شد. از لحاظ خط نوشتاری نیز از زمان ایلخانان مغول علاوه بر خط اویغوری که گاهی بر روی سکه‌ها مشاهده می‌شود، خط روی سکه‌ها به تدریج از خط کوفی شکسته به خط نسخ و سپس نستعلیق در زمان صفویه تغییر پیدا کرد. همچنین سکه‌های ایران از دوره صفوی به بعد به دلیل رسمیت یافتن مذهب تشیع دچار تغییرات عمده در سجع و خط نوشتاری‌شان شدند و حتی بسته به جنس و وزن‌شان به اسامی مختلفی محمدی، عباسی، قازیگی و... نام‌گذاری شدند.

نحوه ضرب سکه

ضرب سکه در ایران از دوران باستان تا نیمه اول دوره قاجاریه با وجود تلاش ناموفق صفویان برای ضرب سکه به صورت چرخشی هم‌چنان به شیوه ضرب چکشی بود. ضرب سکه به صورت چکشی در ایران به این صورت بود که ابتدا از یک دیگ؛ فلز مذاب را در قالب‌های بلند می‌ریختند تا به صورت شمش درآید و سپس شمش‌های ساخته شده را با قیچی مخصوص فلزبری به قطعات هم وزن می‌بریدند و بعد با انبر و چکش آنها را دایره‌ای برش می‌زدند و سپس سفید می‌کردند و با چکش بر روی آن نقش‌هایی را نقر می‌کردند و به صورت مسکوک کامل در می‌آمد. (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۱۱؛ راوندی، ۱۳۸۲: ۴۷۳/۵-۴۷۴) نخستین بار در منابع تاریخ-نگاری عصر قنترت-سال‌های بعد از مرگ ابوسعید بهادرخان تا ظهور امیر تیمور-است که از ۶ مرحله‌ی ضرب سکه به صورت چکشی در ضرب‌خانه که عبارت بودند از: (۱: قابضی، ۲: سبکی، ۳: طباعی، ۴: صیرفی، ۵: قطاعی و ۶: گذازندگی نام برده می‌شود. (نخجوانی،

^۱ اعتمادالسلطنه با استناد به این که بعضی گفته‌اند: «مصعب بن زبیر در زمان عبدالله بن زبیر قلیلی درهم مسکوک نمود» به نحوی این شبهه را که البته خود او آن را ضعیف می‌داند، مطرح می‌نماید که شاید این زبیریان بوده‌اند که قبل از اقدام عبدالملک بن مروان برای ضرب سکه اقدام نموده‌اند. (نک: اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۹۲/۱)

۱۹۷۶: ۱۶۲/۲) تا قبل از دوره صفویه هم‌چنان سکه‌ها با انجام این مراحل ضرب می‌شدند و با تأسیس این سلسله؛ ضرب‌خانه‌های دوره صفویه برخلاف ضرب‌خانه‌های دوران گذشته در ۹ کارگاه و طی ۹ مرحله‌ی: (۱) سبکی، (۲) قرص‌کوبی، (۳) آهنگری، (۴) چرخ‌کشی، (۵) قطاعی، (۶) کپله‌کوبی، (۷) سفیدگری، (۸) تخش‌کُنی و (۹) سکه‌کُنی انواع سکه‌ها را ضرب می‌کردند. (نک: میرزا سمعی، ۱۳۳۲: ۲۱-۲۲؛ متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۱؛ عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۹-۴۰) توصیفات میرزا سمعی از این ۹ مرحله ضرب سکه بسیار پرارزش است، زیرا هیچ‌یک از سیاحان روزگار صفوی هم‌چون کارری، شاردن و... دیگرانی که موفق به دیدن ضرب‌خانه‌های صفویان شده بودند با این دقت از این مراحل سخنی به میان نیاورده‌اند. (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۱۱) با این‌که در منابع هیچ اشاره‌ای به تعداد ضرب سکه‌ها در طول ساعات کار ضرب‌خانه‌ها نشده است، اما برخی محققین مدعی‌اند که در هر دقیقه ۳۳ تا ۳۸ سکه چکشی در ضرب‌خانه‌ها ضرب می‌شده است و حتی توضیحات بیشتری نسبت به میرزا سمعی در مورد این ۹ مرحله بیان می‌کنند. (عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۱-۴۵)

کارری سیاح ایتالیایی در مورد چگونگی ضرب سکه در دوره صفویه می‌نویسد: «صبح زود به تماشای ضرب‌خانه رفتیم... فلز را در بوتله گذاخته و به شکل شمش در می‌آوردند، سپس به ضرب چکش صفحه‌گونه‌ای از آن درست می‌کردند، سپس به اندازه‌های معینی می‌بریدند و اطراف آنها را یکی‌یکی با سوهان صاف می‌کردند و آن‌گاه اسم یا صورت لازم را به وسیله قالب و ضرب چکش بر آن منقوش می‌ساختند.» (کارری، ۱۳۴۸: ۸-۹ و نک: ۳۲ و ۱۱۵) شاردن فرانسوی اما صنعت‌گران صفوی را با قالب زدن سکه ناآشنا بیان می‌کند (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۲/۲) نوشته‌های تاورنیه نیز حاکی از آنست که شاه عباس اول بواسطه دیدار و گفتگو با سفرای انگلیس از ضرب سکه به صورت چرخ‌ی در کشورهای اروپایی اطلاع یافته و حتی این سفر را به خاطر سکه‌های ضرب چرخ‌ی با کیفیت و یکدستی که همراه داشتند، تحسین و تمجید نموده است. (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۵۴) اما جای سوال است که چرا پادشاه عمل‌گرایی چون او هیچ اقدامی برای ضرب سکه به صورت چرخ‌ی در زمان خود انجام نداد؟ و سرانجام این تالی وی شاه عباس دوم بود که با مشاوره و همکاری لاشاپل دوهان فرانسوی طرح ساخت یک چرخ سکه‌زنی را به محمدیگ صدراعظم داد و با این صنعت‌گران ایرانی این دستگاه را به خوبی ساختند، اما در همان روز اول از کار افتاد و نتیجه و تغییر مثبتی برای تغییر ضرب سکه از چکشی به چرخ‌ی به دنبال نداشت. (نک: تاورنیه، ۱۳۸۹: ۲۱۸) سکه‌ها تا نیمه اول دوره قاجار هم‌چنان به شیوه چکشی ضرب می‌شدند تا این‌که در زمان فتح‌علی‌شاه به خاطر ارتباط با اروپا و تلاش‌های عباس‌میرزا برای اولین بار سکه‌هایی به صورت چرخ‌ی ضرب شدند. حدود ۲۰۰ قطعه سکه چرخ‌ی در سال ۱۲۲۲هـ.ق در تبریز ضرب شد، اما به خاطر هزینه‌ی زیاد از ادامه کار منصرف شدند و دوباره روال ضرب سکه‌های چکشی بیش از هفتاد سال دیگر ادامه یافت. سرانجام ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۰هـ.ق چند دستگاه ماشین سکه‌زنی از کشور فرانسه خریداری کرد و با وجود برخی کارشکنی‌ها و مشکلات در سال ۱۲۹۲هـ.ق چرخ سکه در ضرب‌خانه‌ی تهران و بعدها در دیگر شهرها دائر گردید (عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۵-۴۷) و ضرب سکه وارد فضای دیگری شد و از شکل سنتی آن یعنی ضرب چکشی بسیار فاصله گرفت

سکه‌شناسی و تاریخ سیاسی

با استفاده از فن سکه‌شناسی و بررسی میدانی سکه‌ها می‌توان به درک بهتری از تحولات و مناسبات سیاسی قدرت در جوامع در یک دوره تاریخی یا ادوار مختلف نائل آمد. در این زمینه دانش و فن سکه‌شناسی می‌تواند به نقش سکه‌ها در مشروعیت‌بخشی به قدرت شاهان، شمارش دقیق تعداد شاهان یک سلسله و سال‌شماری سلطنت‌شان، دودمان و وابستگی نسبی شاهان، شناسایی شاهان با توجه به تاج و چهره آنها در زمان‌هایی که تصویر آنها روی سکه نقر می‌شده است، شناسایی القاب شاهان، گستره‌ی قلمرو سیاسی و فرهنگی سلسله‌ها با استفاده از خوانش محل ضرب سکه‌ها، وابستگی سیاسی سلسله‌ها به دیگر حکومت‌ها و یا اعلام تابعیت شاهان نسبت به قدرت‌های فرادست، فراز و فرود قدرت دنیوی خلفا در دوره اسلامی در زمان قدرت بیش از حد سلسله‌های حاکم بر جغرافیای فرهنگی ایران، شناسایی مدعیان حکومت و شورش‌هایی که سلسله‌ها در ادوار مختلف با آنها مواجه شده‌اند را بررسی نماید. چنان‌که کسروی نیز در این باره می‌نویسد: «فن سکه‌شناسی ارتباط بسیاری با تاریخ دارد، زیرا ما اگر سکه‌های پادشاهی را گرد آورده باشیم از روی یقین خواهیم دانست که او چند سال فرمانروایی کرده و کدام شهرها را زیر فرمان داشته و به چه کیشی می‌گرویده و آیا پادشاهی جداگانه داشته یا گماشته‌ی پادشاه دیگر بوده است.» (کسروی، ۱۳۵۲: ۱۲۱-۱۲۲) این چنین است که دانش سکه‌شناسی می‌تواند کمک‌های شایان توجهی به اهل تاریخ در امر پژوهش و مطالعات تاریخی برای رفع برخی ابهامات بنماید.

از روی سکه‌ها می‌توان به عناوین و القاب مختلف شاهان در ادوار مختلف پی‌برد. برای نمونه در تاریخ ایران باستان و در زمان اشکانیان، عناوین و القابی که شاهان اشکانی برای خود اختیار می‌کردند، هرکدام تقلیدی از سکه‌های دولتی‌های دیگر بود. چنان‌که آنها عناوین شاه بزرگ و شاه شاهان را از هخامنشی‌ها، عادل، فاتح و خداوند را از سلوکی‌ها و اپی فانس را از یونانی‌ها تقلید و اقتباس نمودند. (پیرنیا و اقبال، ۱۳۸۰: ۱۷۸) هم‌چنین با استفاده از تصاویر منقوش بر روی سکه‌ها می‌توان شاهان برخی سلسله‌ها را شناسایی نمود. چنان‌که در سکه‌های دوره ساسانی در مواردی که شاه کلاه‌خود بر سر و جوشن در بر دارد، اردشیر اول است و آنجا که تاج و دو ستاره به دور سر دارد، شاپور اول و آنجا که یک هلال و یک ستاره در جلو تاج و یک ستاره در پشت آن دیگر شاهان این سلسله هستند. هم‌چنین تاریخ نقر شده بر روی سکه‌های شاهان ساسانی نشان دهنده تعداد سال سلطنت شاهان آن می‌باشد. به این صورت که هر شاهی تعداد سنوات سلطنت خود را از سال جلوس قید نموده است. برای نمونه روی یکی از سکه‌های انوشیروان نوشته شده چهار، چهل یعنی سال چهل و چهار و [...] علاوه بر این از زمان بهرام چهارم به بعد روی سکه‌ها یک یا دو حروف نوشته شده مثل (اب) یا (اک) و یا (اف) که ظن غالب بر آنست که این حروف، حروف اولیه اسم شهری است که در آنجا سکه ضرب شده یا حروف اولیه اسم پادشاه دست‌نشانده محلی می‌باشد. (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۸۶۷/۴-۲۸۶۶) برخلاف دوره ساسانیان تاریخ‌دار نبودن سکه‌های برخی شاهان ابتدایی سلسله اشکانی مسبب معشوش و مجهول ماندن برخی سال‌های سلطنت و حتی تعداد دقیق پادشاهان اشکانی را فراهم آورده است. امری که حکایت از اهمیت ضرب سکه و تاریخ منقور بر روی آن برای پی بردن به سال شماری دقیق سلطنت شاهان و دوران حکومت آنها دارد.

در دوران اسلامی نیز مسکوکات گواهی می‌دهند که در زمان کدام سلسله، نفوذ و سلطه‌ی بیش از حد امرا و سلاطین باعث می‌شود تا حکومت و قدرت دنیوی خلفای عباسی پایان یابد و تنها یک نفوذ معنوی از آنها در قلمرو خلافت باقی بماند و این‌که در زمان کدام سلسله‌ی دیگر دوباره قدرت دنیوی خلفا احیاء می‌شود. چنان‌که ظهور امرا و سلاطین آل‌بویه به‌طور کلی منجر به خاتمه یافتن ضرب مسکوکات خلفاء پس از خلیفه المستکفی «۳۳۵-۳۳۲ هـ» شد و در زمان آنها و سپس سلسله سلجوقیان نشانه‌های حکومت دنیوی خلفا بر روی مسکوکات از بین می‌رود تا این‌که با ظهور خلیفه الناصر «۶۲۲-۵۷۶ هـ» و تجدید حیات سیاسی خلافت، مجدداً حکومت دنیوی خلیفه بر روی سکه‌ها به چشم می‌آید و ظاهر می‌گردد. (اشپولر، ۱۳۷۳: ۲۵۲/۲) سکه‌ها حتی بیان‌گر میزان قدرت و ذی‌نفوذ بودن برخی خاندان‌ها در یک دوره تاریخی هستند. قدرت و نفوذ خاندان برمکیان در دوره نخست خلافت عباسیان چنان بود که خالد بن برمک در زمان خلافت منصور عباسی به عنوان حاکم ولایت فارس و بعد والی ری، طبرستان و دماوند منصوب شد. (فرای، ۱۳۸۰: ۶۳) هم‌چنین قدرت خاندان برمکی در زمان خلافت هارون چنان زیاد شد که سکه‌های مختلفی از یحیی، فضل و بویژه جعفر برمکی موجود است که سنوات منقور روی آنها موجب ایجاد برخی اختلاف‌نظرها میان نویسندگان درباره ادوار حکومت، وزارت و حتی ریاست برمکیان بر دارالضرب عباسیان شده است. (سجادی، ۱۳۸۵: ۱۴۱-۱۴۹) سکه‌ی درهم خالد بن برمک به سبک سکه‌های عرب-ساسانی ضرب سال ۱۵۳ هـ در طبرستان که نام وی به خط پهلوی روی سکه نقر شده است در تصویر سمت چپ و سکه درهم ضرب کرمان در سال ۱۷۷ هـ جعفر برمکی که نام او به خط کوفی بر روی سکه نقر شده در تصویر سمت راست قابل رویت هستند (شکل ۱).

شکل ۱- تصاویر سکه‌ها

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=221314> <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=98469>

سکه در کنار خطبه علاوه بر این‌که نشانی بر مشروعیت قانونی حکومت‌ها بود، ابزاری هم برای مشروعیت‌سازی، اعلام تابعیت از قدرت‌های فرداست یا سلسله‌ها و شاهانی بود که هم‌چنان در بین مردم محبوبیت داشتند. چنان‌چه شخصی چون تیمور گورکان با این‌که شخصیتی خودساخته و قدرتمند بود ولی برای کسب مشروعیت و مقبولیت و هم‌چنین تفاخر به ریشه‌های ترکی- مغولی از سال ۷۷۲-۸۰۵ هـ به نام سیورغتمش و پسرش محمودخان دو خان دست‌نشانده‌ی جغتائی مغول خطبه خواند و سکه‌هایی

ضرب کرد. (نطنزی، ۱۳۸۳: ۱۰۵) اقدامی که بعدها تنها توسط الخ بیگ نوه امیر تیمور تقلید شد. بر روی سکه‌های امیر تیمور این دو خان جغتایی عنوان سلطان و تیمور عنوان امیر را دارد. نمونه سجع نوشته‌های برخی از سکه‌های امیر تیمور با ذکر نام و عنوان این دو خان بالادست عبارتند از: «سیور غتمش خان یرلغی // امیر تیمور گورکان اِکمنو» و «السلطان الاعظم محمودخان // الامیر المعظم تیمور گورکان» که به تربیت در تصاویر پائین از راست به چپ در دو سکه اول با نام سیور غتمش خان و در دو سکه دیگر با نام سلطان محمودخان این سجع نوشته‌ها قابل رویت هستند (شکل ۲).

شکل ۲- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=4514258> - [id=8104528](https://www.acsearch.info/search.html?id=8104528) and [id=4514276](https://www.acsearch.info/search.html?id=4514276) and [id=4514286](https://www.acsearch.info/search.html?id=4514286)

سکه‌ها هم‌چنین گزارش‌گر اقدامات مدعیان قدرت و شورشیان بر علیه حکومت مرکزی در ادوار مختلف هستند. شورش معروف بهرام چوبینه از دودمان مهران که مدعی بود از نسل ملوک اشکانیست علیه خسرو پرویز از جمله شورش‌های معروف ایران باستان است. ادعایی که در تاریخ ساسانیان تازگی داشت و بهرام چوبینه پس از متواری نمودن خسرو پرویز وارد پایتخت شد، تاج‌گذاری نمود و بنام خود سکه زد. (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۵۷۹) در گاه‌شماری سلطنت شاهان ساسانی از دوره بهرام چوبینه فاصله بین سال-های ۵۹۱-۵۹۰ م به عنوان دوران سلطنت بهرام ششم یاد شده است و دو سکه دینار و درهم وی در تصاویر (شکل ۳) زیر قابل رویت هستند.

شکل ۳- تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces87429.html> and [pieces87429.html](https://en.numista.com/catalogue/pieces87429.html)

در تاریخ ایران اسلامی نیز مدعیان زیادی علیه حکومت مرکزی وقت چه در دوران خلفای عرب و چه در دوران سلسله-های حکومت‌گر سر به شورش برداشتند و سکه‌ها ضرب کردند. اقدام طاهر ذوالیمینین در انداختن نام خلیفه مأمون عباسی از خطبه و عدم ذکر نام او بر برخی از سکه‌هایی که در سال ۲۰۶ هجری ضرب نمود (فرای، ۱۳۸۰: ۸۴/۴) یکی از نمونه‌های معروف در تاریخ اسلام و ایران است. در تاریخ ایران، دوره صفویه و سال‌های پس از آن یکی از جمله دوره‌هایی است که مدعیان زیادی علیه حکومت مرکزی سر به شورش برداشتند و برای اعلام حکومت و استقلال خود سکه ضرب نمودند. چنان‌که پس از مرگ شاه اسماعیل دوم، قلندری که به شاه متوفی بسیار شبیه بود در میان اهالی کوه‌گیلویه ظهور کرد و خود را شاه اسماعیل دوم صفوی نامید، ولی سرکوب شد. (ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۷۲/۱-۲۷۴؛ قمی، ۱۳۸۳: ۷۰۷/۲-۷۱۴) سلطه هفت ساله‌ی غلجائیان شورشی افغان بر مقدرات دولت مرکزی در اصفهان و نیز ضرب سکه توسط محمود افغان که برخی سجع‌های آنها عبارت بودند از: «سکه شاه حسین نابود شد // شاه ایران عاقبت محمود شد» و «دین حق را سکه بر زر کرد از حکم الله // عاقبت محمود باشد پادشاه دین پناه» (شکل ۴) هم حکایت از نابودی و پایان سلسله صفویه و هم تغییر خط مشی سیاسی و مذهبی حکومت در زمان افغان‌ها بر بخش‌هایی از قلمرو سابق صفویان داشت.

شکل ۴- تصاویر سکه‌ها

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=231161>

با سقوط اصفهان بدست غلجائیان افغان و هم‌زمان با تکاپوهای شاه تهماسب دوم اوضاع قلمرو سابق صفویان چنان بود که: «رسم ملوک طوایف شیوع و فتنه و آشوب از عالی و سافل وقوع یافت، چنان‌که [...] در هرات ابدالی و در شیروانات لکزیه و در فارس صفی‌میرزا نام مجهول‌النسب و در کرمان سیداحمد نواده میرزا داود و در بلوچستان و بنادر سلطان محمد نام مشهور به خرسوار و در جوانکی عباس نام و در گیلان اسماعیل نام و در خراسان ملک محمود سیستانی صاحب داعیه و استبداد گشته» (استرآبادی، ۱۳۷۷: ۲-۳) و مدعی سلطنت شدند. شورش صفی‌میرزا و سام‌میرزای مجهول‌النسب که در زمان قدرت‌یابی نادرشاه افشار خود را به دروغ در بین عامه‌ی مردم شاهزاده‌ی صفوی و از فرزندان سلطان حسین معرفی نمودند (نک: استرآبادی، ۱۳۷۷: ۲۱-۲۳ و ۳۹۸-۳۹۶) از جمله شورش‌هایی بودند که سران آنها به عنوان مدعیان قدرت اقدام به ضرب سکه نمودند. چنان‌که سکه‌های پنج‌شاهی و عباسی سام‌میرزا ضرب تبریز به سال ۱۱۶۰ هـ.ق در تصاویر پائین با سجع نوشته‌های: «بنده شاه ولایت سام بن سلطان حسین» و «سکه بزرگ بگیتی چون طلوع نیرین / اورث ملک سلیمان سام بن سلطان حسین» (شکل ۵) حکایت از ماجراجویی سام‌میرزا داشت که سطوت نادری به او مجال قدرت‌نمایی نداد. روایت‌ها در مورد سرانجام این شاهزاده مجهول‌النسب متفاوت است. برخی نوشته‌اند که برای تنبیه ابتدا ابراهیم‌خان ظهیرالدوله بینی وی را برید و سپس نادرشاه از یک چشم کورش کرد (استرآبادی، ۱۳۷۷: ۳۹۶ و ۴۰۲) و سرانجام زمان علی‌قلی‌خان عادلشاه افشار «از شهر تبریز فرح‌انگیز خروج کرده، بیست هزار کس بر سر او مجتمع گشتند. بالاخره مجادله مقابله با سپاه کینه‌خواه قلیخان کرده، در آن معرکه شربت شهادت چشید.» (قزوینی، ۱۳۶۷: ۱۵۵) البته روایت صاحب عالم‌آرای نادری در مورد عاقبت سام‌میرزا متفاوت با دیگران مورخان است و او به قتل این مدعی دورغین به فرمان نادرشاه بعد از تصدیق حسنعلی‌خان معیرباشی که سام‌میرزا هیچ نسبتی با صفویان ندارد، اشاره می‌کند (مروی، ۱۳۶۴: ۸۸۱/۲-۸۸۰).

شکل ۵- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=12724535> And.id=7445832

در سال‌های پس از مرگ نادرشاه و دوران ضعف و جنگ قدرت بین جانشیان وی نیز تکاپوهایی بوسیله کریم‌خان زند، محمدحسن‌خان قاجار، آزادخان افغان و ابوالفتح‌خان و علی‌مردان‌خان بختیاری برای کسب قدرت و سلطنت صورت گرفت. در این تکاپوها ابتدا میرزا ابوتراب پسر میرزا مرتضی صدر‌الصدور و از نوادگان دختری شاه سلطان حسین را که خود مدعی سلطنت نبود، با اتحاد و هم‌فکری کریم‌خان، علی‌مردان‌خان و ابوالفتح‌خان در سال ۱۱۶۳ هـ.ق «ملقب به شاه اسماعیل [سوم] و بر تخت سلطنت متمکن گردانیده، خطبه و سکه به نام او جاری نمودند. [...] شاه مذکور را بجز نام شاهی و چند نفر غلام که در خدمت او مقرر بودند در هیچ امر اختیاری نبود.» (گلستانه، ۲۵۳۶: ۱۷۳-۱۷۲ و نک: مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۱۴۴-۱۴۵) این اقدام در واقع برای کسب مشروعیت در بین مردمی بود که هنوز علاقه‌مند به خاندان صفویان بودند و این مدعیان نیز برای کسب مقبولیت در بین مردم به این اقدام دست زدند. بعدها در زمان جنگ قدرت بین محمدحسن‌خان قاجار با کریم‌خان زند برای مدتی شاه اسماعیل سوم بدست خان قاجار افتاد و وی نیز برای کسب مشروعیت و مقبولیت به نام این شاهزاده صفوی خطبه خواند و سکه زد. برای نمونه سکه‌های پائین به ترتیب از راست به چپ سکه یک شاهی، ربع اشرفی، دو شاهی، ده شاهی، روپی، تمام اشرفی هستند که

در فاصله بین سال‌های ۱۱۷۱-۱۱۶۳ ه‍.ق مدعیان قدرت برای کسب مشروعیت و مقبولیت در بین مردم به نام شاه اسماعیل سوم ضرب نمودند. (شکل ۶)

شکل ۶- تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces62406> and [pieces412636](https://en.numista.com/catalogue/pieces412636) and [pieces412631](https://en.numista.com/catalogue/pieces412631) and [pieces61196](https://en.numista.com/catalogue/pieces61196) and [pieces62004](https://en.numista.com/catalogue/pieces62004) and [pieces61991.html](https://en.numista.com/catalogue/pieces61991)

در زمان شاهرخ افشار به سال ۱۱۶۴ ه‍.ق بزرگان دربار بر علیه وی در مشهد کودتاه کردند و میرسید محمد، متولی آستان قدس را که مادرش شهربانو بیگم دختر شاه سلیمان صفوی بود و دختر دایی خود شاه سلطان حسین را نیز به زنی داشت را با عنوان سلیمان ثانی بر تخت نشاندند و به نامش سکه ضرب کردند. «سجج سکه آن شهریار در وسط یک صفحه: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله نقش بود و در حاشیه همان صفحه اسماء مقدسه دوازده امام علیهم السلام و در صفحه دیگر این بیت: زد به لطف حق سکه کامرانی // شه عدل گستر سلیمان ثانی» بود. (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۹۱ و ۱۱۶-۱۱۴) در منابع دوران حکومت سلیمان ثانی که با قیام یوسف‌علی بیگ از تخت به زیر کشیده شد و دوباره شاهرخ نابینا را جانشین وی کرد را بین ۴۰ تا ۹۰ روز ذکر شده است. در تصاویر پائین سکه‌های اشرفی، عباسی و شش‌شاهی شاه سلیمان ثانی قابل رویت هستند. (شکل ۷)

شکل ۷- تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces62370.html> and [pieces412927](https://en.numista.com/catalogue/pieces412927) and [pieces418919](https://en.numista.com/catalogue/pieces418919)

در دوره قاجار نیز برخی شاهزادگان و اشخاص عامی نیز مدعی سلطنت شدند و برای نائل شدن به منویات خود اقدام به ضرب سکه نمودند. چنان‌که با انتشار خبر مرگ فتح‌علی شاه و حضور محمدمیرزا ولیعهد در تبریز «در هر سری سودایی پدید آمد و در هر خاطری خیالی پیدا شد از آن جمله ظل‌السلطان [علی‌شاه] که حاکم دارالخلافه تهران [بود] خود را صاحب تاج و تخت دانسته در دارالخلافه جلوس نمود [و...] سکه زده و خطبه خواند.» (قاجار، ۱۳۸۴: ۲۲۰-۲۲۱) هم‌زمان با وی نیز حسین‌علی میرزا فرمان-فرما مدعی پادشاهی شد و اهالی فارس را به دور خود جمع نمود، «سکه زده و خطبه خواند [و...]» (همان: ۲۲۲) سکه‌های این دو شاهزاده قاجار در نحوه ضرب و حتی سجج تا حدود زیادی شبیه سکه‌های پدرشان فتح‌علی‌شاه است و فقط در نام با هم متفاوت هستند و این نشان از تغییر سر سکه‌های فتح‌علی‌شاه با هنرمندی کارکنان ضرابخانه با جایگزین کردن حسین‌علی و علی‌شاه به جای فتح‌علی دارد و در تصاویر زیر شباهت‌های این سکه‌ها که سکه فتح‌علی‌شاه در وسط آنها قرار دارد، قابل رویت است. (شکل ۸)

شکل ۸- تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces57909.html> and [pieces382146](https://en.numista.com/catalogue/pieces382146.html)

در این روزگار حتی از بین عوام نیز نایب حسین خان کاشانی که نایب فراش‌خانه حکومت کاشان بود و سابقه زندانی شدن بواسطه شرارت در زمان ناصرالدین شاه را داشت، به هوای پادشاهی ایران در زمان احمد شاه سر به شورش برداشت و حتی از سیم و زر نیز سکه زد و بر روی آن این بیت شعر را نقر نمود: زد بتأیید حق سبحانی // سکه نایب حسین کاشانی (غفاری کاشانی، ۱۴۱۴: ۵۳۱) در پایان این مبحث لازم به ذکر است که از دید تاریخ‌نویسی سکه‌های کهن ارزشی معادل با سنگ‌نوشته‌های به‌جای مانده از پادشاهان در مکان‌های مختلف دارند و سندهای دست‌نخورده‌ی تاریخی هستند که از ادوار مختلف باقی مانده‌اند. اگرچه سکه چیز کوچکی است و هر کدام جز یک یا دو جمله را در بر ندارد؛ جبران این تفاوت را فراوانی آنها می‌کند، زیرا ما می‌توانیم در برابر هر یک نوشته که داریم چند صد و بلکه چند هزار سکه نشان دهیم. (کسروی، ۱۳۵۱: ۱۲۲) هم‌چنین سکه‌ها با وجود جعلیات بی‌شمار، بخش معینی از حیات تاریخی ما را همان‌گونه که واقعاً بوده، به ما نشان می‌دهند. هرچند با سکه‌ها البته چیزی از به اصطلاح کل کاملاً منسجم دولت‌ها را بدست نمی‌آوریم، اما به‌وسیله آنها ادامه حیات ساسانی و نفوذ بیزانسی را با دست لمس می‌کنیم و می‌بینیم که پس از آن چگونه دولت‌های اسلامی به‌تدریج به‌وجود می‌آیند و در ادامه یکی پس از دیگری تاریخ ایران را رقم می‌زنند. (نک: اشپولر، ۱۳۷۳: ۲۳۹/۲-۲۴۰).

سکه‌شناسی و تاریخ فرهنگی-مذهبی

بازکاوی تاریخ تحولات فرهنگی و مذهبی جوامع از دیگر خدماتی است که فن سکه‌شناسی می‌تواند به علم تاریخ ارائه نماید. با مراجعه به سکه‌ها می‌توان خط، زبان، دین، هنر، آداب و رسوم، وابستگی‌های و اقتباسات فرهنگی سلسله‌ها را شناسایی نمود و حتی برای تصحیح متون کهن تاریخی به سکه‌ها استناد نمود. چنان‌که نام شکل اولین سکه نقره تاریخ ایران که به همان شکل سکه‌ی طلا دریک و متناسب با آن توسط داریوش کبیر ایجاد شد، برگرفته از فرهنگ اقوام سامی و تورات است و در تورات این واژه معرف واحد وزن است و مرتباً از آن با عنوان شمش با عیار قانونی و واحد وزن یاد شده است. (بابلون، ۱۳۵۸: ۱۱) هم‌چنین نقر و حک شدن نوشته‌هایی به زبان و خط یونانی و حتی حروف آرامی روی سکه‌های دوره اشکانی حکایت از رایج بودن زبان و خط یونانی در کنار خط آرامی در برهه‌ای از تاریخ اشکانیان در کنار زبان پهلوی پارتی دارد. تا زمان مهرداد اول ضراب‌خانه‌ها اشکانی در مستملکات سابق دولت سلوکی قرار داشتند و استادکاران یونانی در آنها کار می‌کردند تا این‌که وی ضراب‌خانه‌های جدیدی تاسیس نمود که دیگر استادکاران یونانی در آنها کار نمی‌کردند. با این وجود هم‌چنان تا اواسط دوره اشکانی زبان و خط روی سکه‌ها یونانی بود تا این‌که از زمان مهرداد چهارم نوشته‌هایی به زبان و خط آرامی بر روی سکه‌ها نقر و حک شد. (نک: پیرنیا، ۱۳۷۵: ۳/۲۶۷۵-۲۶۷۸) سجع نوشته‌های روی سکه‌های اشکانیان به زبان یونانی هم‌چون؛ بازی‌لوس مگالی آرزاکی [شاه بزرگ ارشک]، مگالی آرزاکی فیلادلفی [ارشک بزرگ محب برادر]، بازی‌لوس آرزاکی اورگه تی فیل هل‌نس [شاه ارشک نیکوکار و محب یونان] (همان: ۳/۲۶۷۶) و هم‌چنین نقر صورت ارباب انواع یونانی بر روی بعضی سکه‌ها (پیرنیا و اقبال، ۱۳۸۰: ۱۷۸) نشان از وابستگی فرهنگی و اقتباسات اشکانیان از فرهنگ و تمدن یونانی-مقدونی و فیلولهن بودن آنها دارد (شکل ۹).

شکل ۹- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=4727274> and [html?id=13462247](https://www.acsearch.info/search.html?id=13462247) and [.html?id=11145079](https://www.acsearch.info/search.html?id=11145079) and [.html?id=12515436](https://www.acsearch.info/search.html?id=12515436)

در دوره ساسانیان خط سکه‌ها و زبان پهلوی بود ولی هوزوارش داشت و از زبان آرامی نیز استفاد می‌شد. فی‌المثل ملکان ملکا به جای شاهنشاه و ملکا به جای شاه و ملکتا ملکتان به جای ملکه‌ملکه‌ها - آرامی نوشته و پهلوی می‌خواندند - بر روی سکه‌ها نقر می‌شد. (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۸۶۷/۴) هم‌چنین از آنجا که قسمت مهمی از آثار هنری ساسانیان فلزکاری و زرگری است، قطعات بسیار جالبی از صحنه‌های شکار، رزم و بزم از حفاری‌ها بدست آمده که بواسطه تطبیق با سکه‌های آن دوره که تصویر کامل هر یک از سلاطین به طور دقیق و ظریف از تزئین سر و سینه و آرایش مو و تاج را دارا است، می‌توان این شاهکارهای هنری را با نهایت صداقت مشخص و منسوب به هریک از شاهان واقعی نمود. (بیانی، ۱۳۷۰: ۶)

در دوران اسلامی نیز دوره ایلخانان مغول از جمله دوره‌هایی است که نوع ضرب سکه‌ها گویای خط، دین، آداب، رسوم و وابستگی‌های فرهنگی آنها به فرهنگ و تمدن اویغوری، ایرانی و اسلامی می‌باشد. سکه‌های ایلخانی از نظر متن منقور بر پشت و روی‌شان به سه دوره متفاوت تقسیم می‌شوند که در هر دوره نگرش فرهنگی و مذهبی ایلخان نسبت به قبل و بعد از آن متفاوت است. در دوره اول؛ ایلخانان تحت تأثیر فرهنگ غنی اسلامی از عبارات اسلامی برای ضرب سکه‌ها استفاده کردند. برای نمونه در روی سکه‌های هلاکوخان بنیانگذار سلسله ایلخان مغول قسمتی از آیه ۲۶ سوره آل عمران نقر شده با این عبارت: «بگو پروردگارا، پادشاهی از آن توست، به هرکس که بخواهی می‌دهی و از هر که بخواهی می‌گیری و هر که را که بخواهی عزیز می‌کنی.» در واقع هلاکو با نقر این آیه بر روی سکه‌هایش که برخی جانشینانش نیز آن را تقلید کردند، سعی داشت تا در غیاب نهاد خلافت و دلبستگی‌هایی که هنوز برخی بزرگان و مردم به این نهاد داشتند، برای حکومتش نوعی مقبولیت و مشروعیت مبتنی بر تقدیر الهی یا فرایزدی ایجاد کند. این آیه هم‌چنین توجیه‌کننده تغییر حکومت و قدرت یافتن مغولان و سقوط عباسیان و حذف نام آنها بعد از چند قرن از روی سکه‌ها بود. (سرافرازی، ۱۳۹۴: ۱۳ و ۱۴) در دوره دوم، آثار فرهنگ مغولی به همراه گرایش به ادیان دیگر بر روی سکه‌ها بیشتر دیده می‌شود. ایلخانانی چون اباقا، تگودار، ارغون و غازان نام خود را به زبان رسمی مغولان یعنی اویغوری و برخی چون هلاکو، اباقا، تگودار و ارغون القاب ترکی - مغولی چون قان به معنای پادشاه بزرگ و عادل و نشان تمغا را بر روی سکه‌های نقر نمودند. درواقع این دوره برای ایلخانان نوعی بازگشت فرهنگی است و آنها تا زمان غازان در پی آنند که روابط فرهنگی و سیاسی خود را با سرزمین مادری‌شان هم‌چنان حفظ کنند. هم‌چنین در این دوره نقر علائمی چون ستاره شش پر یا ستاره داود، صلیب و ذکر شعائر شیعی بر روی سکه‌ها حکایت از توجه برخی ایلخانان هم‌چون اباقا، ارغون و الجایتو به یهودیان، مسیحیان و شیعیان دارد. (نک: اشپولر، ۱۳۵۱: ۲۹۴ و یاراحمدی ۱۳۸۹: ۴۰-۴۱) در دوره سوم که با غازان و سپس اولجایتو که به صورت مقطعی تشیع را رسمی نمود، آغاز می‌شود، نام و القاب ایلخانان با حروف فارسی و شهادتین و اسامی خلفای راشدین و دوازده امام شیعه بر روی سکه‌ها نقر می‌گردد. در دوره‌ی فترت پس از مرگ ابوسعید بهادرخان که ایلخان - خوانده‌هایی به همت دولت‌مردان ایرانی و بزرگان مغول هم‌چون آریاگاوون، موسی‌خان و طغاتی‌مور روی کار آمدند، تغییرات دیگری رخ داد و سرانجام فرهنگ ایرانی و اسلامی بر فرهنگ ترکی - مغولی و اویغوری غلبه نمود و ایلخانان و ایلخان‌خوانده‌ها از بسیاری نمادها و شاخص‌های فرهنگ مغولی دل‌کنند. (نک: یاراحمدی، ۱۳۸۹: ۴۱)

دوره‌ی استیلای کوتاه مدت غلجائیان شورشی افغان بر مقدرات دولت مرکزی در اصفهان از دیگر نمونه‌های تاریخ ایران است که سجع روی سکه‌های آنها گویای برخی تغییر و تبدلات فرهنگی و مذهبی است. چنان‌که سجع سکه‌های عباسی و رویی محمود غلجایی در تصاویر پائین (شکل ۱۰) هم نشان مذهب تسنن وی و هم نشان از تعلق خاطر و وابستگی سرزمینی زادگاهش قندهار به خاک ایران و هم به طور ناخواسته تأکیدی بر خودسری و شورشش علیه حکومت مرکزی صفویان می‌باشد: «سکه زد از مشرق ایران چو قرص آفتاب // شاه محمود جهانگیر سیادت انتساب»

شکل ۱۰ - تصاویر سکه‌ها

هم‌چنین از روی سجع و نقوش سکه‌ها می‌توان به دین، گرایش‌های مذهبی و تغییر کیش برخی سلاطین در دوره‌های مختلف پی‌برد. چنان‌که بر روی سکه‌هایی که از اشکانیان بر جای مانده به هیچ‌وجه صورتی که اشارت به مذهب زردشت داشته باشد، نیست، اما صورت محراب و آتش مقدس در سکه‌های ساسانیان هم‌چون تصاویر سکه‌هایی اردشیر اول، شاپور اول و بهرام پنجم در پائین (شکل ۱۱) که علامت آتش‌پرستی و اعتقاد آنها به دین زردشت می‌باشد. (نک:ملکم، ۱۳۸۰: ۱۵۴/۱)

شکل ۱۱- تصاویر سکه‌ها

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=331000> and photo 350833 and 341416

در دوره ایلخانان و عصر فترت پس از آنها نیز گرایش‌های مذهبی و تغییر کیش ایلخان‌های مغول و شکل‌گیری سلسله‌های محلی شیعی به خوبی بر روی سکه‌ها نمایان است. چنان‌که در سکه‌های اولجایتو تغییر مذهب از تسنن به تشیع و سپس از تشیع به تسنن به خوبی از روی سجع و شعائر مذهبی منقور بر روی سکه‌های این ایلخان مغول قابل رویت است. برای نمونه در پشت سکه نقره پنج درهمی (شکل ۱۲) ضرب آمل الجایتو، عبارتی در مدح و ستایش پیامبر گرامی اسلام (ص) و امام علی (ع) نقر شده است. هم‌چنین سکه دورنویس و مزین شده است به صلوات بر پیامبر و ائمه معصومین با کنیه و القابی که دارند. (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۹۹: ۲۳۴)

شکل ۱۲- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=4339460> and id=533591

در دوران فترت نیز طغاتی‌مور ایلخان خوانده مغول سه تیپ سکه‌ی شش درهمی با سجع‌های متفاوت شیعیانه به زبان اویغوری و عربی برای کسب مقبولیت و مشروعیت در شهر آمل ضرب نمود. (شکل ۱۳) این در حالی است که در یگر شهرهای شیعه‌نشین هم‌چون کاشان و.. که سکه‌هایی به اسم طغاتی‌مور ضرب شده، این سجع شیعیانه نقر نشده است.

شکل ۱۳- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=6766226>

هم‌چنین از روی برخی سکه‌های سربداران می‌توان تغییر مذهب امرای سربداری از مذهب تشیع به تسنن و سپس از مذهب تسنن به تشیع به خوبی پی‌برد و برخلاف تصور آنانی که تمام امرای سربداری را شیعه می‌دانند، با استفاده از سکه‌شناسی می‌توان به این تغییرات مقطعی ایدئولوژیک پی‌برد. در زیر به ترتیب از راست به چپ تصویر دو مورد از سکه‌های سربداران یکی

سکه پهلوان حسن دامغانی که بر روی آن اسامی خلفای راشدین و شعائر اهل سنت نقر شده و دیگری سکه علی موید که بر روی آن شعائر شیعیانه و اسامی ائمه معصومین نقر گردیده و نشان‌گر این تغییرات ایدئولوژیک هستند، (شکل ۱۴) دیده می‌شود:

شکل ۱۴ - تصاویر سکه‌ها

<http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=112993>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=112993>

در تاریخ اسلام و ایران چهار مرتبه نقر شعائر دینی و مذهبی بر روی سکه‌ها مورد اعتراض واقع شدند. (ترابی، ۱۳۷۳: ۵۴-۵۵) بار اول در زمان عبدالملک اموی که عده‌ای به بهانه‌ی تماس نام جلاله و کلام‌اللهی منقور بر روی سکه‌ها با دست‌های کفار یا محل‌های ناپاک از تغییر سکه اظهار نارضایتی نموده و اعتراض کردند. اما عبدالملک به بهانه قطع وابستگی‌های اقتصادی و تضمین استقلال مسلمین و ایجاد وحدت بین آنها، نیت خود را عملی نمود. بار دوم در زمان شاه اسماعیل دوم صفوی که به خاطر مجالست و مؤانست با میرزا مخدوم شریفی و القائات وی به مذهب اهل تسنن تمایل پیدا کرد و ضمن منع شیعیان از لعن و تبری مخالفین به این بهانه که «درم و دینار در سودا و معاملات بدست یهود و ارامنه و مجوس و هندو و سایر کفار درمی‌آید و عوام در حالت جنابت مس اسم الله که به مقتضای کلام قدسی انجام لایمسه الا المطهرون، منهی و مذموم است» از ذکر نام ائمه معصومین بر روی سکه‌ها خودداری کرد. (ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۱۳/۱-۲۱۷ و نک: حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۴۰۸-۴۰۹ و وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۸۲) اما سرانجام با کنار گذاشتن میرزا مخدوم و ترس از عواقب کارش، دستور داد تا این بیت روی سکه‌هایش هم‌چون این نیم اشرفی و دو شاهی نقره زیر (شکل ۱۵) نقر شود: «ز مشرق تا به مغرب گر امامست // علی و آل او مارا تمامست»

شکل ۱۵ - تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces291280.html>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=301593>

اصل این بیت از عطار نیشابوری است و مصرع دوم آن عبارتست از: «امیرالمومنین حیدر تماسست» و شاه اسماعیل دوم آن را برای ابراز ارادتش به تشیع و امامان معصوم بر روی سکه‌هایش نقر نمود. سومین بار نیز زمانی بود که اشرف افغان با قتل پسر عمویش محمود بر تخت سلطنت جلوس کرد و با استفاده از رأی معترضین زمان عبدالملک به حذف تمام شعائر و اسماء جلاله با نقر این بیت بر روی سکه‌ها (شکل ۱۶) دستور داد: «دست رد بر جلاله بود گناه // داد تغییر سکه اشرف شاه»

شکل ۱۶ - تصاویر سکه‌ها

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=207631> and [photo=230603](https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=230603)

چهارمین بار نادرشاه افشار با وجود عقیده‌ی محکمی که به مذهب تشیع داشت، برای کسب رضایت اهل تسنن و محو نمودن علل افتراق بین مسلمین و احتراز از جنگ با عثمانی‌ها سجع سکه‌ها را بدون نشان دادن هرگونه تعصب مذهبی نسبت به تشیع یا

تسنن تغییر داد. (نک: ترابی، ۱۳۷۳: ۵۴-۵۵) دسته‌های سپاهی که نادرشاه از جوانان ازبک و افغان به سپاهش ملحق کرد و سجع روی سکه‌هایش (شکل ۱۷) هم‌چون موارد: «هست سلطان بر سلاطین جهان // شاه شاهان نادر صاحب‌قران»^۱.

شکل ۱۷- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=13093736> and id=12724570 and id= 12724579

هم‌چنین سجع معروف «خلدالله ملکه» (شکل ۱۸) که از سجع‌های مشترک اهل تسنن و تشیع بود، دلیلی بر این مدعا است. برخی بر این عقیده‌اند که انگیزه‌های نادر از این اقدام سیاسی؛ هم‌سوئی با مکتب تسنن و تلاش برای استیلا بر تمامیت جهان اسلام در آن روزگار بود. (نک: اکسورثی، ۱۳۸۸: ص ۲۲۹)

شکل ۱۸- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=12724574> and id=12724572 and id=12724573

با بهره‌گیری از فن سکه‌شناسی حتی می‌توان به تصحیح متون کهن تاریخی پرداخت. اشارات به سکه و سجع آن در متون را به چهار صورت می‌توان یافت: (۱) اشاره به سکه و خطبه به عنوان نشانه‌های سلطنت و حکومت مستقل (۲) اشاره به ضرب سکه برای نشان دادن تابعیت (۳) اشاره به سجع سکه (۴) اشاره به جنس یا وزن سکه. در واقع ارتباطی دو طرفه بین سکه‌شناسی و متن‌پژوهی برقرار است و سکه‌شناس نیز از تصحیح و متن‌پژوهی بی‌نیاز نیست و بالاخره این‌که به نظر می‌رسد ورود دانش سکه‌شناسی به محدوده‌ی متن‌شناسی و تصحیح متن ناگزیر است و بایستی محققین توجه بیشتری به این مسئله بنمایند. برای مثل در مورد نقش سجع سکه‌ها در تصحیح متون می‌توان فرضیه‌هایی از این دست را مطرح کرد: ممکن است سجعی در متنی ذکر شده باشد و هنوز بر سکه‌ای یافت نشده باشد یا سجعی که در متن آمده و با سجع یافته شده بر سکه تفاوت کم و یا تفاوت زیادی دارد و [...] (جعفری مذهب، ۱۳۸۷: ۱۰۰-۱۱۳)

نماد شیر و خورشید یکی از نمادهایی است که در ادوار مختلف بر روی سکه‌ها و پرچم ایران نقر شده است. کسروی که در زمینه تاریخچه این نماد تحقیقاتی انجام داده در مورد اهمیت سکه‌ها در این زمینه می‌نویسد: بیشتر مطالب تاریخچه شیر و خورشید را اگر کسی خوانده باشد را از روی سکه‌های مسی که کسی بهایی بر آنها قائل نیست، برداشته شده است. (کسروی، ۱۳۵۱: ۱۲۲) چنان‌که در دوره سلجوقیان - سلاجقه روم - (شکل ۲۱ و ۲۵)، ایلخانان (شکل ۱۹ و ۲۰)، دوره قترت (شکل ۲۴)، صفویان (شکل ۲۲ و ۲۳) و قاجارها (شکل ۲۶ و ۲۷) تصویر شیر و خورشید به عنوان یک سنت تاریخی به اشکال مختلف بر روی سکه‌های مسی و برخی سکه‌های نقره نقر شده است.

^۱ اوتر سیاح فرانسوی برخلاف سکه‌هایی که امروز از نادرشاه باقی مانده است، سجع سکه‌های ضرب شده نادرشاه در هند را این چنین می‌نویسد: «سلطان بر سلاطین جهان // شاه شاهان نادر ایران و زمان» (اوتر، ۱۳۶۳: ۱۶۹)

شکل ۲۱- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۰- تصاویر سکه‌ها

شکل ۱۹- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۴- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۳- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۲- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۷- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۶- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۵- تصاویر سکه‌ها

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=254039> and [photo=239934](https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=239934) and [photo=343503](https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=343503) [photo=347012](https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=347012) and [photo=335338](https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=335338)
<https://en.numista.com/catalogue/pieces287192.html> and [pieces287192.html](https://en.numista.com/catalogue/pieces287192.html)
<https://www.acsearch.info/search.html?id=1480120> and [id=9336211](https://www.acsearch.info/search.html?id=9336211)

علاوه بر شیر و خورشید، تنوع حیوانات، پرندگان و آبزیان مختلف دیگری که بر روی سکه‌های فلوس مخصوصاً از دوره صفویان به بعد نشان از تنوع گونه‌های جانوری (شکل ۲۸) در جغرافیای سرزمینی ایران دارد و می‌توان از آنها در زمینه تحقیقات زیست-شناسانه استفاده نمود. برای نمونه اولتاریوس در مورد برخی نقوش جانوری فلوس‌های دوره صفوی می‌نویسد: «این نقوش و نشانه‌ها عبارتست از گوزن، بز کوهی یا کل، اهریمن، ماهی، مار و از این قبیل، زمانی که در شماخی بودیم یک شیطانک، در کاشان یک خروس، در اصفهان یک شیر نر و در گیلان یک ماهی بر روی سکه نقش کرده بودند.» (اولتاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۵).

شکل ۲۸- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?term=safavid++Falus>

همچنین نقش حک شده بر روی برخی سکه‌ها هم‌چون نقش گاو بر روی ماهی در سکه‌های فلوس ضرب شهرهای همدان و قزوین در دوره صفویه که عکس‌های آن در پائین (شکل ۲۹ و ۳۰) قابل رویت است، ریشه در باور و اعتقاد مردم به اساطیر ایران دارد. باور و اعتقادی که براساس آن زمین روی شاخ گاوی قرار دارد و گاو بر پشت ماهی بزرگی ایستاده است. هرگاه این گاو خسته می‌شود، زمین را از شاخی به شاخی دیگر می‌افکند و این چنین زمین به لرزه در می‌آید. مسعودی در باب آغاز و کار خلقت جهان به قضیه مذکور چنین اشاره می‌کند: «نخستین چیزی که خدا آفرید، آب بود و عرش وی بر آب بود [...] آن‌گاه آب را بخشکانید و آن را یک زمین کرد و زمین را بشکافت و هفت زمین کرد به دو روز یکشنبه و دوشنبه و زمین را بر ماهی آفرید و ماهی همانست که خدای سبحانه به قرآن در گفتار والای خویش یاده کرده که ن و القلم ما یسطرون، و ماهی در آب بود و آب بر تخته سنگ بود و [...] پس ماهی بجنید و زمین بلرزد و خداوند کوه‌ها را در آن استوار کرد و زمین آرام یافت.» (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱۹/۱ و نک: بهار، ۱۳۷۵: ۱۶۴) در برخی دیگر از این سکه‌ها نیز نقش مایه‌ی دو ماهی هم‌چون نمونه سکه‌ی فلوس ضرب

رشت در تصاویر پائین (شکل ۳۱) که دو ماهی سر و دم به هم چسبیده روی آن نقر شده است، می‌تواند دلیل بر اعتقاد مردم به پیدایش زمین بر روی ماهی باشد. علاوه بر این در طلسم، ماهی از موضوع‌های دلخواه ایرانیان است و نماد روانی و پاکی می‌باشد (پاشایی، ۱۳۹۳: ۱۱۰-۱۱۱) که احتمال همین اعتقاد سبب شده تا شکل ماهی بر روی سکه‌های فلوس در دوره صفویه برای طلسم‌گشایی نقر شود. هم‌چنین از آنجایی که هرساله و براساس گاه‌شماری ایرانی می‌بایست یکی از ماه‌های سال به نام یکی از این بروج دوازده‌گانه نام‌گذاری شود و ماه اسفند معادل با برج حوت [ماهی] می‌باشد، شکل این جانور آبری بر روی سکه‌های برخی از شهرها در دوره صفویه نقش بسته است.

شکل ۳۱- تصاویر سکه‌ها

شکل ۳۰- تصاویر سکه‌ها

شکل ۲۹- تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces195067.html>

سکه‌شناسی و تاریخ اقتصادی

سکه‌ها نقش مهمی در بررسی تاریخ اقتصادی سلسله‌ها و دولت‌ها دارند و سکه‌شناسی از این منظر می‌تواند کمک شایانی به آموزش و پژوهش در حوزه‌های مختلف تاریخ بنماید. در این زمینه می‌توان به نقش سکه‌ها و عیار آنها در شکل‌گیری یک اقتصاد موفق و یا تنزل اوضاع اقتصادی در زمان سلسله‌های مختلف اشاره کرد. چنان‌که عیار بالای سکه‌ها دلیلی بر توان اقتصادی و عیار پائین آنها دلایلی بر ضعف و ناکارآمدی اقتصادی ناشی از سوءمدیریت دولت‌ها بوده است. هم‌چنین سکه‌ها در درآمدزایی برای دولت و حکام محلی بسته به قوانین و مقررات حاکم بر ضربخانه‌ها و هم‌چنین گسترش روابط تجاری و رقابت بین کشورها نقش مهمی داشتند و تنوع سکه‌ها در اشکال مختلف طلا، نقره، مس و... نیز حکایت از جوامع هدف و نحوه استفاده از آنها توسط طبقات اجتماعی دارد.

برخی مواقع دولتی تمام مساعی خود را به کار می‌گرفت تا با رواج سکه‌های عیار بالا، سکه‌های دولت رقیب را که گستره اقتصادی و تجاری قوی داشت را از ارزش و اعتبار ساقط نماید. هم‌چون زمانی که یونانی‌ها در قرن ۴ ق.م سعی کردند تا دریک هخامنشی را با رواج سکه‌های طلای خالص از ارزش بی‌اندازند. این رقابت زودگذر فقط اثرات بسیار ضعیفی بر روی رواج دریک که به مقدار فراوان در آسیای صغیر و یونان رایج بود، گذاشت. سکه‌های طلای هم‌وزن با دریک ضرب شده در ضربخانه‌های سیزیک، لامپساک، کیوس و آیدوس حکایت از این اقدام دارد. (بابلون، ۱۳۵۸: ۷) سکه‌های مسی از دیگر گونه‌های سکه بودند که در ادوار مختلف با عناوینی چون کالکو، پشیز، پول سیاه و فلوس، قازبیگی و... توسط طبقات پائین جامعه مورد استفاده قرار می‌گرفتند. برای نمونه در دوره صفویه از سکه‌های مسی در معاملات محلی استفاده می‌شد و اعتبارشان هم یک سال بود. مردم می‌بایست پیش از نوروز آنها را به ضربخانه برگرداندند و گرنه پنجاه درصد ارزش‌شان را از دست می‌دادند. ارزش سکه‌های مسی به محل ضرب آنها بستگی داشت؛ اگر از قلمرو حاکم بیرون می‌رفتند یا حاکم تغییر می‌کرد، نصف می‌شد. در نوروز سکه‌های جدیدی از مس موجود با نقوش متفاوت ضرب می‌شد و سود این کار به جیب مقاطعه‌کار ضربخانه و شخص حاکم می‌رفت. (نک: اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۵؛ دلاواله، ۱۳۸۴: ۱۲۹ و متی، ۱۳۹۳: ۹۱) هم‌چنین قیمت‌های خرده‌فروشی و دست‌مزدها براساس سکه‌های مسی مشخص می‌شد و سپاهیان و صنعت‌گران طبقه پائین از مس استفاده می‌کردند و احتمالاً چیزی جز سکه‌های مسی در دستان فقرا وجود نداشت. (متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۸-۵۹)

در دوره صفویه و سال‌های پس از آن چون «رونق و رواج امور سلطنت منوط به خطبه و سکه خلافت» (میرزا سمعی، ۱۳۳۲: ۲۱) بود، هم‌چون دوره‌های قبل حق انحصاری ضرب سکه و نظارت بر کیفیت آن در دست دولت بود و از لحاظ اقتصادی ضربخانه‌ها یکی از منابع مهم درآمد صفویان محسوب می‌شدند و به همین خاطر شاهان صفوی مسوولیت ضربخانه‌ها را معمولاً به

اطرافیان مورد اعتماد و آگاه خود واگذار می‌کردند. هم‌چنین در این دوره با وجود این که ضرب‌خانه‌ها تحت مقررات دولتی اداره می‌شدند، ولی صفویان ضرب‌خانه‌ها را با مزایده یا مقاطعه به پیمان‌کاران خصوصی واگذار می‌کردند. امری که مسببات همکاری حاکمیت سیاسی با بخش خصوصی برای اداره و انتفاع از مزایای اقتصادی ضرب‌خانه‌ها را فراهم می‌آورد. به همین دلیل تنها دغدغه‌ی دولت این بود که ضرب‌خانه‌ها هم‌چنان سودآور بمانند تا پیمان‌کاران مبالغ خوبی جهت مزایده و مقاطعه بپردازند (نک: متی، ۱۳۹۳: ۹۲؛ دران، ۱۳۸۰: ۱۷۴ و راوندی، ۱۳۸۲: ۴۷۰/۵-۴۷۱) و از این طریق دولت نیز بخشی از نیازهای مالی خود را برطرف سازد.

هم‌چنین مالیات ضرب سکه یا واجبی که ضرب‌باشی مبالغ مربوط به آن را تعیین، وصول و به خزانه مرجوع می‌کرد (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۳۳) یکی از منابع عمده درآمد دولت‌ها بود. چنان‌که میزان واجبی برای هر سکه در دوره صفویه ۲ درصد بود و مالیاتی هم از صادرات مسکوکات گرفته می‌شد. (متی، ۱۳۹۳: ۹۲) شاردن ضمن تأیید این ۲ درصد واجبی، (شاردن، ۱۳۷۲: ۵۵۶/۲-۵۵۷ و ۶۷۳ و ۱۲۲۰/۳) آن را چهارمین منبع درآمد شاهان صفوی ذکر می‌کند. (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۲۴۸/۳) هم‌چنین حق سکه‌زنی دولت صفوی از حقوق سکه‌زنی در کلیه کشورهای جهان بیشتر بود و از این بابت هفت‌ونیم درصد اخذ می‌شد. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۲/۲) علاوه بر واجبی از وجوه کپک‌مرنی [؟] که مالیات خرد کردن یا تغییر پول بود، نیز نام برده شده که بدین وسیله کارمندان نیازمند به پول، صنعت‌گران و بازرگانان را ناگزیر می‌کردند تا زر، سیم یا هر دو آنها را در ضرب‌خانه مسکوک سازند تا بتوانند از آنان حق‌الضرب بگیرند. (فلور، ۱۳۹۵: ۲۴۳)

سکه‌شناسی و جغرافیای تاریخی

آگاهی از جغرافیای تاریخی و سرزمینی از دیگر خدماتی است که دانش سکه‌شناسی در دو حیطه آموزش و پژوهش به اهل تاریخ ارائه می‌نماید. چنان‌که بر روی برخی سکه‌های دوره ساسانی هم‌چون سکه‌های بهرام پنجم عبارت «مزدیسن بگی‌وره ران ملکا ملکا ایران و انیران مینوچیتیری من یزتان» یعنی مزداپرست خدایگان بهرام شاهنشاه ایران و غیر ایران آسمانی نژاد از یزدان (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۸۶۷/۴) نقر شده که واژه شاهنشاه ایران و انیران آن حکایت از جغرافیای تاریخی ایران و قلمرو سرزمینی ساسانیان در ایران فرهنگی و خارج از مرزهای آن بسته به قدرت شاهان ساسانی تا آن زمان دارد. با استفاده از محل ضرب منقور بر روی سکه‌ها نام شهرهایی را که قبلاً وجود داشته و آباد بوده‌اند و بنابر دلایلی بعدها از بین رفته یا تغییر نام داده‌اند را نیز می‌توان استخراج نمود. شهر نادرآباد که در حین محاصره پانزده ماهه قندهار بوسیله نادرشاه در فاصله بین سال‌های ۱۱۵۰-۱۱۴۹ هـ.ق ساخته شد و جایگزین قندهار مفتوح و ویران شده گردید، از آن جمله است. (نک: استرآبادی، ۱۳۷۷: ۳۰۱-۳۰۳) سکه‌های بیست شاهی نادرشاه ضرب قندهار و سپس نادرآباد در تصاویر پائین (شکل ۳۲) که ضرب سال ۱۱۵۱ هـ.ق حکایت از این ماجرا دارند.

شکل ۳۲- تصاویر سکه‌ها

https://en.numista.com/catalogue/pieces62330_and_htmlpieces62331.html

نادرآباد تا سال دهم سلطنت احمدشاه درانی هم‌چنان مرکز حکومت درانیان بود تا این که احمدشاه در سال ۱۱۶۹ ق بعد از مشاوره با امرای درگاهش برای تغییر مکان این شهر به خاطر کوچک بودن قلعه آن و خسارات ناشی از سیل، دستور داد تا در قطعه زمینی خوش آب‌وهوا به نام ده‌خواجه در جوار رودخانه پایاب شهر قندهار را از نو بسازند. با ساختن شهر جدید نام قدیمش موقوف گردید و به اشرف‌البلاد احمدشاهی (حسینی جامی، ۱۳۸۶: ۲۷۰-۲۷۲) نامور گشت. سپس سکه‌هایی به همین نام از زمان احمدشاه و سپس جانشینانش تیمورشاه، زمان‌شاه، محمودشاه درانی و... که تصاویر آنها در پائین (شکل ۳۳) قابل روئیت می‌باشد، ضرب گردید.

شکل ۳۳- تصاویر سکه‌ها

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=337301 and 347604 and 330165 and 312397>

هم‌چنین فتوحات شاهان و شهرهایی که در آنجا به دستور آنها سکه ضرب شده می‌تواند به پژوهشگران حوزه تاریخ و مطالعات تاریخی کمک کند تا با تدقیق بیشتر بدانند که در زمان حیات سلسله‌ها و پادشاهان شان قلمرو و جغرافیای سرزمینی ایران تا کجا امتداد داشته است. چنان‌که بعد از این‌که شاه اسماعیل صفوی هرات را در سال ۹۱۶هـ.ق فتح کرد و عزم تسخیر ماوراءالنهر نمود، با اعلام اطلاعات برخی حکام ازبک، حکومت بلخ، شبرغان و اندخود به بیرامبیک قرامانی واگذار شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۷۵۵/۲-۷۵۴) که سکه‌های ضرب شده در بلخ به سال ۹۱۹هـ.ق در تصویر پائین (شکل ۳۴) حکایت از این ماجرا دارد.

شکل ۳۴- تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces60977.html>

هم‌چنین زمانی‌که ظهیرالدین بابر بنیانگذار سلسله گورکانیان بر بدخشان مستولی شد، سفرایی نزد شاه اسماعیل صفوی برای دریافت کمک نظامی فرستاد و وعده داد که اگر سمرقند را مسخر سازد، سکه و خطبه‌ی را در آنجا به نام پادشاه صفوی تغییر می‌دهد. با کمک‌های فرماندهان ارسالی شاه اسماعیل، بابر امرای ازبک را شکست داد و سپس در سمرقند خطبه به نام شاه اسماعیل خواند و دستور داد تا اسامی ائمه معصومین را بر روی سکه نقر کنند. (نک: خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵۲۳/۴-۵۲۴؛ عالم‌آرای شاه اسماعیل، ۱۳۸۴: ۴۰۰-۴۰۵؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۷۵۴-۷۵۵) در نتیجه این چنین فتوحاتی شهرهای زیادی در ادوار مختلف به گستره تاریخی ایران ضمیمه می‌گشت و به این واسطه ضراب‌خانه‌های شهرهای مفتوحه سکه را به نام شاه فاتح ضرب می‌کردند. چنان‌که در فاصله سال‌های ۹۰۷ تا ۹۵۵ ق.مقارن با سلطنت شاه اسماعیل و تهماسب اول در شهرهایی هم‌چون: قندهار، بلخ، بدخشان، هرات، نیمروز، مرو، بغداد، موصل، حله، حیزان، سیرت، وان، ارجیش، بدلیس، ارزنجان، حصن کیف، ارزروم، رها، تفلیس، زاگام، ایروان، نخجوان، گنجه، آرش، شماخی و اردوباد سکه‌هایی ضرب شده (متی، ۱۳۹۳: ۹۶) که نشان از بسط قلمرو صفویان در این زمان دارد. شهرهایی که برخی از آنها در زمان شاهان بعد به دلایلی چون ضعف قدرت و تهاجم دولت‌های هم‌جوار از زیر سیطره دولت مرکزی شانه خالی کردند و دوباره به گواه سکه‌ها در کنار دیگر شهرها و مناطقی هم‌چون: قندهار، (شکل ۳۵) کابل، (شکل ۳۶) لاهور، (شکل ۳۷)، بخارا، (شکل ۳۸) شاه جهان‌آباد [دهلی]، (شکل ۳۹) دربند، (شکل ۴۰) داغستان (شکل ۴۱)، دیرجات، (شکل ۴۲) سند، (شکل ۴۳) ملتان (شکل ۴۴) بهکهر، (شکل ۴۵) کشمیر (شکل ۴۶) پیشاور، (شکل ۴۷) و.. که تصاویر آن در پائین قابل رویت است با لشکرکشی‌ها و فتوحات نادرشاه افشار ضمیمه خاک ایران شدند.

شکل ۳۸- تصاویر سکه‌ها

شکل ۳۷- تصاویر سکه‌ها شکل

شکل ۳۶- تصاویر سکه‌ها

شکل ۳۵- تصاویر سکه‌ها

دانش سکه‌شناسی حتی نشان می‌دهد که در چه دوره‌هایی و توسط چه اشخاصی و به چه منظوری نام ایران بر روی سکه‌ها ضرب شده است. چنان‌که در دوره محمود افغان با ضرب سکه‌هایی هم‌چون سکه روپی پائین (شکل ۴۸) با سجع: سکه زد در مشرق ایران چو قرص آفتاب // شاه محمود جهانگیر، سیادت انتساب (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۳)

شکل ۴۸- تصاویر سکه‌ها

<https://en.numista.com/catalogue/pieces207775.html>

هم برای اولین بار نام ایران بر روی سکه‌ها نقر شد و هم این امر نشان داد که محمود افغان خود و دیارش قندهار را همواره جزیی از خاک ایران می‌داند. امری که برخلاف برخی نظرات، نشان از شورش محمود و غلجائیان از منتهی‌الیه مرزهای جنوب شرقی ممالک محروسه صفویان علیه دولت مرکزی ایران دارد و نه مسئله‌ای دیگر. برای بار دوم نیز نام ایران در روزی که مقدمات جلوس نادرشاه افشار در سال ۱۱۴۸ هجری با پیشگویی منجمان فراهم شد بر روی سکه‌های اشرفی و چهارشاهی که نمونه‌های آن در تصاویر پائین (شکل ۴۹) قابل رویت است، نقر گردید: «سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان // نادر ایران‌زمین و خسرو گیتی‌ستان» (نک: غفاری کاشانی، ۱۴۱۴: ۳۹۲ و فسایی، ۱۳۸۲: ۵۳۸/۱) که حاکی از دید تاریخی نادر برای اعاده جغرافیای تاریخی و فرهنگی ایران در همان نخستین سال جلوس بر تخت سلطنت می‌باشد که بعدها با فتوحات خود و ضرب سکه‌ها در شهرهای مختلفی که اکنون جز ایران فرهنگی هستند، به آن جامه عمل پوشانید.

شکل ۴۹- تصاویر سکه‌ها

<https://www.acsearch.info/search.html?id=13486752 and id=12724563 and id=12724564>

نتیجه‌گیری

در تاریخ ایران باستان؛ دین، فره ایزدی و نسب یا نژاد بودن ارکان و مبانی اصلی مشروعیت‌سازی و تحکیم قدرت برای سلسله‌های حکومت‌گر بودند و سکه با وجود ایفای نقش در اقتصاد دولت‌ها و هم‌چنین ابزاری برای اطلاع‌رسانی در مورد تغییر سلسله‌ها

و جلوس شاهان برخلاف دوران اسلامی که جز ارکان مشروعیت‌ساز حکومت‌ها نبود. در تاریخ ایران پس از اسلام؛ سکه علاوه بر کارکردهایی که در گذشته داشت در کنار خطبه، منشور و لواء از عوامل اصلی کسب مشروعیت و مقبولیت برای سلسله‌های حکومت‌گر در ایران بود. از روی سجع سکه‌ها می‌توان به فرادست یا فرودست بودن شاهان و امراء پی برد و از استقلال و عدم استقلال آنها پرده برداشت. هم‌چنین با استفاده از سکه‌ها می‌توان گسست‌ها و خلاءهای زمانی و مکانی موجود بین مورخ و فکت‌های تاریخی را در عرصه‌ی پژوهش‌ها و مطالعات تاریخی را از میان برداشت و به نحوی نوعی از هم‌دلی را بین سوژه یعنی پژوهشگر تاریخ و ابژه یعنی سکه‌ای که برای فهم بیشتر تحولات و تبدلات تاریخی در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... مورد مطالعه و مذاقه قرار می‌گیرد را فراهم آورد. با این‌که در کلیت مراحل و نحوه‌ی ضرب سکه به شیوه چکشی در دوره‌های مختلف تاریخ ایران از دوران باستان تا دوره اسلامی تفاوت چندانی جز در برخی جزئیات وجود ندارد، اما نقوش و سجع پشت و روی سکه‌ها بسته به زبان، خط و گرایش‌های مذهبی سلسله‌های حاکم با هم متفاوت است و دلیلی بر زردستی، سنی و شیعه بودن یا تغییر کیش و حمایت از برخی عقاید مذهبی خاص در یک دوره می‌باشد. هرچند جعل سکه در اکثر دوره‌های تاریخ ایران امری اجتناب‌ناپذیر بوده است اما از لحاظ اقتصادی سکه‌ها بسته به کیفیت و عیارشان می‌توانستند مسببات رونق و ضعف اقتصادی در قلمرو حکومت‌ها را فراهم آوردند و به همین دلیل نظارت بر مدیریت ضرب‌خانه و ضرب سکه همواره مورد توجه سلسله‌های مختلف بود. هم‌چنین از لحاظ قلمرو سرزمینی و جغرافیای تاریخی، سکه‌ها به عنوان یک سند و ابزار کمکی می‌توانند گزارش‌های مورخان و تاریخ‌نگاران گذشته را در مورد مناطق تحت سیطره و نفوذ یک سلسله یا پادشاه را به بهترین نحو ممکن تکمیل نمایند و مورخان و پژوهشگران معاصر نیز با تکیه بر آنها می‌توانند نقشه و مرزهای دقیق قدرت و نفوذ دولت‌ها را بسته به دوران حکومت پادشاهان هر سلسله را برای مخاطبان امروز آثار خود طراحی و ترسیم نمایند. با این‌که مورخان و منشئیانی هم- چون؛ محمد بن هندوشاه نخجوانی از منشئیان اواخر دوره ایلخانان، میرزاسمیعا هم عصر با افغانان غلجایی و محمدحسن خان اعتمادالسلطنه از مورخان عصر قاجار اطلاعات خوبی در مورد سکه و ضرب‌خانه داشتند و متن آثارشان این مسئله را تصدیق می- نماید، اما امروزه متاسفانه دانش سکه‌شناسی در میان اساتید، پژوهشگران و دانشجویان تاریخ به عنوان مورخان و تاریخ‌نگاران دوره معاصر نسبتاً مغفول باقی مانده است. این درحالی است که با استفاده از این دانش می‌توان از سکه به عنوان ابزاری ملموس و محسوس هم برای بالا بردن سطح یادگیری دانشجویان در امر آموزش و هم ترغیب آنها برای استفاده از سکه‌ها به عنوان یک سند منقول در مطالعات تاریخی و امر پژوهش استفاده کرد. اما جای خالی دانش سکه‌شناسی به عنوان دو یا چند واحد درسی در رشته تاریخ واقعاً خالی است و به همین دلیل دانشجوی رشته تاریخ بعد از فراغت از تحصیل هیچ شناخت و درکی از سکه‌های دوره‌های مختلف و نحوه استفاده از آنها برای ابهام زدایی از مطالعات تاریخی و برای انجام و تکمیل پژوهش‌ها در مقاطع تحصیلات تکمیلی و حتی استفاده از آن به عنوان یک مهارت برای به کارگیری در موزه‌هایی که دارای بخش یا ویتترین سکه هستند را ندارند. در پایان پیشنهادی که در این پژوهش مطرح می‌شود این است که گروه‌های آموزشی تاریخ دانش سکه‌شناسی را بیش از این نادیده نگیرند و آن را جز واحدهای درسی خود قرار دهند و حتی با گروه‌های باستان‌شناسی با توجه به ظرفیت‌های خود و با طرح نمودن یک چارت درسی، مشترکاً در جهت ایجاد رشته گرایش بینا رشته‌ای به عنوان سکه‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد گام بردارند تا متخصصینی در این حوزه برای مراکز میراث فرهنگی، موزه‌ها و دیگر مراکز تحقیقاتی و پژوهشی پرورش دهند.

منابع

- احمدوند، عباس. (۱۳۸۹). سکه‌های اسلامی؛ عاملی برای تدوام هنر نقاشی، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان، (۵)، ۱۷-۳۰.
- https://jhr.ui.ac.ir/article_16506.html
- استرآبادی، میرزا مهدی‌خان. (۱۳۷۷). جهانگشای نادری، تصحیح سیدعبدالله انوار، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۵۱). تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج یکم و دوم، ترجمه جواد فلاطوری و مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). تاریخ منتظم ناصری، ج یکم تا سوم، به تصحیح و تحقیق محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- اکسورثی، مایکل. (۱۳۸۸). ایران عصر نادر، ترجمه امیر نیاکویی و صادق زیباکلام، تهران: روزنه.

- آلتهايم، فرانتس، استیل، روت. (۱۳۸۲). تاریخ اقتصاد دولت ساسانی، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: علمی و فرهنگی
- اوتر، ژان. (۱۳۶۳). سفرنامه ژان اوتر، ترجمه علی اقبالی، تهران: جاویدان.
- اولناریوس، آدام. (۱۳۸۵). سفرنامه آدام اولناریوس، ترجمه احمد بهیور، تهران: ابتکار نو.
- بابلون، ارنست. (۱۳۵۸). سکه‌های ایران در دوران هخامنشی، ترجمه ملک‌زاده بیانی و خان‌بابا بیانی، تهران: انجمن آثار ملی.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). ادیان آسیایی، تهران، چشمه.
- بیانی، ملک‌زاده. (۱۳۷۰). تاریخ سکه، تهران: دانشگاه تهران.
- پاشایی، ژیلدا. (۱۳۹۳). ظهور نقش مایه ماهی آئین مهر در مهرهای دوره قاجار و فلوس‌های دوره صفوی و قاجار، گنجینه اسناد کتابخانه ملی ایران، ۲ (۲۴)، ۱۰۶-۱۳۷. https://ganjineh.nlai.ir/article_125.html
- پیرنیا، حسن و اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۰). تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه، تهران: خیام.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۷۵). تاریخ ایران باستان، ج یکم تا چهارم، تهران: دنیای کتاب.
- تارونیه، ژان باتیست. (۱۳۸۹). سفرنامه تارونیه، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: نیلوفر.
- ترابی طباطبایی، سید جمال، وثیق، منصوره. (۱۳۷۳). سکه‌های اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول، تبریز: مهد آزادی.
- ترکمان، اسکندریبگ. (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی، ج یکم، به تصحیح ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- جعفری مذهب، محسن. (۱۳۸۷). سکه‌شناسی و تصحیح متون، آئینه میراث، ۳ (۴۲)، ۱۰۰-۱۱۳.
- حسینی منشی، محمدمیرک. (۱۳۸۵). ریاض الفردوس خانی، به تصحیح ایرج افشار و فرشته صرافان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- حسینی جامی، محمود بن ابراهیم. (۱۳۸۶). تاریخ احمدشاهی، تصحیح محمد سرور مولایی، تهران: عرفان.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰)، حبیب السیر، ج چهارم، با مقدمه جلال‌الدین همایی و زیر نظر دبیر سیاقی، تهران، خیام.
- دُران، دارلی. (۱۳۸۰). «نظام پولی دوره صفویان»، صفویان، سیوری و دیگران، تهران: مولی.
- دلاواله، پیترو. (۱۳۸۴). سفرنامه دلاواله، ترجمه شعاع‌الدین شفا، تهران: علمی و فرهنگی.
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۸۳). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- رابینو، دی‌یور گوماله. (۱۳۵۳). آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران، ترجمه محمد مشیری، تهران: موسسه سکه‌شناسی و امیرکبیر.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران، ج یکم و پنجم، تهران: نگاه، ۱۳۸۲.
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۸۰). تاریخ ایران، ج یک و دو، ترجمه سیدمحمدتقی فخر داعی، تهران: افسون
- سجادی، سید صادق. (۱۳۸۵). تاریخ برمکیان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار
- سرافراز، علی اکبر، آوزرمانی، فریدون. (۱۳۹۹). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.
- سرافرازی، عباس. (۱۳۹۴). شعائر شیعی بر سکه‌های اسلامی تا شکل‌گیری حکومت صفویان، شیعه‌شناس، ۵۱ (۱۳)، ۲۶-۷.
- https://www.shiitestudies.com/article_23640.html
- سرافراز، علی اکبر و آوزرمانی، فریدون. (۱۳۹۹). سکه‌های ایران، تهران: سمت.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن، ج یکم تا پنجم، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.
- عقیلی، عبدالله. (۱۳۷۷). دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- غفاری کاشانی، قاضی احمد. (۱۴۱۴ ه.ق). تاریخ نگارستان، تصحیح مرتضی مدرس گیلانی، تهران: کتابفروشی حافظ.
- فرای، رن. (۱۳۸۰). تاریخ ایران کمبریج، از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ج چهارم، تهران: امیرکبیر.
- فسایی، حاج میرزا حسن. (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری، ج یکم، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- فلور، ویلم. (۱۳۹۵). تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- قاجار، جهانگیر میرزا. (۱۳۸۴). تاریخ نو، به تصحیح و تحقیق عباس اقبال آشتیانی، تهران: علم.
- قائینی، فرزانه. (۱۳۸۸). سکه‌های دوره صفویه، تهران: پازینه.
- قزوینی، ابوالحسن. (۱۳۶۷). فواید الصفویه، تصحیح مریم میر احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳). خلاصه التواریخ، ج دوم، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.
- کارری، جملی. (۱۳۴۸). سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تبریز، اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کسروی، احمد. (۱۳۵۲). کاروند کسروی، به کوشش یحیی ذکاء، تهران: کتاب‌های جیبی.
- گراتنوسکی، ا. آ. و دیگران. (۱۳۵۹). تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران: پویش.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمدامین. (۲۵۳۶). مجمل‌التواریخ، به اهتمام مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
- متی، رودی. (۱۳۹۳). ایران در بحران، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
- متی، رودی، فلور، ویلم، کلاوسون، پاتریک. (۱۳۹۶). تاریخ پولی ایران از صفویه تا قاجاریه، ترجمه جواد عباسی، تهران: نامک.

- مرعشی صفوی، میرزا محمد خلیل. (۱۳۶۲). مجمع‌التواریخ، به تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانه طهوری و سنایی.
- مروی، محمد کاظم. (۱۳۶۴). عالم‌آرای نادری، ج دوم، تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: زوار مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۴). شرح زندگانی من، ج دوم، تهران: زوار.
- مسعودی، علی بن‌الحسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب، ج یکم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- ملکم، سر جان. (۱۳۸۰). تاریخ کامل ایران، ج یکم و دوم، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران: افسون.
- مولف ناشناخته. (۱۳۸۴). عالم‌آرای شاه‌اسماعیل، تصحیح اصغر منتظر صاحب، تهران، علمی و فرهنگی.
- میرزا سمعی. (۱۳۳۲). تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری.
- مینورسکی، و. (۱۳۳۴). سازمان اداری حکومت صفوی، مسعود رجب‌نیا، با حواشی و فهارس و مقدمه محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه. (۱۹۷۶). دستور الکاتب فی تعیین المراتب، ج دوم، به‌اهتمام عبدالکریم علی‌اوقلی علی‌زاده، مسکو: انستیتوی ملل خاورمیانه و نزدیک فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان.
- هردوت. (۱۳۸۲). تاریخ هردوت، ج یکم، ترجمه هادی هدایتی، تهران: دانشگاه تهران.
- وحید قزوینی، محمد طاهر. (۱۳۸۱). تاریخ جهان‌آرای عباسی، تصحیح سعید میرمحمدصادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- یاراحمدی، مهدی. (۱۳۸۹). سکه‌های مغولان، رشد آموزش تاریخ، ۳۸ (۳)، ۳۹-۴۲.

References:

<https://en.numista.com>

<https://www.acsearch.info>

<https://www.zeno.ru>

Urmia University

An analysis of the political and philosophical thoughts of Talebov Tabrizi regarding the ideas of liberalism and socialism during the constitutional movement in Iran

Sosan Ghasemi Heidari¹ and Abass Emadi²

1- PhD in History of Islamic Iran from Shiraz University and MA student in Political Science from Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

2- Political Science, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/03/10</p> <p>Accepted: 2025/04/14</p> <p>pp: 26- 47</p> <p>Keywords: Socialism; Justice; Liberalism; Talibov; Constitutionalism.</p>	<p>The two intellectual movements of liberalism and socialism significantly influenced the constitutional movement in Iran. Talibov Tabrizi was one of the important and influential figures in contemporary Iranian history and a pioneer of the constitutional movement. As an intellectual, he explained political and social principles in his works and presented theories about liberalism and socialism. The findings of the research show that Talibov Tabrizi sought to reduce the contradiction between them in his political thoughts by combining the two ideologies of liberalism and socialism and emphasizing their human and moral aspects. He believed that these two values are not only not in conflict with each other, but are complementary to each other. In fact, he was looking for a kind of "third way" that neither fully imitated Western liberalism nor fully gravitated towards revolutionary socialism. Rather, he was looking for a kind of coexistence between these two ideas in order to find a way to respond to the concrete political, social, and economic issues and problems of Iranian society in the Qajar era.</p> <p>Citation: Ghasemi Heidari., S. & Emadi., A. (2025). An analysis of the political and philosophical thoughts of Talebov Tabrizi regarding the ideas of liberalism and socialism during the constitutional movement in Iran. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 26-47.</p>
	 <p>© The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8</p>

Extended Abstract

Introduction

The political, social, economic, and cultural inefficiency of the Qajar government in Iran, with the increase in internal tyranny and oppression of the people and the increasing hegemonic influence of foreign powers - especially England and Russia - sparked a wave of dissatisfaction among groups from different strata against the Qajar tyrannical monarchy (Ajdani, 2008: 38 - 39). So, if we accept that the first and most important task of any political system is to ensure public welfare and national interests, and then to ensure internal and external security, and finally to maintain the political independence of the country, it must be said that the Qajar rulers were extremely inefficient in all these three aspects. Poverty and misery, political and administrative corruption, internal insecurity and external aggression, oppression and tyranny, had reached a level at the threshold of the movement that made society in need of a fundamental transformation (Memar, 2007: 201). The image of Iran during this period can be described as follows:

- 1- European capitalists, especially British and Tsarist Russian capitalists, are competing fiercely to colonize Iran or at least gain new privileges from it. In this competition, each has found rations in the ruling class for their own benefit, and on the one hand, they are inciting the people's unconscious rebellions against foreign privileges, and on the other hand, they have introduced the people to new tactics to exploit Iran's resources.
- 2- The old classes have been torn apart and the new classes have been shaken severely. The merchants and landowners, who are at the head of the middle class and businessmen, are in favor of order and centralization in order to protect their interests, which cannot exist in the existing feudal system, and they are fighting against the influence of foreigners to take over the country's economic affairs.
3. Finally, as a result of the new technique,

the competition of European capitalists and the influence of bourgeois thinking, new tendencies and ideas that did not exist before and could not exist, such as freedom (i.e. freedom of trade), egalitarianism (i.e. equality with the nobility and gentry in legal privileges and the use of those privileges), centralization (i.e. obedience to a central government and creating security to facilitate trade), patriotism (i.e. confrontation of domestic trade with foreign capitalism) and finally support for the revolution (i.e. taking the government from the hands of feudal lords in favor of domestic capitalism), develop and gain influence (Momeni, 1973: 63-64).

However, some relative and gradual awareness that arose among groups of Iranians about the progress of Western societies led to the awakening of anti-authoritarian tendencies of the Iranian people and the spread of progressive and modernist thought in Iran (Ajdani, 2008: 38-39). Therefore, the question of the secret of the West's progress and its domination over the East, which had captivated the minds of a number of Iranian thinkers for decades, also revolved around political, civil, and epistemological conditions. This means that Iranian thinkers mainly considered the secret of the progress and domination of the West to be law-centered, democracy, freedom, equality, justice, and the cultivation of knowledge, and conversely, they sought the decline of the East in tyranny, lawlessness, and ignorance (Talibov; 1947: 104). Therefore, many people in Iranian society, who were fed up with the oppression and tyranny of the Qajar government despots, wanted to establish justice in society. In the meantime, and in such circumstances, the most important mission of the intellectual was to inform and awaken society. In fact, "Iranian intellectuals from the nineteenth century onwards considered their mission to be 'awakening' the people." The discourse that dominated the field of "awakening" the

people was a critique of Iran's social and political disorders and an emphasis on European values and beliefs (Morad Haseli, 2014: 78). In general, the fundamental axis of the treatises, both inside and outside the country, was centered around the following issues: Criticism of the chaotic political, intellectual, social and economic conditions in Iran, the plan for political and economic reforms implemented in the West, comparison of the current situation in Iran and the roots and severity of its backwardness with European countries, and presentation of a solution for Iran's progress and reform program (Qargazloo, 2007: 70-71). Finally, the efforts of Iranian intellectuals and their various movements in the Constitutional Revolution bore fruit and they were able, alongside social groups, to overthrow the authoritarian political system and introduce a new plan (Morad Haseli, 2014: 78). However, the Constitutional Revolution, as a revolutionary movement, wanted to disrupt the balance of power and the nature of Iranian society (Fouran, 2013: 295). Whereas, until the main obstacles to freedom of thought were removed, Iranian society would not be able to provide a space for the emergence of original and thought-provoking ideas. For this reason, social and philosophical thought did not have the opportunity to flourish within the culture and context of Iranian civilization. Political "thoughts" were freed; they were justified and took on a native form, but "thinking" and contemplation were not freed. As a result, Iranian intellectuals did not get the historical opportunity to think philosophically and socially about their issues. The result of this historical situation was that when an opportunity arose, Iranian intellectuals, hastily and rapidly falling into the trap of imported and new Western ideologies, would sit down to contemplate in search of a way to save Iran. They did not continuously reflect from within their own culture. Therefore, they were faced with fundamental contradictions in behavior and speech and in the field of action and thought (Ajoudani, 2007: 141-142). It was in this

political and cultural context that Mirza Abdolrahim Talibov Tabrizi turned to the political beliefs of modernity and founded his political thoughts on the basis of liberalist ideas and socialism in a break with traditional political thought (Haqdar, 2018: 131). This issue is important because, on the one hand, Talibov, under the influence of Western liberal ideas, emphasizes individual freedoms, civil rights, and the rule of law, and on the other hand, observing social inequalities and widespread poverty in Iranian society, tends toward socialist ideas. This issue helps us to examine the possible conflicts and coexistences between the two intellectual currents of liberalism and socialism in this personality. Therefore, in this article, an attempt has been made to refer to his works and to examine the scattered thoughts of Mirza Abdolrahim Talibov in detail, in order to provide a detailed understanding of these concepts and their most important components, considering the political, social, and economic conditions of Iran during the constitutional period.

This research attempts to answer the following questions:

- How is Talibov's emphasis on individual freedoms, social rights, the rule of law, and limiting the power of the state (liberalist ideas) reflected in his works?
- How is Talibov's criticism of social inequalities, poverty, and injustice (socialist ideas) reflected in his works?
- Were Talibov's liberal and socialist ideas in conflict with each other, or could they somehow coexist?

Material & Methods

The research method in this article is descriptive and analytical, and the data collection is documentary and library.

Results and discussion

Talibov Tabrizi's political and philosophical ideas reflect his efforts to create a just and free society in which individual and social rights are maintained in a balanced and harmonious manner. Considering the specific social and political

conditions of Iran during the constitutional era, he faced the challenges of tyranny and inequality and played a key role in the formation and promotion of liberal and socialist ideas. As a supporter of individual freedoms, he emphasized the importance of human rights and social freedoms and believed that tyranny and autocratic governments hinder the progress of society and that individual and social freedoms and the rule of law should be respected.

Conclusion

Therefore, his stance in a way reflects the principles of liberalism, which emphasizes individual freedom, natural rights, and reliance on rationality. In addition, observing the lack of tangible change in the situation of the disadvantaged classes and the persistence of social inequalities and poverty, he also tended towards important aspects of socialism. A review of Talibov's works shows that by emphasizing the concept of "collective good" and social justice, he sought to create a kind of coexistence between these two ideas. In other words, he accepted individual freedoms and civil rights as fundamental principles, but at the same time, he believed that the state should strive to ensure and reduce social inequalities. Talibov believed that individual freedoms and social justice are necessary and indispensable to each other, and one cannot be sacrificed for the other. Therefore, individual freedoms are the necessary prerequisite for progress, and without them, social justice will not be achieved. In other words, Talibov believed in individual freedoms, but he did not consider this freedom unlimited like classical liberals. He believed that freedom should be accompanied by responsibility and should not lead to any harm to society. He also believed in the role of the state in regulating the market and preventing economic abuses. In fact, he believed that social justice is the guarantee of freedom and without it, freedom for all will not be achieved equally. Because social inequalities limit individual freedoms for

the deprived classes. These preconditions in his works state that the specific social and political conditions of Iran during the constitutional era, such as the fight against tyranny and the dominance of feudalism, had a significant impact on the formation and development of Talibov's liberal and socialist thoughts. Moreover, Talibov's socialist approach in his economic analyses, especially on economic and social inequalities, has led to a kind of criticism of the feudal system and the exploitation of workers and peasants. That is, he was able to combine liberal ideas such as individual freedoms, the rule of law, and human rights with issues related to social justice and the economic fate of workers and the weaker classes of society. This combination was in favor of advancing the social and political demands of Iranian society during the constitutional period. Talebov believed that Western models, whether liberal or socialist, could not be fully implemented in Iranian society. In fact, he paid attention to the specific conditions of Iran, its culture and history, and its social and economic structure and sought a way that would be compatible with these conditions. That is, on the one hand, he criticized the inequalities and injustices resulting from liberal capitalism, and on the other hand, he opposed radical socialist approaches that could lead to instability and disruption in society. Therefore, Talebov cannot be completely limited within the framework of one of these two (liberalism or socialism). Therefore, he was more concerned with practical and applied results than with pure ideologies. In other words, he was more interested in practical solutions to Iran's problems and was willing to use any idea that was useful for this purpose, even if these ideas contradicted each other. In fact, Talibov, with insight and effort, attempted to provide a correct understanding of these concepts. He knew that mere imitation of Western models (whether liberal or socialist) could not be useful for Iran, and for this reason, he sought to reduce the

contradiction between these two ideologies by combining them and emphasizing their human and moral aspects. He believed that these two values not only do not contradict each other, but complement each other. This integrated approach can be seen in several works, including "The Book of Ahmad" and "The Paths of the Benefactors".

In fact, he was looking for a "third way" that neither fully imitated Western liberalism nor was completely inclined towards revolutionary socialism. He had concluded that, given the political and social conditions of Iran, gradual and peaceful reforms were better than radical and violent revolutions. Therefore, he was neither a full-fledged liberal nor an absolute socialist, but rather sought to respond to the tangible issues of Iranian society; In the sense that positive changes in society should be achieved through awareness, education, and legal reforms. Although he may have made mistakes in some cases, it should be noted that in an era when there is limited

experience in defining new concepts such as freedom and law, the efforts of people like Talibov are very valuable and worthy of attention. Talibov's ideas had a great impact on the constitutional movement and political developments of that era, and he is considered one of the key figures in this field. These ideas ultimately led to profound changes in the political and social structures of Iran.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

واکاوی اندیشه‌های سیاسی و فلسفی طالبوف تبریزی در باب ایده‌های لیبرالیسم و سوسیالیسم در جریان جنبش مشروطه در ایران

سوسن قاسمی حیدری^۱ و عباس عمادی^۲

۱- دانش‌آموخته دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شیراز و دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲- علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	دو جریان فکری لیبرالیسم و سوسیالیسم به‌طور قابل‌توجهی بر روند مشروطه‌خواهی در ایران تأثیر گذاشت. این دو جریان فکری مهم نه‌تنها در اهداف سیاسی بلکه در رویکردهای اجتماعی نیز با یکدیگر تعامل داشتند. در حالی که لیبرالیسم بر آزادی‌های فردی، قانون و حقوق بشر تأکید می‌کرد، سوسیالیسم به عدالت اجتماعی و کاهش نابرابری‌های اقتصادی توجه داشت. این تنوع اندیشه‌ها باعث شد که انقلاب مشروطه به یک جنبش جامع و چندوجهی تبدیل شود. طالبوف تبریزی یکی از شخصیت‌های مهم و تأثیرگذار در تاریخ معاصر ایران و از پیشگامان نهضت مشروطه‌خواهی بود. او به‌عنوان یک روشنفکر، در آثار خود به تبیین اصول سیاسی و اجتماعی پرداخته و نظریاتی در مورد لیبرالیسم و سوسیالیسم ارائه نموده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که طالبوف تبریزی در اندیشه سیاسی خود با تلفیق دو ایدئولوژی لیبرالیسم و سوسیالیسم و تأکید بر جنبه‌های انسانی و اخلاقی آن‌ها، در پی آن بود که از تناقض بین آن‌ها بکاهد. وی معتقد بود که این دو ارزش نه‌تنها با یکدیگر در تضاد نیستند، بلکه مکمل یکدیگرند. در واقع وی، به دنبال نوعی «راه سوم» بود که نه به‌طور کامل از لیبرالیسم غربی تقلید کند و نه به‌طور کامل به سوسیالیسم انقلابی گرایش پیدا کند. بلکه وی به دنبال نوعی همزیستی بین این دو اندیشه بود تا راهی پیدا کند که به مسائل و مشکلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ملموس جامعه ایرانی عصر قاجار پاسخ دهد.
دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵	
صص: ۲۶-۴۷	
واژگان کلیدی: سوسیالیسم، عدالت لیبرالیسم، طالبوف، مشروطه.	

استناد: قاسمی حیدری، سوسن؛ و عمادی، عباس. (۱۴۰۳). واکاوی اندیشه‌های سیاسی و فلسفی طالبوف تبریزی در باب ایده‌های لیبرالیسم و سوسیالیسم در جریان جنبش مشروطه در ایران. *نشریه یافته‌های تاریخی*، (۴)۱، ۲۶-۴۷.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56036.1031>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.1.8>

مقدمه

ناکارآمدی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی حکومت قاجاریه در ایران، با افزایش استبداد داخلی و ظلم و ستم به مردم و افزایش نفوذ سلطه جویانه‌ی قدرت‌های خارجی - به‌ویژه انگلیس و روسیه - موج نارضایتی گروه‌هایی از اقشار مختلف بر ضد سلطنت استبدادی قاجاریه را برانگیخت (آجدانی، ۱۳۸۷: ۳۸ - ۳۹). پس اگر بپذیریم که اولین و مهم‌ترین وظیفه هر نظام سیاسی، تأمین رفاه عمومی و منافع ملی، تأمین امنیت داخلی و خارجی، و بالاخره حفظ استقلال سیاسی کشور است؛ باید گفت که حکام قاجار از هر سه جنبه، به‌غایت ناکارآمد بودند، فقر و فلاکت، فساد سیاسی و اداری، ناامنی داخلی و تجاوزات خارجی، ظلم و استبداد، در آستانه جنبش به حدی رسیده بود که جامعه را به یک دگرگونی اساسی نیازمند ساخته بود (معمار، ۱۳۸۶: ۲۰۱). سیمای ایران در این دوران را می‌توان چنین ترسیم نمود:

۱- سرمایه‌داران اروپا و بخصوص سرمایه‌داران انگلستان و روسیه تزاری برای مستعمره ساختن ایران یا لاقط کسب امتیازات تازه‌ای از آن شدیداً رقابت می‌کنند. در این رقابت هر کدام به نفع خود در طبقه حاکمه جیره‌خوارانی یافته، از یک‌طرف به عصبان‌های ناآگاهانه مردم به ضد امتیازات خارجی دامن می‌زنند و از طرف دیگر برای بهره‌برداری از منابع ایران مردم را با تاکتیک جدید آشنا کرده‌اند. ۲- طبقات سابق به حال گسستن افتاده و طبقات جدید به تکانی شدید دچار شده‌اند. بازرگانان و مالداران که در رأس طبقه متوسط و کاسب قرار دارند برای حفظ منافع خود طرفدار نظم و مرکزیتی هستند که در دستگاه فئودال موجود نمی‌توانند وجود داشته باشند، و همین‌ها هستند که برای به دست گرفتن امور اقتصادی کشور با نفوذ خارجی‌ان مبارزه می‌کنند. ۳. بالاخره در اثر تکنیک جدید، رقابت سرمایه‌داران اروپایی و نفوذ تفکر مخصوص بورژوازی تمایلات و افکار نوینی را که سابقاً موجود نبود و نمی‌توانست باشد از قبیل آزادیخواهی (یعنی آزادی تجارت)، مساوات‌طلبی (یعنی تساوی با اشراف و اعیان در امتیازات قانونی و استفاده از آن امتیازات)، تمرکز جوئی (یعنی تبعیت از یک حکومت مرکزی و ایجاد امنیت برای تسهیل امور بازرگانی)، وطن‌پرستی (یعنی مقابله بازرگانی داخلی با سرمایه‌داری خارجی) و بالاخره طرفداری از انقلاب (یعنی گرفتن حکومت از دست فئودال‌ها به نفع سرمایه‌داری داخلی) به وجود می‌آید و توسعه و نفوذ می‌یابد (مؤمنی، ۱۳۵۲: ۶۳-۶۴).

اما برخی آگاهی‌های نسبی و تدریجی به وجود آمده در میان گروه‌هایی از ایرانیان درباره‌ی پیشرفت‌های جوامع غربی، به بیداری و افزایش آگاهی و تمایلات ضد استبدادی مردم ایران و گسترش اندیشه‌ی ترقی‌خواهی و تجددگرایی در ایران انجامید (آجدانی، ۱۳۸۷: ۳۸ - ۳۹). از این‌رو، پرسش از راز ترقی غرب و چیرگی‌اش بر شرق که از دهه‌ها پیش، ذهن شماری از اندیشه‌گران ایرانی را روده بود؛ پاسخ‌های عمده نیز حول شرایط سیاسی و مدنی و معرفتی دور می‌زد. بدین معنا که متفکران ایرانی عمدتاً راز پیشرفت و چیرگی غربیان را در قانون محوری، مردم‌سالاری، آزادی، برابری و عدالت و علم‌پروری می‌دانستند و بالعکس انحطاط شرقیان را در استبداد و بی‌قانونی و جهل جستجو می‌کردند (طالبوف؛ ۱۳۲۶: ۱۰۴)؛ بنابراین، بسیاری از مردم جامعه ایران که از ظلم و ستم استبدادگران حکومتی قاجاریه به ستوه آمده بودند، خواهان استقرار عدالت در جامعه بودند. در این میان و در چنین شرایطی، مهم‌ترین رسالت روشنفکر، این بود که جامعه را آگاه و بیدار سازند. به تعبیری «روشنفکران ایرانی از سده‌ی نوزدهم به این‌سو، رسالت خود را «بیدار کردن» مردم می‌دانستند.» جریان و گفتمانی که در عرصه‌ی «بیدار کردن» مردم غالب بود، نقادی از نابسامانی‌های اجتماعی و سیاسی ایران و تأکید بر ارزش‌ها و عقاید اروپایی بود (مراد حاصلی، ۱۳۹۳: ۷۸). در کل، محور اساسی و اصلی رسالات چه در داخل و در خارج از کشور بر حول محور موارد ذیل قرار داشت:

انتقاد از اوضاع نابسامان سیاسی، فکری و اجتماعی و اقتصادی ایران، طرح اصلاحات سیاسی و اقتصادی اجرا شده در فرنگ، مقایسه وضع موجود ایران و ریشه‌ها و شدت عقب‌ماندگی آن با ممالک اروپایی و ارائه راه‌حل برای پیشرفت ایران و برنامه اصلاحات (قرگزولو، ۱۳۸۶: ۷۰-۷۱). سرانجام، تلاش‌های روشنفکران ایرانی و جریان‌های مختلف آنان در انقلاب مشروطیت به بار نشست و آن‌ها توانستند، در کنار گروه‌های اجتماعی، نظام سیاسی استبدادی را سرنگون کنند و طرحی نو دراندازند (مراد حاصلی، ۱۳۹۳: ۷۸)؛ اما مشروطه به‌عنوان یک جنبش انقلابی، خواهان بر هم زدن موازنه قدرت و ماهیت جامعه ایرانی بود (فوران، ۱۳۹۲: ۲۹۵). حال آنکه تا موانع اصلی از سر راه آزادی اندیشه و اندیشیدن برداشته نمی‌شد، جامعه‌ی ایران نمی‌توانست و قادر نمی‌شد که فضایی برای پیدایی اندیشه‌های اصیل و تفکر آفرین فراهم آورد. به همین جهت اندیشه‌ی اجتماعی و فلسفی در درون فرهنگ و در بستر مدنیت ایرانی فرصت بالیدن نمی‌یافت. «فکر» های سیاسی آزاد می‌شد؛ توجیه می‌شد و شکل بومی می‌گرفت، اما «تفکر» و

اندیشیدن آزاد نمی‌شد. در نتیجه روشنفکران ایرانی فرصت تاریخی برای اندیشیدن فلسفی و اجتماعی بر سر مسائل خود را به دست نمی‌آوردند، حاصل این وضعیت تاریخی آن بود که وقتی امکانی پیش می‌آمد، روشنفکری ایران سراسیمه و پرشتاب در دام ایدئولوژی‌های وارداتی و جدید غربی، در جستجوی راه نجات ایران به تأمل می‌نشست. از درون فرهنگ خود و به‌طور مستمر، به تفکر، به اندیشیدن نمی‌پرداخت. از این رو در رفتار و گفتار و در میدان عمل و اندیشه، دچار تناقض‌های اصولی می‌شد (آجودانی، ۱۳۸۶: ۱۴۱-۱۴۲). در این اوضاع و احوال سیاسی و فرهنگی بود که میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی به باورهای سیاسی مدرنیته روی کرد و اندیشه‌های سیاسی را بر پایه‌ی ایده‌های لیبرالیستی و سوسیالیسم در گسست از اندیشه‌ی سیاسی سنت بنیان گذاشت (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۳۱). این مسئله از آنجا اهمیت پیدا می‌کند که طالبوف از یک سو، تحت تأثیر اندیشه‌های لیبرالی غربی، بر آزادی‌های فردی، حقوق شهروندی و حاکمیت قانون تأکید می‌کند و از سوی دیگر، با مشاهده نابرابری‌های اجتماعی و فقر گسترده در جامعه ایران، به ایده‌های سوسیالیستی گرایش پیدا می‌کند. این مسئله به ما کمک می‌کند تا تضادها و همزیستی‌های احتمالی بین دو جریان فکری لیبرالیسم و سوسیالیسم را در این شخصیت بررسی کنیم. از این رو در این مقاله، سعی شده که با مراجعه به آثار وی، به بررسی موردی و دقیق اندیشه‌های میرزا عبدالرحیم طالبوف، پرداخته، تا با شناختی دقیق از این مفاهیم و مهم‌ترین مؤلفه‌های آن، با توجه به شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره مشروطه پرداخته شود.

این پژوهش سعی بر آن دارد که به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد:

- تأکید طالبوف بر آزادی‌های فردی، حقوق اجتماعی، حاکمیت قانون و محدود کردن قدرت دولت (اندیشه‌های لیبرالیستی) چگونه در آثارش بازتاب یافته است؟

- انتقاد طالبوف از نابرابری‌های اجتماعی، فقر و بی‌عدالتی (اندیشه‌های سوسیالیستی) چگونه در آثارش بازتاب یافته است؟

- آیا اندیشه‌های لیبرالیستی و سوسیالیستی طالبوف با یکدیگر در تضاد بودند یا می‌توانستند به‌نوعی به همزیستی برسند؟

مدخلی مفهومی به موضوع

لیبرالیسم کلاسیک

لیبرالیسم، به‌مثابه‌ی آموزه‌ای سیاسی بر فرد محوری تأکید دارد و ادعا نمود که انسان‌ها باید از حداکثر آزادی ممکن که با آزادی دیگرانی که قادرند از آزادی مشابه برخوردار باشند مغایر نباشد استفاده کنند. آنان درصدد پیشبرد این عقیده از طریق حمایت‌شان از حکومت محدود و مخالفتشان با دخالت دولت در زندگی روزمره‌ی شهروندان آن هستند (جویس، ۱۳۹۱: ۹۲). به عبارتی، لیبرالیسم «کلاسیک» اولیه آن چیزی بود که برخی از پژوهشگران آرا «لیبرالیسم منفی» نامیده‌اند: یعنی فلسفه‌ای بود که می‌کوشید افراد بشر را از آن بندهای اقتصادی، سیاسی، مذهبی و اخلاقی برهاند، که در طول قرن‌ها استیلای سلاطین مستبد، اقتصادهای فئودالی، و مذاهب رسمی، بردست و پایش بسته‌شده بود (رنی، ۱۳۷۴: ۱۲۷). به‌طور مثال، از نظر لیبرالیست‌هایی همچون جان لاک، مردم اساساً آزادند تا به‌طورجدی منافع خود را کسب نمایند؛ آن‌ها حق دارند و ثروت بیندوزند و اگر وقت و انرژی خود را در یک پروژه سرمایه‌گذاری کرده باشند، حتی پروژه‌ای که از منابع طبیعی بوده و در اصل متعلق به همه تلقی می‌شده است، حتی محقق‌اند آن را برای خود نگه دارند. این حق تملک و دفاع از مالکیت خود، ویژگی اصلی آزادی فردی است؛ دولت برای حفظ منافع شخصی و ایجاد شرایط ایمن برای تجارت وجود دارد (تامپسون، ۱۳۹۵: ۸۵)؛ بنابراین، واضح است که اصول لیبرالی به شدت بر محدودیت دولت به‌وسیله قواعد تأکید می‌ورزد. دولت لیبرال نمی‌تواند چیزی جز دولت محدود باشد چرا که همه جریانات در درون سنت لیبرالی بر حقوق اشخاص یا مطالبه عدالت پا می‌فشارند که دولت باید مورد تصدیق و احترام قرار دهد و در واقع می‌تواند علیه دولت به کار گرفته شود (گری، ۱۳۸۴: ۱۴۱).

سوسیالیسم

جامعه خواهی یا سوسیالیسم، اندیشه‌ای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است که برای ایجاد یک نظم اجتماعی مبتنی بر انسجام همگانی می‌کوشد، جامعه‌ای که در آن تمامی قشرهای اجتماع سهمی برابر در سود همگانی داشته باشند (ویر، ۱۳۹۳: ۷۴). این ایده در واکنش به ماهیت استثمارگر سرمایه‌داری به وجود آمد. این مکتب، جامعه‌ای را که در آن نابرابری‌ها در توزیع ثروت و قدرت سیاسی به بی‌عدالتی می‌انجامد، مردود می‌شناسد و به آرمان برابری تسلیم می‌شود. سوسیالیسم در پی ایجاد جامعه‌ای است که در

آن همکاری و برادری جای تقسیمات مبتنی بر خطوط طبقاتی را که شاخصه‌ی جامعه‌های سرمایه‌داری است بگیرد. با وجود این تفاوت‌های قابل‌توجهی در رابطه هم با چگونگی ماهیت یک جامعه مبتنی بر مساوات و هم چگونگی ایجاد آن وجود دارد. این اختلافات ناشی از سنت متنوع پیدایی سوسیالیسم است (بابایی، ۱۳۹۱: ۸۵). از سوی، سوسیالیسم از دغدغه عملی برای طبقه کارگر و شورشی علیه تأثیر اجتماعی سرمایه‌داری آزاد نشأت گرفت. استدلال می‌شد که سرمایه‌داری نیازمند تعدیل به‌وسیله اهداف سیاسی یا اجتماعی است. سوسیالیسم خود را تا حدودی به‌عنوان جهادی اخلاقی در برابر اصول سرمایه‌داری ارائه کرد که منجر به از خودبیگانگی، استثمار و رفتار با مردم به‌عنوان کالا و دنده در چرخ اقتصادی گردید (تامپسون، ۱۳۹۵: ۱۱۷). چرا که سوسیالیست‌ها چنین بحث کرده‌اند مالکیت خصوصی خود محدودیتی بر آزادی است (گری، ۱۳۸۴: ۱۲۳).

زندگی و آثار طالبوف تبریزی

یکی از برجسته و مهم‌ترین روشنفکران عصر قاجاریه و مشروطیت میرزا عبدالرحیم طالبوف (۱۲۵۰ - ۱۳۳۰ ق/۱۸۳۴-۱۹۱۱ م)، در یک خانواده‌ی متوسط پیشه‌ور در محله سرخاب تبریز متولد شد (طالبوف، ۱۳۳۶: ۱۲). از ۱۶ سالگی برای تحصیل به تفلیس رفت. این مهاجرت در زمانه‌ی بود که خیل مهاجران ایرانی برای کار یا امنیت سیاسی برای روشنفکران یا امنیت اقتصادی برای تجار به منطقه قفقاز صورت می‌گرفت. وی در دوره پرتحرکی فرهنگی و سیاسی این منطقه بار آمد. با زبان‌های روسی، فرانسوی، ترکی آذربایجانی و عربی آشنا بود. به فارسی ساده و سلیس می‌نوشت. تمام آثارش را در دوره میان‌سالگی به بعد نوشته است. در زمان سلطنت مظفرالدین شاه به تهران آمد. در دوره اول مجلس شورای ملی از جانب طبقه تجار به نمایندگی انتخاب شد؛ اما بعد صدور اعتبارنامه، در محفل یکی از علما انتقاداتی به وی شد و کتاب «مسالك المحسنين» به امر کامران میرزا که حاکم طهران هم بود، کتب ضاله شناخته شد. البته طالبوف هم از خود دفاعی نکرد و از نمایندگی مجلس انصراف داد. از این انصراف طالبوف روایات دیگری غیر از این روایت آدمیت هم از جانب کسانی چون حسن تقی زاده و... وجود دارد (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۱)؛ اما ناگفته نماند که طالبوف که با تغییر نظام مطلقه به مشروطگی یکی از آرزوهای دیرینه‌اش تحقق یافته بود، سرخوردگی‌اش از حاضر نبودن در مجلس تأثیری در شوق و بستگی معنوی‌اش به کار مجلس و مشروطیت نداشت. مذاکرات مجلس و حوادث سیاسی را به دنبال می‌کرد و عقیده‌اش را در هر قضیه‌ای ... همان‌جا از اصل «تساوی حقوق» کل افراد جامعه در قانون اساسی سخن راند؛ و در همین اوان بود که با وجود سالخوردگی و کم نوری چشم، آخرین رساله‌ی ارزشمندش را در آزادی و در ارتباط با سیاست مشروطیت نگاشت (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۲).

در زمینه اندیشه‌های سیاسی - فلسفی نیز، به نظر می‌رسد که بیشترین تغذیه طالبوف از لیبرالیسم انگلیسی و مکتب اصالت فرد فرانسوی بوده است. زبان علمی طالبوف و تکیه او بر علم، بشدت تحت تأثیر عقاید ولتر و دیدرو و سایر اصحاب دایره‌المعارف قرار دارد. طرح «کتاب احمد» در حقیقت رونوشتی است از کتاب «امیل» اثر روسو. «تعریف طالبوف، در کتاب «مسائل الحیات» ضمن انتقاد از اندیشه‌های دینی و خرافه و افسانه نامیدن برخی از آن‌ها، مدعی می‌شود که اندیشه‌های دینی، توان اداره جامعه را ندارند. او در این کتاب از نظریه غربی شدن ایران طرفداری می‌کند (زرشناس، ۱۳۷۳: ۵۶-۵۷). در واقع، طالبوف، در گفتار سیاسی، اغلب به آرای متفکرین جدید استناد می‌کند، و به‌خصوص از کسانی نظیر بنتام، ولتر، روسو و رنان نام می‌برد، از فیلسوفان آلمانی به نظرات و اندیشه‌های نیچه توجه دارد (آدمیت ۱۳۶۳: ۸). به‌طور کلی، آثار و تالیفاتی که طالبوف در نشر و پخش ایده‌های مدرنیته به رشته تحریر کشید، آکنده از عقل باوری، تجربه مسلکی و سیاست مشروطه است؛ ایضاحات در خصوص آزادی بیانگر لیبرالیسم قرن هجدهمی است. کتاب احمد که روح آموزش و پرورش دنیای مدرن را در خود جای داده است، همه ناظر بر ذهنیت روشنگرانه‌ای است که طالبوف در طی مراحل مختلف زندگی خود آن‌ها را کسب کرده است. در شرایطی که طالبوف به پی‌ریزی اندیشه‌های خود مشغول بود، هم سیاست عملی که در ایران جاری بود و هم فلسفه‌ی سیاسی که در میان دانش‌آموختگان جریان داشت، در سرایش انحطاط و زوال قرار داشتند. در این اوضاع و احوال سیاسی و فرهنگی بود که میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی به باورهای سیاسی مدرنیته روی کرد و اندیشه‌های سیاسی را بر پایه ایده‌های لیبرالیستی و سوسیالیسم در گسست از اندیشه‌های سنت بنیان گذاشت؛ طالبوف در استفاده از اندیشه‌ی سیاسی مدرن به اصول اساسی آن استناد کرده و مفاهیمی چون: حقوق طبیعی. قرار داد اجتماعی و آزادی را در منظومه فکری خود به بحث می‌گذارد (طالبوف، ۱۳۵۷ الف: ۱۵۰). همچنین در آثارش، به مسائل متنوعی نظیر ملیت،

آزادی، قانون، حاکمیت ملی، لیبرالیسم و عدالت‌خواهی اقتصادی، پروتستان‌تیسیم اسلامی، اخذ و اقتباس تمدن جدید از غرب در ضمن داشتن نگرش انتقادی به آن، می‌پردازد (فراستخواه، ۱۳۷۳: ۱۱۹-۱۲۰).

اما مقامی که طالبوف در تاریخ اخیر ایران یافته بدان علت است که افکار جدید را خواه در زمینه آزادی و خواه از لحاظ مباحث علمی به زبان ساده در ایران نشر کرد. خودش در نامه‌ای که در تاریخ ۱۳ رمضان ۱۳۱۴ هجری به مرحوم میرزا یوسف خان اعتصام‌الملک نوشته است می‌نویسد: «بنده به زبان روسی آشنا هستم. فرانسه نمی‌دانم. خط روسی را بسیار بد می‌نویسم. خط ایرانی طبیعی بنده نیز تعریفی ندارد. عربی هیچ بلد نیستم. فارسی را معلوم است چنان میدانم که عرب فرانسه را با وجود این از برکت کثرت مطالعه و زور مداومت بعضی آثار به یادگار گذاشتم که اخلاف بنده تکمیل نموده بنده را مهندس انشای جدید بدانند.» (طالبوف، ۱۳۳۶: ۱۴).

مواجهه فکری طالبوف با ایدئولوژی فکری لیبرالیسم در جریان مشروطه

همان‌طور که آمد، لیبرالیسم از آغاز کوششی فکری به‌منظور تعیین حوزه خصوصی در برابر اقتدار دولتی بوده است؛ و به‌عنوان ایدئولوژی سیاسی، از حوزه جامعه مدنی در برابر اقتدار دولت و بنابراین از دولت مشروطه و مقید به قانون و آزادی‌های فردی و حقوق مدنی، به‌ویژه مالکیت خصوصی، دفاع کرده است. بر طبق اصول لیبرالیسم حق دولت برای دخالت در زندگی خصوصی و مدنی باید با قیودی نیرومند و مشخص محدود گردد (بشیریه، ۱۳۷۸: ۱۱). مشروطه در ایران نیز به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ سیاسی ایران با هدف‌هایی همچون برقراری سلطنت مشروطه، حاکمیت ملت و قانونمندی در سال ۱۲۸۵ خورشیدی رخ نمود و برای نخستین بار، حاکمیت ملت به جای حاکمیت شاه یا سلطنت مطرح شد و سلطنت ودیعه‌ای دانسته شد که از شهروندان به شاه تفویض می‌شد. متمم قانون اساسی مشروطه، دربرگیرنده اصول و بندهای مهم دموکراتیک بود و اجزای جامعه مدنی در آن برشمرده شده بود: مصونیت جانی و مالی شهروندان، برابری همگان در برابر قانون، پشتیبانی از آزادی‌ها و حقوق شهروندان، آزادی مطبوعات، آزادی اجتماعات و انجمن‌ها (به شرط اینکه محل نظم و مایه آشوب دینی و دنیوی نباشند)، تفکیک قوا، برپایی انجمن‌های ایالتی و ولایتی و ... از جمله اصول آن بود (سردارنیا، ۱۳۸۹: ۱۷۵). غالب پیشگامان فکر آزادی در ایران لیبرال دموکرات بوده‌اند (بهنام، ۱۳۷۹: ۱۵۶-۱۵۷). اینان به‌شدت تحت تأثیر فلسفه سیاسی و اجتماعی غرب قرار داشتند، در گفتمان سیاسی جدید به وجود آمده در ایران عصر قاجاریه در جهت پاسخگویی به این پرسش که چه تغییراتی را باید در ساخت قدرت و حکومت به وجود آورد، مشترکاً نظام سیاسی مشروطیت پارلمانی را پیشنهاد کردند (آجدانی، ۱۳۸۷: ۳۹).

اما فی‌المثل از آزادی عقاید و ادیان، از آزادی قلم و بیان در مسائل اجتماعی، آزادی زنان، تساوی حقوق اقلیت‌های دینی و مذهبی و مهم‌تر از همه از آنچه که در مشروطیت به‌طور عام به حقوق شهروندی تعبیر می‌شد، نمی‌شد به‌آسانی و آزادانه سخن گفت. اگر در مقاطعی از تحولات سیاسی، امکان کژدار و مریز این‌گونه مباحث پدید می‌آمد، ترس خوردگی و وحشت از تکفیر و برخورد شرعی، مقاومت جامعه سنتی و استبداد حکومت‌ها، مانع اصلی طرح اصولی آن مباحث می‌شد. به همین جهت آزادی‌خواهی در ایران بیشتر استبداد سیاسی را هدف مبارزه قرار می‌داد و تلاش می‌کرد تا بحران مسائل و مشکلات ایران را از طریق راه‌حل‌های سیاسی و با جایگزین کردن نظام قانونی پارلمانی به‌جای نظام استبدادی کهن، رفع و رجوع کند (آجدانی، ۱۳۸۶: ۱۴۱-۱۴۲).

مواجهه فکری طالبوف با ایدئولوژی فکری سوسیالیسم در جریان مشروطه

از آنجا که هیچ اندیشه و تفکری در خلأ شکل نمی‌گیرد؛ بلکه محصول بستر اجتماعی، بحران‌ها و ضرورت‌های زمانه است؛ لذا هر اندیشمندی فرزند زمان خود است و متناسب با عصر و چالش‌های عصر خود، ایده و تفکر خود را طرح می‌کند (سردار نیا، لطفی، ۱۳۹۶: ۹۰). تقریباً مقارن با اوج‌گیری مشروطه بود که تفکرات سوسیالیستی از طریق شکل‌گیری گروه‌ها و احزاب متمایل به سوسیال‌دموکرات در قفقاز و ایجاد شعباتی در خطه‌های شمالی کشور، به‌طور جدی وارد زندگی سیاسی ایرانیان شد؛ اما واقعیت این است که در جریان مشروطه، افرادی که جذب آرمان‌های سوسیالیستی شدند و به‌طور کلی گروه‌ها و انجمن‌های سیاسی با گرایش‌های سوسیالیستی که از قبل موجود بودند یا بعداً تأسیس شدند به عللی نتوانستند در عملکرد سیاسی خود به تحکیم مبانی نظام مشروطه و حکومت قانون کمک کنند. شاید مهم‌ترین علت به خود ایدئولوژی سوسیالیسم یا حداقل آن نوع سوسیالیستی که در ایران تبلیغ می‌شد برمی‌گشت چراکه نهایتاً انقلابی و مخالف حکومت قانون بود. سوسیالیست‌های ایرانی نظام مشروطه را نه به‌صورت هدفی در خود یا هدف نهایی بلکه به‌صورت گام اولیه و ابزاری گذار به‌نظام مطلوب خود تلقی می‌کردند. آن‌ها قانون

مستقر مشروطه و نظام مالکیت خصوصی مبتنی بر عرف و شرع را قبول نداشتند و پشتیبانی‌شان از مشروطه صرفاً تاکتیکی و برای از میان برداشتن دشمن مشترک یعنی سلطنت استبدادی بود (غنی نژاد، ۱۳۹۵: ۹۷ - ۹۸)؛ بنابراین، طالبوف ایده‌های سوسیالیستی خود را وام‌دار حرکات سوسیال‌دموکراسی قفقاز بود؛ باید اضافه کرد طالبوف در عین حالی که حدود عملی خود را با آنان حفظ می‌کرد، از ایده‌های برابری خواهی آنان بی‌تأثیر نبوده است؛ شاید یکی از علل تأثیرپذیری، واقعیات اجتماعی بود که طالبوف در زندگی روزانه و توأم با تبعیض اقشار فرودست جامعه‌ی ایرانی و قفقاز به عینه ناظر بود و از حقایق فاصله طبقاتی و نبود عدالت اجتماعی آگاهی کافی داشت (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۴۶).

مهم‌ترین مؤلفه‌های لیبرالیسم در اندیشه طالبوف تبریزی

طالبوف بر اساس زمینه‌های اندیشه‌ورزی که در اثر مطالعاتش به زبان روسی فراگرفته بود به مفاهیمی چون آزادی و قانون توجه نمود. همچنین باید در نظر داشت که او تحت تأثیر روشنفکران پیش از خود نیز بوده است. اندیشه‌ی قانون‌گرایی سال‌ها پیش‌ازین که طالبوف قلم بر روی کاغذ بیاورد و اندیشه‌هایش را قلمی کند، حدیث روزگار بود. از این‌رو در زمانه‌ای که او دست به نوشتن زد این مفاهیم، به‌عنوان بخش مهمی از دغدغه‌های اهل فکر آن زمان تبدیل شده بود و طالبوف نیز از زمینه‌ی اساسی اندیشه‌ی زمانه‌اش جدا نبود و سعی می‌کرد در این راه قدمی بردارد.

راهی که طالبوف به‌صورت مشخص دنبال می‌کرد، به‌نوعی ارائه‌ی تعریف‌های مشخص از مفاهیمی بود که هنوز بر سر معنا و محتوای آن توافقی وجود نداشت اما روح زمانه به سمتی می‌رفت که می‌بایست برای آن‌ها نه‌تنها تعریفی ارائه شود که باید حدود و ثغور آن‌ها نیز معین شود. ولی چنین کاری مستلزم پیش‌زمینه‌ای مشخص بود؛ و آن وجود دستگاه فکری مشخص بود که امکان ایجاد چنین دستگاہی برای بیشتر اندیشه‌ورزان و روشنفکران آن زمان هنوز وجود ندارد. البته شاید بتوان گفت که گزاره‌های مهمی در میان بسیاری از اندیشه‌ورزان شکل گرفته و در حال گسترش نیز بود. در کنار این مسائل باید توجه داشت، در نوع نگاهی است که میرزا عبدالرحیم طالبوف به این مفاهیم داشت و سعی نموده بود که این مفاهیم را در «منظومه‌ای منسجم و هماهنگ» ارائه دهد و ارتباط منطقی‌ای بین این مفاهیم ایجاد کند. یکی از مواردی که در این مقاله به آن توجه ویژه‌ای شده است، نشان دادن این تفکر منظومه‌ای در اندیشه‌ی میرزا عبدالرحیم طالبوف است.

آزادی و مؤلفه‌های آن در اندیشه‌های لیبرالیستی طالبوف تبریزی

طالبوف چه تعریفی از آزادی داشت؟ آیا آزادی فردی برای او اولویت داشت یا آزادی جمعی؟ چگونه می‌توان مفهوم آزادی در اندیشه طالبوف را با مفهوم آزادی در اندیشه‌های لیبرالی غربی مقایسه کرد؟ از مهم‌ترین روشنفکرانی بود که به تشریح و دفاع از آزادی در یک نظام مشروطیت به شیوه‌ای مناسب با ماهیت و مفهوم دموکراتیک آن پرداخت. طالبوف آزادی را به شش گونه: آزادی فردی یا آزادی هویت، آزادی عقاید، آزادی قول، آزادی مطبوعات، آزادی اجتماع و آزادی انتخاب تقسیم کرده است (آجدانی، ۱۳۸۷: ۷۷). طالبوف همه را ترغیب می‌کرد که برای آزادی ایران بکوشند؛ و خود برای آزادی ایران قدم‌های نافع و مؤثر برداشت. از هنگامی که «مسائل المحسنین» و «مسائل الحیات» را نوشت کوشش و جهش برین بود که مفهوم آزادی و مشروطیت را برای ایرانیان توضیح دهد (طالبوف، ۱۳۳۶: ۱۵). در کتاب‌ها، مقاله‌ها و نامه‌های خود آزادی و مشروطیت را بی‌چون و چرا برای ایران لازم می‌شمارد، ولی نه چنان بی‌قید و شرط که مشکلات دیگری از آن بیرون آید. او در کتاب مسائل الحیات نظرات خود را در این باره بیان داشته و در پایان آن ترجمه‌ای از قانون اساسی ژاپن برای آگاهی خوانندگان به دست داده است. در نگارش ایضاحات در خصوص آزادی به رساله‌ی مشهور «در آزادی» نوشته‌ی استوارت میل «که به زبان روسی ترجمه‌شده بود» توجه داشت. و روشن‌بینانه مسائل سیاسی و شرایط قوام نظام مشروطیت ایران را مورد نقد و بحث قرار داده است این رساله درباره فواید مجلس شورای ملی و لزوم برپا کردن آن، نگاشته شده است؛ او به این نکته می‌پردازد که آزادی بی‌بندوبار سودمند نیست و می‌کوشد مردمان را به این معنی متوجه کند (همان: ۱۸).

وی در کتاب‌ها و مقاله‌ها و نامه‌های خود آزادی و مشروطیت را به اعتقاد تمام برای ایران لازم می‌دانست، ولی نه آن‌چنان بی‌قید و شرط که اشکالات دیگری از آن تولید شود. در کتاب «مسائل الحیات» عقاید خود را در این باره بیان داشته و در پایان آن ترجمه‌ای از قانون اساسی ژاپن را برای آگاهی عامه به دست داده است. ایضاحات در خصوص آزادی نیز، رساله‌ای است که طالبوف در باره آزادی و مفهوم آن در تاریخ ذی‌الحجه ۱۳۲۴ قمری نوشت (طالبوف، ۱۳۳۶: ۱۷ و ۲۱). در نگارش این اثر، به رساله‌ی

مشهور «در آزادی» نوشته‌ی استوارت میل که به زبان روسی ترجمه شده بود توجه داشت؛ و روشن‌بینانه مسائل سیاسی و شرایط قوام نظام مشروطیت ایران را مورد نقد و بحث قرار داده است این رساله درباره فواید مجلس شورای ملی و لزوم برپا کردن آن، نگاشته شده است؛ او به این نکته می‌پردازد که آزادی بی‌بندوبار سودمند نیست و می‌کوشد مردمان را به این معنی متوجه کند. در این رساله در فواید مجلس شورای ملی و لزوم ایجاد آن نیز، نظریات خود را بیان می‌کند و در عین حال به این نکته توجه دارد که آزادی بی‌بند و بار مفید فایده نیست و کوشش می‌کرده است که مردم را به این معنی کاملاً متوجه کند (همان: ۱۶-۱۸).

او از حق طبیعی آزادی می‌گوید و سخن «رنان» را یادآور می‌شود که: «تنظیمات طبیعی بشریت، برادری، برابری و آزادی است. ما برادریم به جهت اینکه همه اولاد آدمیم، برابریم به جهت اینکه امتیازی در ولادت و وفات نداریم، آزادیم به جهت اینکه اگر کسی بفرماید تا خودمان نخواهیم نشویم و تا نبینیم تفهیم نمی‌توانیم. پس من ما آزاد از تحت ریاست خود و دیگری است؛ بنابراین اقتضای طبیعی را نباید مانع خلق شود.» (طالبوف، ۱۳۵۷: ۱۸۵). طالبوف می‌افزاید که یکی دیگر از نمونه‌های آزادی، آزادی ادیان است که آن را چنین بیان می‌کند: «از برکت علم و معارف ما فهمیده‌ایم که ادیان هر قوم از فضایل روحانی و احترام عواید و از خصایص ممدوحه انسانی است. ایام جهل و تعصب گذشته و به دوره آزادی عقاید و احترام ادیان ملل داخل شده‌ایم.» (طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۸۱). هنگامی که طالبوف مسئله آزادی طبیعی انسان و اراده و اختیار او را مطرح می‌کند، می‌گوید که این آزادی «غیرقابل گرفتن» است؛ سلب شدنی نیست. این حقیقتاً نظریه فلسفی تازه‌ای است که در آن زمان مطرح می‌شود (ابو محبوب، ۱۳۸۶: ۸۶). وی با تأثیرپذیری از اندیشمندان طبیعت‌گرای باخترزمین، آزادی را از حقوق طبیعی انسان می‌داند که همواره با اوست و خواهد بود؛ و این حق را نمی‌توان از او گرفت. از دیدگاه او این آزادی دو دشمن نیرومند دارد: «یکی منافقین و مستبدین داخله که می‌خواهند باز مثل قدیم فعال مایرید باشند، خون مردم را بخورند و انقراض ملیت ما را به یک عیش پنج‌روزه خود بفروشند که نه غیرت دارند نه مسلمان‌اند و نه ایرانی و ایرانی نژاد. دشمن دوم که هزار بار قوی‌تر از اولی است. بی‌علمی و فقر روحانی و یا ضعف ایمانی ما می‌باشد؛ یعنی به حسنات و سیئات تکالیف شرعی یا حدود روحانی خودمان یقین نداریم.» (طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۱۱). از همین رو، گرچه از نظر طالبوف آزادی، جمعی و متعلق به همه ملت ایران بود، راه دستیابی به آن این بود که هر فرد ایرانی، فردیت خود را دریابد و قدم در راه گذارد. به همین دلیل وی تلاش کرد فردیت هر یک از افراد ملت ایران را برجسته کند و راه آن را وجود مدارس جدید و انتشار علم تجربی و رشد عقلی آحاد ملت ایران دانست (مرادی، ۱۳۹۵: ۱۱۱).

طالبوف به دست آوردن آزادی در ایران را در گرو پرورش و تربیت رجال میهن‌پرست و آزادیخواه می‌داند که ایران از ایشان خالی است. او معتقد بود: «نباید فراموش کنیم که آزادی ثروتی است عمومی موروثی. لذا بایست تا او را به وارث بالغ تسلیم نمود. به لحاظ اینکه آزادی نه مقدمه است و نتیجه یعنی کلمه‌ای است ورای قاعده منطقی؛ و آنچه در عالم از همه قواعد منطقی مستثنا است فقط آزادی است ما او را لفظاً و معنأ مجرد می‌دانیم. بنابراین کسی می‌تواند حامل او شود که این معنی را درست بفهمد.» (طالبوف، ۱۳۴۶: ۱۸۹).

از سویی، آزادی، تعریف آن و پیوند آن با مساوات نیز، یکی از مهم‌ترین مباحث در اندیشه طالبوف است. طالبوف که درک روشنی از معنای آزادی در غرب، ماهیت و کارکرد آن در ارتباط با تمدن و فرهنگ اروپا دارد، همانند برخی دیگر از منورالفکرهای معاصر خود، شعارگونه به ستایش و تمجید آزادی نمی‌پردازد. از آنجا که برای او، در کنار ارزش ذاتی آزادی و نقش آن در تعالی اندیشه فردی و اجتماعی، واقعیت‌های اجتماعی و ملی در مملکت ایران نیز دارای اهمیت است؛ بنابراین او در تعریفی خاص، سعی می‌کند تا مقوله آزادی را در پیوند یا همان واقعیات تعریف کند و از همین معنای آزادی دفاع نماید نگرش انتقادی طالبوف در بحث از آزادی با تأکید به این نقطه آغاز می‌شود که علت گمراهی ملل متمدنه رجال اروپایی هستند می‌نویسد: ما در اینجا رجال اروپا را برای آن منتخب کردیم که باعث و علت گمراهی ملل متمدنه ایشان هستند، مردم را از زندگی طبیعی بیرون کردند. در عوض قناعت به احتیاج آن‌ها افزودند (طالبوف، ۱۳۳۶: ۸۹). چراکه از دیدگاه فلسفه سیاسی، لیبرالیسم در معنای وسیع آن، فلسفه افزایش آزادی فردی در جامعه تا حد ممکن است؛ و دشمن اصلی آن تمرکز قدرت است که بیشترین آسیب را به آزادی فرد می‌رساند. از دیدگاه لیبرالی، فرد بر جامعه و مصلحت فردی بر مصلحت اجتماعی اولویت دارد (بشیریه، ۱۳۷۸: ۱۴).

به عبارت دیگر او به لیبرالیسم محض و لجام‌گسیختگی اعتقادی ندارد و بیشتر به آزادی در سایه هنجارهای اجتماعی می‌اندیشد. افزون بر آن علاوه بر تعریف نظری آزادی که منبعث از نظریات متفکرانی چون «روسو» و «منتسکیو» است، به تعریف عملیاتی

آن نیز مبادرت می‌ورزد (امیراحمدی، ۱۳۸۱: ۷۰). طالبوف درباره شقوق آزادی می‌نویسد: آزادی به سه منبع اصلی قسمت می‌شود آزادی عقاید، آزادی قول و هویت و اینکه از این سه، چندین منبع فرعی مشتق است. از آن جمله آزادی انتخاب، آزادی مطبوعات و آزادی اجتماع که البته این مشتقات باهم مقدمه هستند و نتیجه دارند (طالبوف، ۱۳۴۶: ۱۶۸). چنین تعریفی از آزادی و تأکید بر ارزشمندی تبعی آزادی فردی در ارتباط با آزادی تمام مردم و توصیف ارزشی آن به کارکرد آزادی در تعالی انسان و تحقق خرد و بلوغ فکری و تربیت، بدیع و بی‌نظیر است. این معنای آزادی، با آنچه در فلسفه سیاسی غرب بیان شد، تفاوت ماهوی دارد گرچه اصول و پایه‌های اولیه خود را از آنجا گرفت. ولی او به درون‌مایه و مفهوم آزادی پرداخت؛ که برگرفته از نظریات متفکرانی چون روسو و منتسکیو بود؛ اما کوشید مفهوم آن را در میان ایرانیان رواج دهد. با این امید که روزی ایرانیان از این نعمت برخوردار شوند؛ زیرا به باور او: «آنچه مایه تأسف است، این است که ایرانی از عوالم بی‌خبر و از نعمت الهی محروم مانده، حال آنکه بشر هستند. از سایرین نوع خود بی‌شبهه استعداد ایشان کمتر نیست. بالطبع بایست این آزادی را داشته باشند.» (همان: ۱۸۹).

حکومت قانون

طالبوف، فردی به‌ظاهر مسلمان و دین‌دار بود، اما اعتقاد داشت اندیشه‌های دینی، باید بر مبنای علوم تجربی و دانش زمان، مورد دخل و تصرف قرار گیرند و برخی از مفاهیم و معانی دینی کنار گذاشته شوند. او مدعی نوعی «پروتستانتیسم اسلامی» بود. طالبوف در کتاب مسالک المحسنین خود می‌نویسد: «احکام شرعی ما برای هزار سال قبل خوب و بجا درست گردیده ولی در عصر ما باید سی هزار نکته جدید بر آن بیفزاییم و آن را از پایه دگرگون سازیم.» (زرشناس، ۱۳۷۳: ۵۶). وی در برابر کسانی که به نام دین با تجدّد گرایی و اصلاح نظام سیاسی مخالفت می‌کنند، تأکید می‌کند که در شرایط حاکمیت استبداد و بی‌قانونی، احکام اسلام معطل مانده و عملاً میان آن‌ها و شرایط سیاسی جامعه انفکاک حاصل شده است (طالبوف؛ ۱۳۲۶: ۱۰۹-۱۱۰). عبدالرحیم طالبوف نیز در رابطه شرع و قانون ادعا می‌کند که «هر جا قانون نیست احکام شرع معوق می‌ماند» و تنها در اثر تنظیم و اجرای قانون است که احکام شرع اجباراً اجرا خواهد شد، زیرا به‌زعم او قانون محاسب عاملان شرع است (مؤمنی، ۲۰۰۷: ۸۷). رحمانیان بر این باور است که آثار طالبوف در زمینه قانون خواهی و ربط آن با شریعت از تناقض‌های اساسی خالی نیست. درحالی‌که از نظارت مجتهدان بر قانون و اصلاحات سخن می‌گوید، بارها روحانیون را به‌نقد می‌کشد. وی می‌نویسد: «... اگر ما برای خودمان قانون وضع ننماییم اساس او شریعت پاک اسلام و نصوص مقدسه قران است، و اگر همین غفلت را اندکی امتداد بدهیم «حریفان را نه یر ماند نه دستار» اجانب برای ما قانون وضع می‌کنند و ما را مجبور به تعبد می‌نمایند ولی نه از روی شریعت پاک اسلام. آن‌وقت دین از دست اخلاف ما به‌درستی و مادام‌العمر مثل بلاد حواشی مملکت ما بیرون می‌رود.» (طالبوف؛ ۱۳۲۶: ۱۰۹-۱۱۱). شهریار زرشناس بر این باور است که او مدعی دخل و تصرف در احکام شرعی و مفاهیم دینی بر مبنای عقل و فهم جزوی بشری بود و دلیل این کار را نیز «هم‌رنگ کردن دین با زمان» می‌دانست؛ در واقع او سلف همه پروتستانتیست‌های اسلامی و جریان‌ات التقاطی‌ای است که به انحاء و اشکال مختلف؛ خواهان تفسیر اومانستی مفاهیم دینی بر مبنای ایدئولوژی‌های دنیوی بوده. وی شدیداً تحت تأثیر روسو، و پوزیتیویسم اوایل قرن نوزدهم قرار داشت. او با تفسیر اومانستی مفهوم دینی «حریت» معنای لیبرالیستی «آزادی» را از آن مراد می‌کرد (زرشناس، ۱۳۷۳: ۵۶). در توضیح باید گفت که از دیدگاه لیبرالی، قدرت خالی از هرگونه ویژگی مقدس و احترام‌برانگیز است. به همین جهت لیبرالیسم با اشکال سنتی ضدیت خاصی دارد؛ و به‌ویژه با هرگونه نخبه‌گرایی (مبتنی بر حسب و نسب)، مذهب، اشرافیت فکری و غیره) مخالفت می‌ورزد؛ و از بسط حیطه اختیار و قدرت بازانیشی فرد را محدود کند مخالف است (بشیری، ۱۳۷۸: ۱۴).

اما با اعلام مشروطیت و تأسیس مجلس ملی، آرزوی زندگی طالبوف برآورده شد. اگرچه که مسئله عظیمی در پیش بود، یعنی استوار گشتن حکومت ملی. در این باره رساله با مغز ایضاحات در خصوص آزادی را نوشت (۱۳۲۴) که از نظرگاه انطباق عملی افکار طالبوف خیلی مهم است. در این نقد سیاسی از مسئله آزادی در ایران سخن می‌گوید، ضعف و قوت «نظام‌نامه» یا قانون اساسی اول پنجاهویک ماده‌ای را تشریح می‌نماید، و کارنامه نخستین مرحله دوره اول مجلس شورای ملی را مورد نقد و سنجش قرار می‌دهد؛ و کارنامه نخستین مرحله دوره اول مجلس شورای ملی را مورد نقد و سنجش قرار می‌دهد (آدمیت، ۱۳۶۳: ۵۴). وی از لزوم قانون سخن می‌گوید. قانون را لازمه استقرار عدل می‌داند. «قانون شاهین ترازویی را که در آن حقوق و حدود ملت را می‌شکند در اعتدال و استوار نگه می‌دارد» (طالبوف، ۱۳۵۷: ۱۲۲).

وی نبود قانون را موجب عدم امنیت مالی و جانی افراد می‌دادند: «اگر ما قانون داشته باشیم، آن وقت صاحب علم و استقلال خواهیم بود.» هر جا قانون نیست، اساس منافع نیست و هر جا اساس منافع نیست تمدن نیست، وحشت است. هر جا وحشت است، سعادت و برکات نیست. پس هر جا قانون نیست، سعادت و برکات نیست». (کتاب احمد، ۱۳۴۷: ۱۲۷). در جای دیگر در انتقاد از مخالفان قانون می‌نویسد: «... قانون را منتج فساد و بی‌ادبی مردان و بی‌عصمتی نسوان، آزادی شرب خمر و بازی قمار، و ترویج امور خلاف احکام قرآن مبین به قلم می‌دهند و هم‌صدا شده، شریعت را در خطر شمارند و مردم را به غوغا و شورش وادارند. حال آنکه همه می‌دانند که این سیئات، مخالف مدنیت است و آنچه مخالف تمدن است در شرع شریف ما، که اساس قانون ایران خواهد بود، ممنوع و مادم الدهر، حرام است ...» (طالبوف؛ ۱۳۲۶: ۱۰۹). از نظر طالبوف تحقق اراده ملت واضح قانون است و این اراده نیز به صورت رأی اکثریت جلوه‌گر می‌شود اهمیت رأی مردم از آنجاست که درباره آن می‌گوید: «قانون که برای اعتدال امزجه عمومی با اکثریت آرا وضع می‌شود. چون صدای جماعت صدای خداست. اثر کلمات آسمانی خواهد داشت.» (نصری، ۱۳۹۰: ۲۰۱). به نظر او نفع انسان از قانون ایجاد می‌شود و هر جا که منافی برای انسان نباشد تمدن نیز وجود ندارد و هر جا که تمدن در آن نباشد وحشت و هر جا که وحشت باشد سعادت و خوشبختی وجود ندارد، جایی که قانون نباشد «اسلام را کفر، عدل را ظلم، صدق را کذب، عزت را ذلت، ثروت را فقر، راحت را زحمت، حریت را اسر عوض نموده که ما اسم این حالت را فقدان سعادت و برکات و نداشتن «قانون» می‌گوییم که او در تلفظ از یک کلمه بیش نیست.» (طالبوف، ۱۳۵۷: ۱۵۱-۱۵۲).

طالبوف به درستی به این نکته اشاره می‌کند که در هیچ جای دنیا بدون وجود قانون اساسی و قبل از وضع همه قوانین در شعبات مختلف اداره کشور، مجلس تشکیل نمی‌شود (طالبوف، ۱۳۵۷: ۹۵). طالبوف، بعد از تأسیس مجلس در نامه‌ای به علی‌اکبر خان دهخدا می‌نویسد: «کدام دیوانه در دنیا بی بنا عمارت می‌سازد؟ کدام دیوانه بی تهیه مصالح بنا را دعوت به کار می‌نماید؟ کدام مجنون تغییر رژیم ایران را خلق‌الساعه حساب می‌کند؟ کدام پیغمبر می‌توانست این عوایق را زودتر از ده سال از میان بردارد و راه ترقی را عراده رو بکند که حسین بزاز یا محسن خیاط یا فلان آدم خواست بکنند؟» (طالبوف، ۱۳۲۹: ۵۴۹).

حقوق طبیعی و مالکیت در اندیشه سیاسی - فلسفی طالبوف تبریزی

لیبرالیزم کلاسیک، شامل پافشاری بسیار بر دولت پارلمانی تحت حاکمیت قانون در مقابل استبداد سلطنتی و تأکید بسیار بر دولت پارلمانی تحت حاکمیت قانون در مقابل استبداد سلطنتی و تأکید بر اجتماعات و مالکیت خصوصی بود. بر مبنای نظریه جامعه انسان‌های آزاد در مقابل حاکمیت قانون برابر بوده و پیوستگی آن‌ها با هم نه به واسطه هدفی مشترک بلکه بر اساس احترام به حقوق یکدیگر است (گری، ۱۳۸۴: ۳۸). از این‌رو، بحث از لوازم و توابع آزادی در مکتب لیبرالیسم، طالبوف را به طرف ضرورت و جایگاه حقوق در مدنیت و پویایی انسان‌ها می‌کشاند؛ در این بحث طالبوف بنیان کار خود را بر حقوق طبیعی و ذاتی انسان می‌گذارد. حقوقی که هم ذات با حضور فیزیکی انسان در دنیا، متولد می‌شود و با هیچ ابزار- عقیده و ساختاری قابل چشم‌پوشی و گذشت نیست. این ایده در سرآغاز مدرنیته به یکی از اصول اساسی آن تبدیل شد و برای اولین بار در تاریخ فرهنگ و تمدن انسانی، سخن از حقوق بشر و حقوق اجتماعی انسان‌ها به میان آمد (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۳۵). وی با مطرح کردن آزادی خیال و اندیشه، حاکمیت مستبدانه حاکمان را با تمایلات و خواسته‌های روشن اندیشان ایرانی رودررو قرار می‌دهد و طالبان آزادی انسان را از یک‌سو و محدودکنندگان آزادی‌های بشری را در سوی دیگر وادار به تعامل و در نهایت موضع‌گیری نسبت به هم می‌کند که حاصل آن چیزی نیست، جز درخواست مطالبات سیاسی و اجتماعی مردم از حاکمان مردم‌گریز (منافع آزادی، مجموعه آثار: ۱۷۷).

از دیگر سو، طالبوف در بخش دیگری از اندیشه‌های سیاسی خود، به تأسی از جان لاک حق طغیان را نیز برای ابنای ملت و افراد اجتماع در مقابل انحراف حاکمیت از وظایف قانونی و حقوقی خود، تجویز می‌کند. جان لاک در بحث از اصول قرار داد اجتماعی و بنیان جامعه مدنی و شکل‌گیری دموکراسی سیاسی، در کنار حقوق مربوط به جان و مال و آزادی، از حق انقلاب و اعتراض شهروندان نیز سخن گفته است (جان لاک و اندیشه آزادی ۳۳۵؛ حقدار، ۱۳۹۷: ۱۳۹)؛ بنابراین، فلسفه حقوق موضوع یکی از گفتارهای هوشمندانه طالبوف است. از ماهیت و منشأ حق، رابطه حقوق فردی و نفع اجتماع، تعارض حقوق ملی و حقوق بین‌الملل سخن می‌راند. برهان دیالکتیکی او ترکیبی که به دست می‌دهد در خور توجه است (آدمیت، ۱۳۶۳: ۳۵)؛ اما تعارض حقوق شخصی با حقوق جمعی چه صورتی دارد؟ در اصل «حق قائم‌به‌ذات یعنی مصون از محو زوال است. ولی در تصادف [حق] دیگری می‌تواند

تعطیل گردد- یا از ترکیب دو حق، حق ثالثی تولید بکند» (آدمیت، ۱۳۶۳: ۳۵). بحث از اجتماع، طالبوف را به بحث از دولت راهبر می‌شود. وی در این زمینه نیز تحت تأثیر مکتب لیبرالیسم است و دولت را به‌عنوان نهادی حافظ جان و مال و آزادی شهروندان تعریف می‌کند؛ اگر دولت را به این معنا بفهمیم از یک‌طرف بر حاکمیت مطلقه خط بطلان کشیده‌ایم و دولت را در معنای مشروطه‌ی آن می‌فهمیم و از طرف دیگر پدیده‌ی دولت را برآمده از قرارداد اجتماعی و خارج از حاکمیت‌های متافیزیکی دوران سنت تعبیر کرده‌ایم (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۳۶). طالبوف در سال ۱۸۹۳ م. / ۱۲۸۰ ه. ق. خطاب به ایرانی‌ها چنین نوشت: «ای ایرانیان: اگر می‌توانستید منافع آزادی و حقوق بشر را دریابید، شما هرگز بردگی و فروتنی را نمی‌پذیرفتند.» (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴۸) و به آموختن دانش‌ها می‌پرداختید و انجمن‌های سری بنیاد می‌کردید و با یکدیگر متحد می‌شدید که خود را از استبداد مستبدین رهاسازید (آجدانی، ۱۳۸۷: ۴۲).

از دیگر سو، طالبوف در رساله‌ی «مسائل الحیات» از قوانین طبیعی حیات، حقوق آزادی انسان، تکامل جامعه‌ی مدنی به‌علاوه ترقی و تحول ژاپن سخن می‌راند (آدمیت، ۱۳۶۳: ۴). طالبوف، با تأثیرپذیری از اندیشمندان طبیعت‌گرای باخترزمین، آزادی را از حقوق طبیعی انسان می‌داند که همواره با اوست و خواهد بود؛ و این حق را نمی‌توان از او گرفت. از دیدگاه او این آزادی دو دشمن نیرومند دارد: «یکی منافقین و مستبدین داخله که می‌خواهند باز مثل قدیم فعال مایرید باشند، خون مردم را بخورند و انقراض ملیت ما را به یک عیش پنج روزه خود بفروشند که نه غیرت دارند نه مسلمان‌اند و نه ایرانی و ایرانی نژاد. دشمن دوم که هزار بار قوی‌تر از اولی است. بی‌علمی و فقر روحانی و یا ضعف ایمانی ما می‌باشد؛ یعنی به حسنات و سیئات تکالیف شرعی یا حدود روحانی خودمان یقین نداریم.» (طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۱۱). با اینکه طالبوف در برخی از بنیادها گرفتار تداوم میان سنت و مدرنیته شده است، اما در توابع و الزامات آزادیخواهی، ایده‌های لیبرالیستی را در آزادی عقاید و دیگر آزادی‌های اجتماعی و حقوقی موردتوجه قرار می‌دهد (طالبوف تبریزی، ۳۴؛ حقدار، ۱۳۹۷: ۱۳۴-۱۳۵).

طالبوف در تکمیل ایده‌های لیبرالیستی خود به‌حق مالکیت نیز پرداخته و آن را در رابطه با نظام ملاکی جاری در ایران به بحث می‌گذارد؛ وی در این خصوص گوشه چشمی هم به ایده‌های سوسیالیستی داشته و در واقع در پرورش ایده‌های خود از سوسیال دموکراسی الهام می‌گیرد. فریدون آدمیت بر این باور است که: تأکید طالبوف بر حقوق آزادی فردی است. اینجا تعارض حقوق فردی را با نفع عمومی مطرح ساخته و نمونه درستی که آورده همان قضیه محدودیت حق مالکیت است. این نظر خود را جای دیگر بسط داده، الغای نظام ملاکی و تقسیم اراضی را پیشنهاد نموده است که اعتقادش را به حقوق دموکراسی اجتماعی و تعدیل ثروت می‌رساند. از اینکه بگذریم، از سایر اصول حقوق آزادی دفاع می‌کند از جمله: حق آزادی فکر، عقیده، بیان و تشکل سیاسی و اجتماعی. البته حدود آن را نیز می‌شناسد. به حقیقت، حقوق آزادی منظمه‌ای است که پایه دموکراسی سیاسی را می‌سازد؛ نفی آن نفی دموکراسی است. طالبوف که همه‌جا خود را «دیموکرات» می‌خواند، همیشه به آن اصول وفادار بماند، تکیه‌گاه او حیثیت انسانی و حقوق انسان است (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۳۵-۱۳۶؛ آدمیت، ۱۳۶۳: ۴۰).

عقل‌گرایی

آموخته‌های طالبوف از شرایط فرهنگی روسیه و آگاهی که از دانش‌های مدرن به دست آورده بود، او را متوجه جایگاه محوری عقل در نظام اندیشگی کرد. وی به دنبال پیشگامان روشنفکری ایران، با تکیه بر علوم تجربی و فلسفه متافیزیکی، به کنکاش و اظهارنظر در امور سیاسی و مسائل اجتماعی پرداخت. آثار و تألیفاتی که طالبوف در نشر و پخش ایده‌های مدرنیته به رشته تحریر کشید، آکنده از عقل‌باوری، تجربه‌مسلكی و سیاست مشروطه است؛ مسالك المحسنین دربردارنده‌ی انتقاد اجتماعی است؛ ایضاحات در خصوص آزادی که بیانگر لیبرالیسم قرن هیجدهمی است. کتاب احمد روح آموزش و پرورش دنیای مدرن را در خود جای داده است، همه ناظر به ذهنیت روشنگرانه‌ای است که طالبوف در طی مراحل مختلف زندگی آن‌ها را کسب کرده بود. در واقع «بنیان تفکر طالبوف بر عقل نهاده شد؛ ذهن او تجربی صرف و پرداخته دانش طبیعی است؛ گرایش عقلانی او به‌طور کلی (اما نه به اطلاق) مادی است و اعتقادش بر اینکه دانش ما از جهان خارج تنها از تجربه عینی به دست می‌آید، در حکمت مابعدالطبیعی پیرو دانشمندانی است که گشودن راز دهر را از اندیشه آدمی بیرون می‌دانند.» (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۲۵-۱۲۶).

طالبوف یک فرد عقل‌گرا است، البته نه از نوع افراطی آن که برخی از روشنفکران روزگار وی به آن دچار شدند. به‌زعم وی آدمی باید به دنبال علل پیدایش چیزها و امور باشد. از تعبد و تقلید باید دوری جوید و به چون‌وچرا در باب ماهیت چیزها و امور بپردازد.

هرچند طالبوف یک عقل‌گراست، اما بر این اعتقاد نیست که عقل پاسخ‌گوی هم مشکلات فکری بشر است. برای مثال عقل به‌راحتی نمی‌تواند برای سؤالات اساسی بشر چون از کجا آمده‌ایم، چه هستیم و به کجا می‌رویم، پاسخ‌هایی را ارائه دهد. البته او امید دارد که اسرار وجود و قوانین خلقت را بتوان دریافت. «مگر ما می‌دانیم که هستیم، چه هستیم، به کجا بودم از این پیش در این دیر که بود؛ یا کجا آمدم و آمدنم بهر چه بود؛ سبب خلقت ما چیست؟... اگر خلقت منور است این ظلمت فوق‌تحدید از کجاست.» (نصری، ۱۳۹۰: ۱/ ۱۹۴-۱۹۵؛ طالبوف، ۱۳۴۷: ۱۵۰).

شرط ورود به مدرنیته «عقلی شدن» فرد و مناسبات جمعی است و لازمه عقلی شدن از قید هر آنچه غیر عقلی است. عقل نیرویی است که به دنبال کشف دلیل بروز قضایا است. پس خاصیت عقل جستجوگری است و این خصلت عملی نمی‌شود، مگر زمانی که عقل آزاد شود (بیگدلی، ۱۳۸۵: ۳۱-۳۲)؛ بنابراین، بنیان تفکر طالبوف بر عقل بنا نهاده شده؛ ذهن او تجربی صرف و پرداخته دانش طبیعی است؛ گرایش عقلانی او به‌طور کلی (اما نه به اطلاق) مادی است؛ و اعتقادش بر اینکه دانش ما از جهان خارج تنها از تجربه عینی به دست می‌آید (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۵). در فکر تحلیلی طالبوف، انسان مختار است؛ او هاتف فلسفه کار و عمل آدمی است (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۹). در واقع، «او از پیروان اصالت عقل و فلسفه تجربی است. عقاید سیاسی او نیز ترکیبی است از لیبرالیسم و دموکراسی اجتماعی به راه تأسیس نظام دموکراسی. منادی حاکمیت ملی است. او تمدن جدید را جهان‌شمول می‌داند خواهان اخذ دانش و فن و اصول بنیادهای اجتماعی و سیاسی جدید است» (آدمیت، ۱۳۶۲: ۲۵).

مهم‌ترین مؤلفه‌های سوسیالیسم در اندیشه طالبوف تبریزی انتقاد از استبداد، بی‌عدالتی و نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی

بسیاری از مردم جامعه ایران که از ظلم و ستم استبدادگران حکومتی قاجاریه به ستوه آمده بودند، خواهان استقرار عدالت در جامعه بودند. در این میان و در چنین شرایطی، مهم‌ترین رسالت روشنفکر، این بود که جامعه را آگاه و بیدار سازند. به تعبیری «روشنفکران ایرانی از سده‌ی نوزدهم به این سو، رسالت خود را «بیدار کردن» مردم می‌دانستند» جریان و گفتمانی که در عرصه‌ی «بیدار کردن» مردم غالب بود، نقادی از نابسامانی‌های اجتماعی و سیاسی ایران و تأکید بر ارزش‌ها و عقاید اروپایی بود. سرانجام، تلاش‌های روشنفکران ایرانی و جریان‌های مختلف آنان در انقلاب مشروطیت به بار نشست و آن‌ها توانستند، در کنار گروه‌های اجتماعی، نظام سیاسی استبدادی را سرنگون کنند و طرحی نو دراندازند (مراد حاصلی، ۱۳۹۳: ۷۸)؛ اما چگونه نابرابری‌های اجتماعی، فقر و عقب‌ماندگی اقتصادی در دوره قاجار، زمینه‌ساز گرایش طالبوف به‌بده‌ایده‌های سوسیالیستی شد؟ همان‌طور که آمد؛ گفتگو پیرامون اندیشه‌های سوسیالیسم میان محافل روشنفکری ایران، سال‌ها قبل از مشروطه آغاز شده بود. این در حقیقت نخستین آشنایی کلی و فقط زمینه‌مقدماتی برای جنبش سوسیال دموکراسی انقلابی در کشور بود. این جنبش بعدها به‌طور عمده میان کارگران و مزدوران شهرها ... دیگر قشرهای زحمتکش ایران که در پی کار و نان به روسیه تزاری سفر می‌کردند... زحمتکشان، به همراه طبقه کارگر روسیه، در صفوف سوسیال دموکراسی کارگری آن کشور که در حال گسترش بود، فعالانه شرکت می‌کردند (گواهی، بی تا: ۲۱).

طالبوف معتقد بود که مسئولیت ظلم و ستمی که از سوی حکومت استبدادی بر مردم اعمال می‌شود، تا حدود زیادی بر عهده‌ی خود مردم است و از این رو، ضرورت قیام مردم علیه حکومت‌های استبدادی را، هم به‌عنوان یک تکلیف و هم به‌عنوان یک حق اجتماعی مردم به رسمیت شناخت و مورد تأکید قرار داد (آجدانی، ۱۳۸۷: ۴۲).

بنابراین از سویی، نقد او تنها طبقه حاکم و همدستانش نیستند بلکه مردم یکی از مخاطبان اصلی و همیشگی نقد طالبوف و دیگر نویسندگان و متفکران این دوره هستند و شاید همین مورد از ممیزات بسیار مهم روشنفکران این دوره با دیگر روشنفکران تاریخ معاصر ایران باشد. طالبوف از مسائل انضمامی چون وضعیت بهداشت عمومی، راه‌ها و تأثیر مخرب آن بر اقتصاد، آموزش و مدارس، سیل مهاجرت و حتی ترک تابعیت ایرانی‌ها، فساد و اخلاق منحط عمومی به همان اندازه سخن می‌گوید که در مورد آزادی، عدالت، تمدن، جهل، امنیت، استعمار، ظلم، استبداد. وی نقض عمده را در نظام استبدادی و نظام تعلیم و تربیت می‌داند؛ و استبداد آسیایی را هموار کننده راه نفوذ و چیرگی استعمار غربی می‌داند و معتقد است که استبداد ذاتاً با پرسش‌گری و علم‌گستری دشمنی دارد؛ و دانش و آگاهی، پایه استبداد را سست می‌کند. در حقیقت طالبوف پرسش‌گری و نقادی را اساس تمدن و ترقی می‌داند و بر این باور است که فرهنگ و اندیشه و نظام و تربیت سنتی، راه نقادی و پرسش‌گری را بسته است؛ اما در غرب که نظام آزاد وجود دارد،

بر پایه قانون، تعلیم و تربیت، اجباری شده و علم و آگاهی، عمومی گشته و این نیز به نوبه خود راه مشارکت مردم در سرنوشت کشور را باز کرده است (طالبوف، ۱۳۲۶: ۱۰۵).

همچنین، طالبوف که از دولت بحث می‌کند، به تفصیل به تفاوت دولت مطلقه و مشروطه توجه دارد و نظام مطلقه را به لحاظ این که مانع پرورش قوه‌های انسانی و نافی آزادی‌های اجتماعی و از بین برنده‌ی عدالت است، به شدت محکوم می‌کند (اندیشه‌های طالبوف تبریزی، ۱۳۶۳: ۴۰). به نظر طالبوف قدرت مطلقه بنابر شرایط ذاتی و خصایص ماهوی، ریشه در بطن استبداد دارد و هیچ‌گاه عدالت‌گستر و مصدر امور خیر نمی‌شود و اصولاً نظام‌های فرمان پرست هیچ‌گاه نمی‌توانند راه‌حلی برای برون‌رفت از تارسائیه‌های بشری ارائه کنند. از این رو با اتکاء به آموزه‌های نوین مدنی سعی می‌کند حکومت مشروطه مردم‌سالار را در تقابل با استبداد مطلق معرفی نماید (امیراحمدی، ۱۳۸۱: ۷۴).

وی در مجموع سعی می‌کند تصویری از ایران تحت ظلم دستگاه استبداد مطلقه نشان دهد که زندگی مادی و اخلاقی مردم را به درجه اسفل‌السافلین کشانده است: «آن دستگاه حکومتی استبدادی و این دستیار روحانی کهنه فکر او چه حاصلی به بار می‌آورد؟ خلقی عقب‌مانده و کشوری ویران.» (مؤمنی، ۱۳۴۷: ۲۷). طالبوف در آستانه مشروطیت روحیه طبقات اجتماعی چنین است: دهقان بی امید و بی‌پناه در زیر فشار خرد می‌شود: خان او را می‌چاپد، ملاک تازه به دوران رسیده رمقش را می‌کشد، ملا سفره او را خالی می‌کند و دولت آخرین دینارش را می‌گیرد. همه به ضد او هستند و طبقه متوسط شهری نیز جز همدردی گاه‌گاه زیر لیبی و بی‌دوام چیزی برای او ندارد. نه کسی او را به جنبش می‌خواند، نه خود امید نفعی از جنبش دارد و اگر هم در گوشه‌ای جنبشی کند بدون آنکه کسی باخبر شود بی‌رحمانه خانمانش را می‌سوزانند و خاکسترش را به باد می‌دهند (مؤمنی، ۲۵۳۷: ۱۷). روستائیان ایران در این زمان، با زمین زراعتی مورد خریدوفروش قرار می‌گرفتند. زارعین همه‌روزه بی‌وقفه کار می‌کردند ولی زن و فرزندانشان همیشه گرسنه و محروم بودند. در مقابل زمین‌داران و عمال دولتی همواره مشغول عیش و عشرت بودند. رحیم خان چلبیانلو که او را «قره داغ آبی سی» (خرس قره داغ) لقب داده بود موقع مسافرت از روستائی به روستای دیگر، چنانچه اسب یا الاغی برای سوار شدن پیدا نمی‌کرد، بر گرده روستائیان سوار می‌شد (سرداری نیا، ۱۳۷۰: ۴۸). از دید او در حکومت مطلقه عدل وجود ندارد، جهل و فقر زیاد است و «انتظام داخله و صولت خارجه» وجود ندارد، ملل متمدنه را ملی می‌داند که با قانون اساسی اداره می‌شوند و کشورهایی که دارای سلاطین مطلقه هستند را غیرمتمدن محسوب می‌کند چرا که «سلطان و تبعه به یک درجه منفور تمدن می‌باشند.» (طالبوف، ۱۳۵۶ ج، ۱۹۶-۱۹۷).

محور و مشخصات اصلی حکومت استبدادی در اندیشه طالبوف را می‌توانیم به شکل زیر خلاصه نمود:

۱- در سلطنت مطلقه، حکومت موروثی است. ۲- در حکومت سلطنتی مطلقه، اگرچه اداره کشور در دست چند نفر وزیر قرار دارد، اما این وزراء فقط در مقابل پادشاه مسئول هستند. ۳- در هر حکومتی که مجمع وزراء یا وزیر، فقط در مقابل پادشاه مسئول باشد نه در مقابل ملت یا نمایندگان ایشان، چنین حکومتی استبدادی مطلقه است. ۴- در حکومت مطلقه، وزراء به اجرای اوامر پادشاه موظف هستند، در این حکومت قانون مخصوصی وجود ندارد. ۵- به فرض وجود قانون در حکومت‌های مطلقه، وضع و اجرای قانون، یعنی قوه مقننه و اجرائیه در انحصار پادشاه قرار دارد و اختیار جان و مال مردم در دست پادشاه است (زرگری نژاد، ۱۳۹۸: ۳۸۹/۲). در کل، تفکرات طالبوف منجر به انتقاد از ساختارهای استبدادی و نابرابر اجتماعی در جامعه ایران شد. او با استفاده از اصول سوسیالیستی به تحلیل و نقد نظام‌های اقتصادی و اجتماعی موجود به‌ویژه استثمار و نابرابری‌های اجتماعی پرداخت. امیر احمدی بر این باور است که نگاه انتقادی طالبوف به شرایط موجود برگرفته از فزون خواهی قدرتمندان و انفعال توده مردم بود موجب گردید که او دموکراسی و جامعه‌گرایی یا سوسیالیسم را در یک ظرف جمع کند و آرزوها و آرمانهای انسانی خویش را در یک نظام سوسیال دموکرات تصور نماید. از اینرو تحت تأثیر مشاهداتی که از جامعه آنروزی کسب نموده بود و نیز مطالعه آثار نویسندگان و بزرگانی چون رنان، برابری و آزادی را در کنار هم می‌بیند چرا که در غیر اینصورت استبداد مطلق هیچ‌گاه نمی‌تواند عدالت مورد نظر طالبوف را به منصفه ظهور برساند (امیر احمدی، ۱۳۸۱: ۷۲).

ایده‌های سوسیالیستی در اندیشه طالبوف (عدالت اجتماعی و برابری اقتصادی)

طالبوف چه تعریفی از عدالت اجتماعی داشت؟ آیا او به دنبال برابری اقتصادی بود یا فقط به کاهش نابرابری‌های اجتماعی می‌اندیشید؟ با نگاهی به آثار طالبوف درمی‌یابیم که او برخلاف منافع طبقاتی خویش که از طبقه تجار می‌بود، همواره طرفدار ضعفا،

فقرا و محرومان می‌باشد و علاوه بر مخالفت با استبداد با زمین‌داران بزرگ نیز به مخالفت می‌پردازد چنانچه می‌نویسد: «بعد از این نباید در ایران ملاک باشد، همه اراضی شخصی با خالصه دیوان باید به تبعه فروخته شود که خود تبعه مختار و مالک باشد.» (امیراحمدی، ۱۳۸۱: ۷۲). در توضیح باید گفت که؛ رؤسای عشایر یکی از گروه‌های قدرت در دوران قاجار به شمار می‌رفتند. با توجه به اینکه حدود ربع جمعیت ایران در آن دوران متشکل از عشایر بود، رؤسای آن‌ها از قدرت اجتماعی و سیاسی چشمگیری برخوردار بودند. از نظر ساختمان قدرت داخلی، ایلات و عشایر جماعات نسبتاً هم‌بسته و خودکفایی به شمار می‌رفتند و همواره در تاریخ ایران جزئی از ساخت قدرت متکثر بودند. بعلاوه ایلات واحدهای نظامی به شمار می‌رفتند و دارای نیروهای مخصوص بودند. به یک معنا تاریخ سیاسی ایران، تاریخ منازعه قبایل و عشایر بوده است. رؤسای ایلات و طوایف در واقع خود جزئی از طبقه تیولداران به شمار می‌رفتند و رابطه نزدیکی با ساخت مرکزی قدرت داشتند (بشیریه، ۱۳۸۷: ۵۴). مؤمنی می‌نویسد: «ایلات و عشایر به دنبال پدر و فرمانروای بزرگ خود روان‌اند. برخی از رئیس‌ان، آنان را به سوی سازش با سرمایه‌داری بزرگ تجاری و احیاناً سیاست دلخواه امپریالیزم انگلستان می‌کشاند و برخی دیگر آنان را به نفع سلطنت و احیاناً سیاست دلخواه استعمار روس می‌تازانند.» (مؤمنی، ۲۵۳۷: ۱۷-۱۸). روی هم‌رفته در عصر قاجار قدرت سیاسی تا جایی که مبتنی بر مالکیت بود، پراکندگی بیشتری یافت و گروه‌های قدرت جدیدی پیدا شدند. نظام حقوقی و اقتصادی ارباب‌ورعیتی مبنای استقلال نسبی زمین‌داران را تشکیل می‌داد. مالکان دارای مباشران و کارگزاران ویژه خود بودند. محافظه‌کاری سنتی دهقانان نیز هرگونه خطر طغیان اجتماعی بر ضد نظام ارباب‌ورعیتی را مرتفع می‌کرد (بشیریه، ۱۴۰۰: ۲۰۱-۲۰۲).

بنابراین، ایده‌های سوسیالیستی در گذر ایام به یکی از عمده‌ترین نظرگاه‌های سیاسی عصر مشروطه تبدیل شد و «به دوره بعد برخی مسائل متحقق دموکراسی اجتماعی به میان کشیده شدند که مهم‌ترین آن‌ها نظریه جنبش روستایی و مالکیت دهقان نسبت به زمین زیر کشت است. دیگر حقوق اجتماعی کارگران و اصلاح وضع مزدوری است که ضمن اقتصاد سیاسی مطرح شد. به‌علاوه تعدیل ثروت در ربط با مساوات اجتماعی و از میان برداشتن امتیازات مدنی عنوان گردید. بالاخره مفهوم دموکراسی اجتماعی که به‌صورت فلسفه اجتماعی مضبوطی مورد مطالعه قرار گرفت (حقدار، ۱۳۹۷: ۲۵۹). برخی از روشنفکران در اوان دوران مشروطه از توزیع اراضی بزرگ میان دهقانان و ایجاد مالکیت‌های خرد دهقانی حمایت می‌کردند. نمونه چنین اندیشه‌ای را می‌توان در مسالک المحسنین طالبوف دید. نهضت اولیه سوسیالیستی در ایران در قالب حزب دموکرات و حزب کمونیست ایران از توزیع زمین‌ها میان دهقانان بی زمین حمایت می‌کرد. در واقع، گروه‌های دیگری به‌جای دهقانان از منافع ایشان دفاع می‌کردند. در دوران مشروطه جنبش مهمی رخ نداد. الغای نظام تیول‌داری پس از انقلاب مشروطه، اکثریت دهقانان ایران را به‌صورت مزارعه کار درآورد (بشیریه، ۱۴۰۰: ۲۱۸).

در تکمیل گفته بالا باید گفت که موضوع برانداختن نظام ملاکی را به‌صورت مسأله اجتماعی مشخصی، میرزا عبدالرحیم طالب‌زاده تبریزی عنوان کرده است. او که عمری در قفقاز گذراند و از عقاید سوسیال‌دموکراسی متأثر بود، در ۱۳۲۳ نوشت: املاک ایران را بایستی «هیأت موقته» ای تقویم کنند و میان رعیت تقسیم؛ و صاحبان املاک قیمت اراضی ایشان را به اقساط سی‌ساله و «به ضمانت دولت» دریافت دارند. خلاصه «بعد از این نباید در ایران ملاک باشد، همه اراضی شخصی دیوانی باید به تبعه فروخته شود.» (آدمیت، ۱۳۶۳: ۵۰). پیش‌تر دانستیم که تأکید طالبوف بر حقوق آزادی فردی است. اینجا تعارض حقوق فردی را با نفع عمومی مطرح ساخته و نمونه درستی که آورده همان قضیه محدودیت حق مالکیت است. این نظر خود را جای دیگر بسط داده، الغای نظام ملاکی و تقسیم اراضی را پیشنهاد نموده است که اعتقادش را به حقوق دموکراسی اجتماعی و تعدیل ثروت می‌رساند (آدمیت، ۱۳۶۳: ۳۶-۳۷). فریدون آدمیت در ادامه می‌نویسد:

اگر طالبوف اصطلاح «طبقه فقرا» را استعاری به کار نبرده باشد (چنانکه خودش را نیز از «فقرا» می‌خواند و حال آنکه از طبقه مرفه متوسط بود) وصف او دور از واقعیت تاریخ است. باری، طبقه‌ای بی‌فرهنگ و بدون هشیاری اجتماعی و نه «در همه روی زمین» به قدرت رسید، و نه هیچ‌گاه عامل ترقی و تحول تکاملی جامعه بوده است. خود او به معنی توجه داشت که نوشت: از «جهله و فعله در هیچ نقطه دنیا اصلاح امور جمهور به عمل نیامده» است. همه آن ملاحظات به کنار، کا جامعه را به گروه نجبای «معدود» و توده عظیم «فقرا» تقسیم کردن - همان اندازه موهوم است که فرضیه پیمبر مارکسیسم یا «سوسیال علمی» دایر بر دوقطبی شدن جامعه (یک‌طرف سرمایه‌داران و گنده معدود، یک‌طرف توده عظیم پرولتاریا) غیرعلمی و غلط از کار در آمد (آدمیت، ۱۳۶۳: ۷۱-۷۰).

۷۲). البته باید این مسئله را متذکر شد که در استبداد ایرانی همواره بخش عمده‌ای از زمین‌ها متعلق به حکومت بود که آن‌ها به مقطعان و تیولداران واگذار می‌کرد و یا اجاره می‌داد. در نتیجه اشرافی موروثی در ایران پیدا نشد. بر اساس گفته لمبتون، دو مانع عمده در این زمینه وجود داشت: یکی قانون ارث در اسلام که موجب تقسیم مداوم اراضی به قطعات کوچک می‌شود و دیگر بی‌ثباتی سیاسی و تغییر مداوم سلسله‌های حاکم که موجب تغییر تیولداران می‌شد (بشیریه، ۱۴۰۰: ۲۰۱).

آدمیت بر این باور است که: «اگر بتوان مجموع نوشته‌های سیاسی طالبوف را در نظام فکری مضبوطی گنجانند، باید گفت وجهه نظرش را دموکراسی اجتماعی می‌سازد؛ و آن ترکیبی است از دو عنصر اصلی: لیبرالیسم سیاسی و سوسیالیسم (به مفهوم عام). از این رو همان اندازه بر مقام و حقوق آزادی انسان و حاکمیت ملی که از فلسفه لیبرالیسم سرچشمه می‌گیرند، تأکید می‌ورزد که بر حقوق مساوات اجتماعی تکیه می‌کند. اینکه آزادی را از «حقوق طبیعی» می‌داند و آن را «متحد مساوات» می‌شناسد، از همان وجهه نظر برمی‌خیزد. اینکه از یکسو لیبرالیسم اقتصادی را طرد می‌کند و به «علم سوسیالیسم» (سوسیالیسم) یا به تعبیر او «علم اصلاح حالت فقرا و رفاهیت محتاجین» روی می‌آورد- و از سوی دیگر دخالت مستقیم دولت را در تنظیم و تعدیل ثروت و مالکیت لازم می‌شمارد، روشن‌گر منطق دموکراسی اجتماعی است. به همین مأخذ، بر طبقه سرمایه‌داران جدید و ملاکان عصر کهنه فتودالیسم متساویاً می‌تازد؛ و تا اندازه‌ای که آگاهی داریم نخستین طرح منظمی را در برانداختن نظام ارباب و رعیت و اجرای تقسیم ارضی (که مسأله عمده جامعه ما بود) پیشنهاد کرد. به عنوان مرد «دیموکرات» خواهان «اداره دیموکراتی» است؛ مدافع مشروطگی و دموکراسی و حقوق انسان. انتقادنامه مفصلی هم به منظور تکمیل قانون اساسی اول نوشت. تفکر سیاسی طالبوف منظومه‌ای از این اندیشه‌ها است» (آدمیت، ۱۳۶۳: ۳۱).

در این باره باید گفت که؛ مشکل بزرگ لیبرالیسم از تضادی ناشی می‌شود که بین اصول آن نهفته است. تضاد اساسی بین آزادی و اصل برابری نهفته است. بدین معنا که با آزاد گذاشتن انسان‌ها در حق انتخاب قطعاً نابرابری ایجاد می‌شود و این معمای لاینحل لیبرالیسم است. این گروه تضاد بین این دو اصل را در جوامعی که مبتنی بر مالکیت خصوصی و سرمایه‌داری است، غیرقابل انکار می‌دانستند. در جامعه سرمایه‌داری اگر قرار باشد آزادی و برابری جمع شود، فدا نمودن یکی برای دیگری اجتناب‌ناپذیر است و در غیر این صورت هر دو اصل باید محدود گردد. لکن اگر نظام دیگری که مالکیت اشتراکی یا دولتی را به جای مالکیت خصوصی جایگزین می‌کند. برقرار شود این دو اصل دچار تضاد نخواهد شد و این طرز تلقی به سوسیالیسم معروف گردید (بخشایش اردستانی، ۱۳۹۶: ۱۶۳). علی اصغر حقدار در این باره می‌گوید: «میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی در بحث از مسائل اقتصادی، به ایده‌های سوسیالیستی روی می‌کند و آن را در کنار ایده‌های لیبرالیسم سیاسی خود جای می‌دهد، در بحث اقتصادی، طالبوف بیشترین توجه خود را معطوف به نابرابری‌های اجتماعی و اختلاف طبقاتی می‌کند که در جامعه جریان دارد؛ تفاوتی که میان اربابان و رعیت محروم ایرانی در طی سالیان دراز بوده، عالی‌ترین فاکت را برای ایده‌های سوسیالیستی در اختیار طالبوف قرار می‌دهد و نظام اندیشه‌ی وی را در جمع بین لیبرالیسم و جمع باوری دچار پارادوکس جدی می‌گرداند؛ طالبوف بدون توجه به همبستگی ارگانیک آزادی سیاسی و بازار آزاد و هماهنگی که میان آزادی اقتصادی و حقوق سیاسی است، اندیشه‌های خود را با ناسازه‌های حاد معرفتی و واقعی مواجه می‌کند. همین ناسازه طالبوف را به طرح نقشه‌ای برای اقتصاد معیشتی و قبیله‌ای رهنمون شده و او را از پی‌ریزی اقتصاد نوین مبتنی بر ایده‌های آزادیخواهانه و قانونمدارانه و در ارتباط با نظام جهانی اقتصاد مدرن دور می‌کند.» (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۴۴). آدمیت نیز، در خصوص فکر اقتصاد عملی طالبوف بر این باور است که؛ نقشه ترقی اقتصادی او ترکیبی است از اقتصاد اجتماعی، اقتصاد بورژوازی، و دخالت دولت در تعدیل ثروت به راه مساوات اجتماعی. در این جهت عمومی - الغای نظام ملاکی و اجرای تقسیم اراضی؛ برگرداندن املاک خالصه و برانداختن دستگاه تیولداری؛ منابع طبیعی؛ تأسیس صنایع جدید و پشتیبانی دولت از اقتصاد ملی؛ و محدود ساختن تجارت آزاد خارجی را پیشنهاد کرد (آدمیت، ۱۳۶۳: ۷۲).

نقد نظام سرمایه‌داری

مطابق نظر اندیشمندان کلاسیک لیبرال، پیامد پایبندی به آزادی فردی، تصدیق نهادهای مالکیت خصوصی و بازار آزاد است (گری، ۱۳۸۴: ۱۲۳)؛ بنابراین، لیبرالیسم به مثابه‌ی آموزه‌ای اقتصادی نیز، به‌طور سنتی با بازار آزاد، سرمایه‌داری دوران رقابت آزاد همبسته

بود (جویس، ۱۳۹۱: ۹۲)؛ اما طالبوف با وجود اینکه از مدافعان آزادی‌اندیشه و لیبرالیسم سیاسی است؛ اما لیبرالیسم اقتصادی (سرمایه‌داری) را نقد می‌کند. در واقع، توجه به توده‌های محروم، طالبوف را به‌نوعی سوسیالیسم اقتصادی می‌کشد. البته این سوسیالیسم که راه نجات است، چیزی جز «علم اصلاح حالت فقرا و رفاهیت محتاجین» نیست. او بر سرمایه‌داران و فئودال‌ها می‌تازد چرا که فعالیت آن‌ها موجب فقر مردم می‌شود. از این‌رو دخالته مستقیم دولت را در تعدیل ثروت و مالکیت ضروری می‌شمارد (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۳۱-۱۳۲؛ نصری، ۱۳۹۰: ۱/ ۲۱۱)؛ بنابراین، ایده‌های سوسیالیستی که در نظام فکری طالبوف جای گرفته بود، او را به انتقاد از نظام اقتصادی سرمایه‌داری رهنمون شد؛ و او به اصلی‌ترین مظاهر آن که در مصرف‌زدگی و کالا‌وارگی نمود یافته بود واقع‌بینانه تاخت (حقدار، ۱۳۹۷: ۱۴۶).

مؤمنی در این باره می‌نویسد: «طالبوف در گرماگرم انقلاب مشروطیت در تعریف اصطلاح لیبرال، یک شعبه از لیبرال‌ها را که در خیال رفاهیت حال فقرا و مزدورین هستند [و] قول و فعلشان همیشه راجع به اصلاح و تسهیل امور معاش ایشان است سیتسوالیست (سوسیالیست) می‌خواند و خود آن‌ها را به دو بخش آنارشیست و سوسیال‌دموکرات تقسیم می‌کند و در تعریف آنان می‌گوید: «آنارشیست طلب برافکندن نظم و ترتیب و طرفدار آشوب و هرج‌ومرج می‌باشند ولی سیتسوال - دیموکرات جمهوری طلب و طالب تسویه ثروت و زحمت، مخالف خیال متمولین و صاحبان مکننت است. البته وی امکان تحقق سوسیالیسم را در شرایط آن روز جهانی غیرقابل دسترسی می‌داند اما مطمئن است که پس از تحول لازم در شرایط و روابط عینی و ذهنی انسان‌ها، استقرار یک نظام سوسیالیستی جهانی در آینده کاملاً امکان‌پذیر است». (مؤمنی، ۲۰۰۷: ۴۲-۴۳)؛ اما پرسش این است که آیا نیل به عدالت اجتماعی همه‌جانبه و استقرار یک نظام سوسیالیستی با شیوه‌های صلح‌آمیز تدریجی و با استفاده از ابزارهای پارلمانی امکان‌پذیر است یا برعکس راهی جز اعمال زور و نابودی نهادها و نظم سرمایه‌داری نیست. به این ترتیب در طول بیش از یک قرن، دو تفکر انقلابی و اصلاحی در شرایط مختلف بر یکدیگر پیشی جستند؛ بی‌آنکه یکی از این دو بتواند دیگری را به کلی بی‌اعتبار سازد؛ اما آنچه از مجمع این تحولات عمدتاً نصیب ایران شد تفکرات انقلابی، آن‌هم به شکل ساده‌انگارانه‌اش بود. سوسیال‌دموکراسی در دوران مشروطیت ایران و سال‌های بعد از آن به دوره‌ای از جنبش چپ ایران اشاره دارد که نیل به سوسیالیسم را از طریق پارلمانی مطلق و میسر می‌پندارد (بهنام، ۱۳۷۹: ۱۵۶ - ۱۵۷).

نتیجه‌گیری

اندیشه‌های سیاسی و فلسفی طالبوف تیریزی نمایانگر تلاش او برای ایجاد یک جامعه عادلانه و آزاد است که در آن حقوق فردی و اجتماعی به‌طرز متوازن و هماهنگی حفظ شود. او با در نظر داشتن شرایط خاص اجتماعی و سیاسی ایران در دوره مشروطه، به‌مواجهه با چالش‌های ناشی از استبداد و نابرابری پرداخت و نقشی کلیدی در شکل‌گیری و ترویج ایده‌های لیبرالی و سوسیالیستی ایفا کرد. وی، به‌عنوان یک طرفدار آزادی‌های فردی، بر اهمیت حقوق بشر و آزادی‌های اجتماعی تأکید دارد و باور داشت که استبداد و حکومت‌های خودکامه مانع پیشرفت جامعه است و آزادی‌های فردی و اجتماعی و حکومت قانون باید محترم شمرده شود؛ بنابراین، این موضع‌گیری او به‌نوعی منعکس‌کننده اصول لیبرالیسم است که بر آزادی فردی، حقوق طبیعی و تکیه بر عقلانیت تأکید دارد. در کنار آن با مشاهده عدم‌تغییر محسوس در وضعیت طبقات محروم و تداوم نابرابری‌های اجتماعی و فقر، بر اهمیت عدالت اجتماعی و حمایت از حقوق کارگران، به جنبه‌های مهمی از سوسیالیسم نیز گرایش داشت. بررسی آثار طالبوف نشان می‌دهد که وی با تأکید بر مفهوم «مصلحت جمعی»، و عدالت اجتماعی در پی این بود که نوعی همزیستی بین این دو اندیشه ایجاد کند. به این معنا که او آزادی‌های فردی و حقوق شهروندی را به‌عنوان اصول اساسی می‌پذیرفت، اما در عین حال، معتقد بود که دولت باید برای تأمین و کاهش نابرابری‌های اجتماعی تلاش کند. طالبوف معتقد بود که آزادی‌های فردی و عدالت اجتماعی لازم و ملزوم یکدیگرند و نمی‌توان یکی را فدای دیگری کرد؛ بنابراین، آزادی‌های فردی پیش‌شرط لازم برای پیشرفت و توسعه است و بدون آن، عدالت اجتماعی نیز محقق نخواهد شد؛ به عبارت دیگر، طالبوف به آزادی‌های فردی اعتقاد داشت، اما این آزادی را مانند لیبرال‌های کلاسیک، نامحدود نمی‌دانست. او معتقد بود که آزادی باید با مسئولیت همراه باشد و نباید منجر به آسیب رساندن به جامعه شود. همچنین، او به نقش دولت در تنظیم بازار و جلوگیری از سوءاستفاده‌های اقتصادی اعتقاد داشت. در واقع، او معتقد بود

که عدالت اجتماعی ضامن آزادی است و بدون آن، آزادی برای همگان به صورت برابر محقق نخواهد شد؛ زیرا نابرابری‌های اجتماعی باعث محدود شدن آزادی‌های فردی برای طبقات محروم می‌شود.

این پیش‌شرط‌ها در آثار وی بیان می‌کند که شرایط اجتماعی و سیاسی خاص ایران در دوران مشروطه، مانند مبارزه با استبداد و سیطره فئودالیسم، تأثیر قابل توجهی بر شکل‌گیری و تحول اندیشه‌های لیبرالی و سوسیالیستی طالبوف داشته است. همچنین، رویکرد سوسیالیستی طالبوف در تحلیل‌های اقتصادی او، به‌ویژه در مورد نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی، به یک نوع انتقاد از نظام فئودالی و استثمار کارگران و دهقانان منجر شده است؛ یعنی اینکه وی توانسته است ایده‌های لیبرالی مانند آزادی‌های فردی، حاکمیت قانون و حقوق بشر را با مباحث مرتبط با عدالت اجتماعی و سرنوشت اقتصادی کارگران و طبقات ضعیف جامعه ترکیب کند. این ترکیب به نفع پیشبرد خواسته‌های اجتماعی و سیاسی جامعه ایرانی در دوره مشروطه بوده است. طالبوف معتقد بود که مدل‌های غربی، چه لیبرال و چه سوسیالیستی، نمی‌توانند به‌طور کامل در جامعه ایران پیاده شوند. در واقع، او به شرایط خاص ایران، فرهنگ و تاریخ آن و ساختار اجتماعی و اقتصادی آن توجه داشت و به دنبال راهی بود که با این شرایط سازگار باشد؛ یعنی اینکه، او از یک‌طرف از نابرابری‌ها و بی‌عدالتی‌های ناشی از سرمایه‌داری لیبرال انتقاد می‌کرد و از طرف دیگر، با رویکردهای رادیکال سوسیالیستی که ممکن بود منجر به بی‌ثباتی و اختلال در جامعه شوند، مخالف بود. از این‌رو، طالبوف را نمی‌توان کاملاً در چارچوب یکی از این دو ایسم (لیبرالیسم یا سوسیالیزم) محدود کرد. از این‌رو، طالبوف را نمی‌توان کاملاً در چارچوب یکی از این دو ایسم (لیبرالیسم یا سوسیالیزم) محدود کرد بنابراین، او بیشتر به نتایج عملی و کاربردی توجه داشت تا ایدئولوژی‌های محض. به عبارتی، او بیشتر به دنبال راه‌حل‌های عملی برای مشکلات ایران بود و حاضر بود از هر ایده‌ای که برای این هدف مفید باشد استفاده کند، حتی اگر این ایده‌ها با هم در تضاد باشند. در واقع، طالبوف، با روشن‌بینی و تلاش عمیقی سعی در ارائه درک درستی از این مفاهیم دارد، او می‌دانست که تقلید صرف از مدل‌های غربی (چه لیبرال و چه سوسیالیستی) نمی‌تواند برای ایران مفید باشد و به همین دلیل، وی، در پی آن بود که با تلفیق این دو ایدئولوژی و تأکید بر جنبه‌های انسانی و اخلاقی آن‌ها، از تناقض بین آن‌ها بکاهد. او معتقد بود که این دو ارزش نه تنها با یکدیگر در تضاد نیستند، بلکه مکمل یکدیگرند. این رویکرد تلفیقی در آثار متعددی از جمله «کتاب احمد» و «مسالک المحسنین» قابل مشاهده است.

در واقع وی، به دنبال «راه سومی» بود که نه به‌طور کامل از لیبرالیسم غربی تقلید کند و نه به‌طور کامل به سوسیالیسم انقلابی گرایش پیدا کند. وی به این نتیجه رسیده بود که با توجه به شرایط سیاسی اجتماعی ایران، اصلاحات تدریجی و آرام بهتر از انقلاب‌های رادیکال و خشونت‌آمیز است؛ بنابراین، او نه یک لیبرال تمام‌عیار و نه یک سوسیالیست مطلق بود، بلکه به دنبال این بود که بتواند به مسائل ملموس جامعه ایران پاسخ دهد. به این معنا که تغییرات مثبت در جامعه باید از طریق آگاهی بخشی، آموزش اصلاحات قانونی محقق شوند؛ اما اگرچه ممکن است در برخی موارد به خطا رفته باشد، ولی باید توجه داشت که در روزگاری که کمتر تجربه‌ای در تعریف مفاهیم نوینی چون آزادی و قانون وجود دارد، تلاش کسانی چون طالبوف بسیار ارزشمند و درخور توجه است. چراکه اندیشه‌های طالبوف تأثیر زیادی بر جنبش مشروطه و تحولات سیاسی آن دوران گذاشت و به‌عنوان یکی از چهره‌های کلیدی در این زمینه تلقی می‌شود. این اندیشه‌ها در نهایت منجر به ایجاد تغییرات عمیق در ساختارهای سیاسی و اجتماعی ایران شد.

منابع

- آجدانی، لطف‌الله. (۱۳۸۷). روشنفکران ایران در عصر مشروطیت، چاپ دوم، تهران: اختران.
- آجدانی، ماشاء‌الله. (۱۳۸۶). مشروطه ایرانی، چاپ هشتم، تهران: اختران.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۶۳). اندیشه‌های طالبوف تبریزی، چاپ دوم، تهران: دماوند.
- آفاری، ژانت. (۱۳۸۵). انقلاب مشروطه ایران. ترجمه رضا رضایی، چاپ سوم، تهران: بیستون.
- امیر احمدی، مهران. (۱۳۸۱). راهبران فکر مشروطه، چاپ اول، تهران: درسا.
- بخشایش اردستانی، احمد. (۱۳۹۶). سیر تاریخی اندیشه‌های سیاسی در غرب، چاپ نهم، تهران: آوای نور.
- بشیریه، حسین. (۱۳۷۸). تاریخ اندیشه سیاسی در قرن بیستم. لیبرالیسم و محافظه‌کاری، جلد دوم، تهران: نی.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۳). عقل در سیاست. سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه‌شناسی و توسعه سیاسی. چاپ اول، تهران، نگاه

- بشپریه، حسین. (۱۴۰۰). جامعه‌شناسی سیاسی. نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی، چاپ سی ام، تهران: نی.
- بهنام، جمشید. (۱۳۷۹). برنی‌ها اندیشمندان ایرانی در برلن ۱۹۱۵-۱۹۳۰، چاپ اول، تهران: پژوهش‌فرزان.
- بیگدلی، علی. (۱۳۸۵). فهم روشنفکران مشروطه خواه از مفهوم مدرنیته، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۵۱، پاییز. صص ۲۹-۵۲.
- بی‌نام. (۱۳۳۹ق). نامه به دهخدا، بهار، سال اول، ش ۹-۱۰.
- بی‌نام. (۱۳۳۶). آزادی و سیاست، به کوشش ایرج افشار، سحر.
- بی‌نام. (۱۳۴۶). مسائل الحیات، بکوشش باقر مؤمنی، تهران: کتابهای جیبی.
- بی‌نام. (۱۳۲۶). حاجی میرزا عبدالرحیم طالبوف، تبریز: نشریات روابط فرهنگی ایران با اتحاد جماهیر شوروی.
- بی‌نام. (۱۳۴۶). کتاب احمد (سفینه طالبی)، به کوشش باقر مؤمنی، تهران: جیبی.
- بی‌نام. (۱۳۴۷). مسالک المحسنین، چاپ اول، تهران: کتابهای جیبی.
- بی‌نام. (۱۳۵۲). ایران در آستانه انقلاب مشروطیت، چاپ ششم، تهران: صدای معاصر.
- بی‌نام. (۱۳۵۶). سفینه طالبی یا کتاب احمد، جلد دوم، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی، تهران: شب‌گیر.
- بی‌نام. (۱۳۵۷ الف). سیاست طالبی، تهران، علم.
- بی‌نام. (۱۳۵۷ ب). ایضاحات در خصوص آزادی، در آزادی و سیاست، به کوشش ایرج افشار، تهران، سحر.
- جویس، پیتر. (۱۳۹۲). آشنایی با علوم سیاسی، ترجمه پرویز بابایی، تهران: معین.
- حقدار، علی اصغر. (۱۳۹۷). مدرن اندیشان ایرانی. فریدون آدمیت و تاریخ مدرنیته در عصر مشروطیت، چاپ چهارم، آنکارا، باشگاه ادبیات.
- دوورژه، موریس. (۱۳۹۵). بایسته‌های جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه ابوالفضل قاضی شریعت پناهی، چاپ پنجم، تهران: میزان.
- رحمانیان، داریوش. (۱۳۹۳). ایران بین دو کودتا، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
- رنی، آستین. (۱۳۷۴). حکومت، آشنایی با علم سیاست، ترجمه لی لا سازگار، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- زرشناس، شهریار. (۱۳۷۳). تأملاتی درباره جریان «روشنفکری» در ایران، تهران: انتشارات برگ.
- سردار نیا، خلیل؛ و محسنی، حسین. (۱۳۹۶). روشنفکری مشروطه از آرمان شهر دموکراتیک تا اقتدارگرایی (از منظر جامعه‌شناسی معرفت و رومان‌تیسیم)، فصلنامه دولت پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۳(۱۱)، ۱۲۱-۸۷. <https://doi.org/10.22054/tssq.2017.8105>
- طالبوف تبریزی، میرزا عبدالرحیم. (۱۳۱۲). عبدالرحیم بن ابوطالب نجار، سفینه طالب یا کتاب احمد، جلد دوم، اختر: اسلامبول.
- غنی نژاد، موسی. (۱۳۹۵). اقتصاد و دولت در ایران، چاپ اول، تهران: اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۷۳). سرآغاز نواندیشی معاصر (دینی و غیر دینی)، تهران: انتشار.
- قرگزلو، ناصر. (۱۳۸۶). اصلاحات و تجدد در عصر قاجار، چاپ اول، بی‌جا.
- گری، جان. (۱۳۸۴). لیبرالیسم، ترجمه علیرضا حسینی بهشتی، تهران: بقعه.
- گواهی، عبدالحسین. (بی‌تا). تاریخ احزاب در ایران، چاوشان نوزایی کبیر.
- لمتون، آن. کی. اس. (۱۳۷۹). نظریه دولت در ایران. گردآوری و ترجمه چنگیز پهلوان، چاپ دوم، تهران: گبو.
- مؤمنی، باقر. (۲۰۰۷). نواندیشی و روشنفکری در ایران، چاپ اول، کلن آلمان: مرتضوی.
- مؤمنی، باقر. (۲۵۳۷). ایران در آستانه انقلاب مشروطیت و ادبیات مشروطه، چاپ پنجم، تهران: شباهنگ.
- نصری، عبدالله. (۱۳۹۰). رویارویی با تجدد، جلد اول، چاپ دوم، تهران: علم.

Marriage and its legal issues during the Reza Shah era: Based on the parliamentary debates and enacted laws

Mehrsadat Ashrafpour¹, Soheila Tarabi Farsani² and Feyzollah Boshaseb Gosheh³

1- PhD Candidate, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

2- Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

3- Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/03/02</p> <p>Accepted: 2025/04/14</p> <p>pp: 48-61</p> <p>Keywords: Marriage, Divorce, Laws, Parliament, Reza Shah, Women, National Consultative Assembly.</p>	<p>This research aims to examine the reflection of women's issues in the laws enacted by the parliament during the Reza Shah era, focusing on the records of the National Consultative Assembly debates of the time. The study seeks to answer the question of which issues related to girls' marriage and their legal rights were discussed and legislated during the sixth to twelfth legislative periods. Addressing this question can play a significant role in uncovering overlooked aspects of parliamentary history and social transformations in Iran's history. The key legislations in this research include the "Marriage Law" and the "Civil Code," which were passed by the National Consultative Assembly and became pivotal milestones in the lives of Iranian women. The findings of this research indicate that these laws laid the groundwork for subsequent laws and developments in marriage. For girls, the minimum marriage age was set at 15, and for boys, at 18. Marriages and divorces were required to be officially registered, and men were mandated to present health certificates. However, due to apparent shortcomings and loopholes, these laws were reviewed and revised in subsequent parliamentary sessions. This article adopts a descriptive-analytical method, relying primarily on the parliamentary debates, which serve as the intellectual and discursive backdrop to the enactment of such laws.</p>
	<p>Citation: Ashrafpour, M., Tarabi Farsani, S., & Boshaseb Gosheh, F. (2025). Marriage and its legal issues during the Reza Shah era: Based on the parliamentary debates and enacted laws. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 48-61.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56020.1025</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.5.2</p>

¹ **Corresponding author:** Soheila Tarabi Farsani, **Email:** tfarsani@yahoo.com, **Tell:** +9809133089081

Extended Abstract

Introduction

The legal status of women in Iran underwent significant transformations during the reign of Reza Shah (1925–1941). This study examines the legal aspects of marriage and divorce in this period, focusing on the laws enacted by the National Consultative Assembly (Majlis Shura-ye Melli) and their social implications. The primary aim is to analyze how legislative reforms affected women's rights, particularly regarding marriage age, mandatory registration of marriages and divorces, and legal responsibilities within marital relationships.

Material & Methods

This research employs a descriptive-analytical approach, utilizing historical legal texts, parliamentary debate records, and official legislative documents to examine the evolution of marriage laws. The study primarily relies on qualitative content analysis, assessing how discussions in the National Consultative Assembly influenced the formation of new legal frameworks. The research also examines secondary sources, including historical studies, legal commentaries, and contemporary newspaper articles, to contextualize legislative changes.

Results and discussion

The study finds that the Marriage Law of 1931 (1310 SH) and subsequent amendments played a crucial role in regulating marital relations. The major outcomes include: **Minimum Age Requirement:** The legal minimum marriage age was set at 15 for girls and 18 for boys, aiming to prevent child marriages. However, religious and customary practices often challenged this regulation. **Mandatory Registration of Marriages and Divorces:** The law required all marriages and divorces to be registered in official government offices, reducing the risk of unrecorded unions and ensuring women's legal protection. **Health Certification Requirement:** Grooms were required to

present a health certificate before marriage to prevent the spread of sexually transmitted diseases, a significant concern in rural areas. **Challenges in Enforcement:** Despite legal advancements, implementation remained inconsistent, particularly in rural regions where traditional customs dominated marital practices. Additionally, legal loopholes allowed some individuals to bypass new regulations. The study highlights the socio-political motivations behind these reforms, showing that they were not solely aimed at improving women's rights but also at modernizing Iranian society under Reza Shah's broader state-building agenda. The research also demonstrates how legal reforms were influenced by the tensions between modernization policies and religious traditions.

Conclusion

The legislative changes introduced during the Reza Shah era marked a turning point in Iranian family law, laying the foundation for future legal developments regarding marriage and divorce. These reforms partially improved women's legal standing, but social resistance and legal loopholes limited their effectiveness. The study suggests that while legislative measures were progressive, long-term cultural shifts were necessary for full implementation. Future research should explore how these legal changes influenced later family law reforms in Iran, particularly during the Pahlavi and post-revolutionary periods.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: All authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest: The authors declare no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors express gratitude to the reviewers for their invaluable feedback, which improved the quality of the manuscript.

ازدواج و مسائل حقوقی آن در دوره رضاشاه با تکیه بر مشروح مذاکرات مجلس و قوانین مصوب

مهرالسادات اشرف‌پور^۱، سهیلا ترابی فارسانی^۲ و فیض‌الله بوشاسب گوشه^۳

۱- دانشجوی دکتری تاریخ، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

۲- استاد گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

۳- دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
این پژوهش با هدف بررسی بازتاب مسائل زنان در قوانین مصوب مجلس در دوران رضاشاه و با تکیه بر مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی در آن زمان صورت گرفته است. این نوشتار می‌کوشد پاسخی برای این پرسش به دست دهد که در دوره ششم تا دوره دوازدهم تقنینیه چه مسائلی درباره ازدواج دختران و مسائل حقوقی آنان مطرح و مصوب شد. پاسخ به این پرسش می‌تواند در آشکار شدن قسمت‌های نادیده انگاشته شده تاریخ مجلس و تحولات تاریخ اجتماعی ایران نقش بسزایی ایفا کند. قوانین محوری این پژوهش شامل «قانون راجع به ازدواج» و «قانون مدنی» است که در مجلس شورای ملی به تصویب رسید و به‌عنوان نقطه عطفی در زندگی زنان ایرانی در آمد. دستاورد این پژوهش این است که این قانون اساسی قوانین و تحولات بعدی قرار گرفت که بر بستر ازدواج اتفاق افتاد و پس از آن برای دختران پانزده‌سالگی و برای پسران هجده‌سالگی حداقل سن برای ازدواج در نظر گرفته شد. ازدواج‌ها و طلاق‌ها باید در دفاتر رسمی ثبت می‌شدند و نیز مردان موظف به ارائه گواهی سلامت بودند. البته این قوانین پس از بازنمایی کاستی‌ها و راه‌های فرار، در مجالس بعدی بازنگری و اصلاح شدند. این مقاله به روش توصیفی تحلیلی نگاشته شده است و منابع آن عمدتاً با تکیه بر مذاکرات مجلس است که در اصل پیش‌زمینه فکری و گفتمانی تصویب چنین قوانینی است.	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳</p> <p>صص: ۴۸-۶۱</p> <p>واژگان کلیدی: ازدواج، رضاشاه، زنان، قوانین، مجلس شورای ملی.</p>
<p>استناد: اشرف‌پور، مهرالسادات؛ ترابی فارسانی، سهیلا؛ و بوشاسب گوشه، فیض‌الله. (۱۴۰۳). ازدواج و مسائل حقوقی آن در دوره رضاشاه با تکیه بر مشروح مذاکرات مجلس و قوانین مصوب. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i>، ۱(۴)، ۴۸-۶۱.</p> <p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56020.1025</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.5.2</p>	

مقدمه

جنبش مشروطه بخشی از زنان را به حقوق اجتماعی خود تا حدودی آگاه کرد؛ اما همچنان راه درازی بود تا تحقق حقوق زنان؛ به طوری که در بسیاری از نقاط کشور، زنان همچنان حق انتخاب همسر خود را نداشتند و در برخی موارد او را حتی نمی‌شناختند. وادار کردن دختران کم‌سن‌وسال به ازدواج اجباری با مردان بزرگ‌سال و نبود آگاهی‌های بهداشتی و اجتماعی به شیوع امراض مقاربتی منجر شد و این مسئله در مناطق روستایی و محلی عامل اصلی بروز مشکلات سلامتی زنان بود. علاوه بر این، چندهمسری نیز رایج بود. مخالفت و اعتراض نسبت به روند و قوانین ازدواج که برگرفته از شرع و سنت بودند، در منابع قاجاری به خوبی آشکار است. حتی زنان طبقات بالای جامعه نیز از آن دل‌خوشی نداشتند. بسیاری از این دختران حتی فرصت‌آشنایی با همسر آینده خود را نداشتند و ازدواج آنان نتیجه تصمیم‌گیری والدین یا بزرگان خانواده بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۹۲). تاج‌السلطنه، دختر ناصرالدین‌شاه، در خاطرات خود این‌گونه اعتراض دارد: «چه بدبختی از این برای شخص بالاتر است که در طفولیت و سن هشت‌سالگی شوهر کند؟ بلکه دلش، خیالش آن شوهر را انتخاب نکرده، بلکه مادر و بزرگ‌ترش برای خیالات مهممل واهی او را انتخاب کرده‌اند» (تاج‌السلطنه، ۱۳۷۸: ۴۰). در همین چند جمله چندین سنت غلط و نپذیرفتنی برای نسل امروزی در امر ازدواج به خوبی آشکار است.

نشریات دوره قاجار و مشروطه، با طرح مباحث مرتبط با حقوق زنان و ازدواج، در جایگاه یکی از نخستین ابزارهای آگاهی‌بخشی در ایران مدرن عمل کردند. این نشریات با انتقاد از نابرابری‌های حقوقی و اجتماعی سعی داشتند ساختارهای سنتی جامعه را اصلاح کنند. یکی از موضوعات پرتکرار در نشریات این دوره، ازدواج زودهنگام و اجباری دختران بود. این ازدواج‌ها که غالباً بدون رضایت و آگاهی دختران انجام می‌شد، نقد روشن‌فکران را به دنبال داشت. نشریه‌های آن زمان تأکید داشتند که این‌گونه ازدواج‌ها سلامت جسمی و روانی زنان را تهدید و آن‌ها را از تجربه کودکی و تحصیل محروم می‌کند. تعدد زوجات نیز به‌عنوان یکی از چالش‌های اصلی حقوق زنان در دوره قاجار در نشریات بازتاب گسترده‌ای داشت. این نشریات با استناد به تجربیات زنان و پیامدهای منفی چندهمسری، خواستار بازنگری در قوانین شرعی مرتبط با ازدواج شدند. به عقیده نویسندگان، تعدد زوجات نه تنها مشکلات خانوادگی را افزایش می‌داد، بلکه نشان‌دهنده ضعف نظام حقوقی در حمایت از حقوق زنان بود (ترابی فارسانی، ۱۳۹۷: ۱۳۲-۷۹).

با شکل‌گیری جنبش مشروطه و تأسیس مجلس شورای ملی، تغییرات اندکی در قوانین مدنی و حقوق اجتماعی آغاز شد؛ اما مجالس اول تا سوم به دلیل تسلط روحانیون و نیروهای محافظه‌کار، نتوانستند تغییرات بنیادینی در زمینه حقوق زنان ایجاد کنند. قوانین مرتبط با ازدواج همچنان براساس سنت و شرع تنظیم می‌شد و اصلاحاتی مانند حداقل سن ازدواج یا حق انتخاب همسر مطرح نشد (آدمیت، ۱۳۵۶: ۲۲۰). در مجالس چهارم و پنجم، با افزایش آگاهی اجتماعی و ورود تدریجی روشن‌فکران به فضای سیاسی، بحث‌هایی درباره اصلاح قوانین خانواده آغاز شد. این تحولات هرچند کند بود، زمینه‌ساز تغییرات بیشتری در دوران رضاشاه شد. با روی کار آمدن دولت رضاشاه، رویکرد دولت آن بود که قوانین داخلی و مدنی کشور با طرازهای جهانی همسان شود و بدین طریق جامعه ایرانی جهشی را در رسیدن به دنیای متجدد تجربه کند. به همین خاطر در بخش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که قانونی وجود نداشت، از طریق دولت (لایحه) یا از طریق مجلس شورای ملی (طرح) به نگارش یا بازنگری در قوانین پرداختند (حاتمی، ۱۳۹۹: ۱۱).

علی اکبر داور، وزیر عدلیه، با همکاری جمعی از قضات برجسته کشور و برگزاری نشست‌های متعدد، توانست لایحه قانون مدنی را تصویب کند. قانون مدنی در سه دوره قانون‌گذاری (دوره‌های ششم، نهم و دهم) بازنویسی و اصلاح شد. نسخه اول قانون مدنی شامل ماده ۹۵۵ مربوط به مالکیت اسباب، تملک حقوق قراردادها و دیگر مباحث مربوط به امور حقوقی بود که در مجلس ششم در اردیبهشت ۱۳۰۷ تصویب شد. در مجالس بعدی، یعنی مجلس نهم (فروردین ۱۳۱۳) و مجلس دهم (آبان ۱۳۱۴)، نسخه‌های بعدی این قانون شامل مباحثی مانند تابعیت، احوال شخصیه و اقامتگاه تکمیل شد و به تصویب رسید. در این میان، مجلس به تصویب قانون مهم دیگری پرداخت که نام آن «قانون راجع به ازدواج» بود. این قانون در تاریخ ۲۳ مرداد ۱۳۱۰ در کمیسیون قوانین عدلیه به تصویب رسید و شامل ۲۰ ماده است. «قانون مدنی» نیز یک فصل را به «نکاح» اختصاص داده بود. دفتر ثبت ازدواج از جمله نهادهای قانونی جدیدی بود که به پروژه دولت‌سازی در دوره پهلوی کمک شایانی کرد. مهم‌ترین تأثیر قانون ازدواج و طلاق اعلان حداقل سن قانونی ازدواج برای دختران و پسران بود؛ امری که در جامعه ایران به کلی تازگی داشت. در این قانون حداقل سن ازدواج برای دختران شانزده و برای پسران به هجده سال رسید.^۱ این تصمیم تحول بزرگی در زندگی زنان این دوره ایجاد کرد و در

^۱ جالب است گفته شود طبق آخرین اصلاحات قانون مدنی، امروز در سال ۱۴۰۴، حداقل سن ازدواج برای دختران سیزده سال و برای پسران پانزده سال است (قانون مدنی).

رسانه‌های مختلف همچون روزنامه‌ها بازتاب یافت و توجه‌ها را جلب کرد. روزنامه اطلاعات در سال ۱۳۱۰ نوشت: «تنظیم و تدوین قانون ازدواج از آرزوی دیرین مردمان وطن پرست است اعم از زن یا مرد. خوشبختانه در این عصر... سران امور به این بدبختی پی برده‌اند... بایستی مادران و خواهران و دخترانشان را گرمی‌تر از این دارند تا در نتیجه با دل قوی و اطمینان خاطر موفق به تربیت پسران رشید و لایق برای این آب‌وخاک شوند» (اطلاعات، ش ۱۳۷۹، ۱۳۱۰: ۱). گفته‌های روزنامه نشان‌دهنده آمادگی جامعه ایرانی برای ایجاد تغییرات بنیادی در حقوق و وضعیت زنان است.

به‌طور کلی، تصمیمات مجلس در زمینه قوانین حقوق زنان نشانگر توجه جدی به این موضوعات و تلاش برای بهبود وضعیت زنان در جامعه است. این اقدامات نه تنها به بهبود وضعیت زنان کمک می‌کند، بلکه به استحکام و پایداری خانواده و جامعه نیز یاری می‌رساند. با توجه به اهمیت قانون طلاق و تأثیر آن بر جامعه و خانواده، مجلس در دوره ششم تصمیمات مهمی را در این زمینه اتخاذ کرد. از جمله اقدامات مهمی که انجام شد، اصلاحات در قوانین ثبت‌احوال بود. این تغییرات در قوانین ثبت‌احوال، برای حفظ حقوق زنان و فرزندان بسیار مهم بود. در آن زمان، هدف اصلی دولت از اصلاح قانون سجل‌احوال بهبود موضوع سربازی و ایجاد ارتشی بزرگ بود؛ اما این اصلاحات برای زنان و موضوعات مربوط به آن‌ها نیز اهمیت داشت. با این اصلاحات، زنان حق داشتند در مواقع تولد، ازدواج و طلاق اطلاع‌رسانی کنند و از حقوق خود استفاده کنند. در این پژوهش تلاش شده است با بررسی عملکرد مجالس ششم تا دوازدهم شورای ملی، به‌عنوان نهاد مدنی برآمده از مشروطه، در دوره پهلوی اول که به مسئله زنان پرداخته است، به این پرسش پاسخ دهیم که مجالس دوره‌های ششم تا دوازدهم تا چه حد در راستای طرح و حل مسائل ازدواج در کشور تأثیرگذار بود. بر همین مبنا این دوره با مطالعه مذاکرات مجلس و مباحث مرتبط با حقوق مطالعه و بررسی شده است. از آنجایی که بررسی مذاکرات مجلس و مباحث داخلی آن می‌تواند ابعاد عمیق‌تری از موضوع را مشخص کند، این بررسی به روند تحولات مسائل حقوقی زنان و نقش مجلس شورای ملی در این تحولات توجه ویژه‌ای داشته است.

پیشینه پژوهش

این موضوعی است که بیشتر منابع تاریخی باقی‌مانده از آن روزگار به آن اشاره‌ای نکرده‌اند. با بررسی‌های انجام‌شده در کتابخانه‌های در دسترس و جست‌وجو در منابع فارسی، تحقیقی مستقل و جامع با عنوان موضوع حاضر یافت نشد؛ اما برخی منابع به‌صورت پراکنده مطالعاتی در زمینه ازدواج کودکان در خود جای داده‌اند؛ ولی به موضوع مسائل ازدواج در مذاکرات مجلس شورای ملی توجهی نکرده‌اند. از جمله می‌توانیم به کتاب «تاریخ خانم‌ها» اثر بنفشه حجازی اشاره کنیم که موضوع ازدواج را در دوره قاجار کاویده و چالش‌های آن را بازنمایی کرده است (حجازی، ۱۳۸۸). همچنین کتاب «تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار» از سمیه سادات شفیعی، در یکی از مقاله‌هایش، پیشینه ازدواج در ایران را بررسی کرده است (شفیعی، ۱۴۰۰). زهرا حاتمی در مقاله «مطالعه سیر تاریخی قانون ازدواج در ایران معاصر» نگاه خوبی به قوانین مدنی و نیز قانون ازدواج انداخته و این قوانین را تحلیل کرده است (حاتمی، ۱۳۹۹: ۱۸-۱)؛ اما در دوران رضاشاه درباره موضوع ازدواج و تأثیر تصویب قوانین مجلس در این امر آثار پژوهشی چندانی بر جای نمانده است. همچنین مذاکرات مجلس که نشان‌دهنده علل تصویب یک قانون‌اند، تقریباً در تمام پژوهش‌های مربوط به این امر، مغفول مانده است؛ درحالی‌که در مقاله حاضر به مذاکرات مجلس، به‌عنوان سندی مهم، توجه شده است.

مسائل حقوقی ازدواج در مجلس شورای ملی

مجلس شورای ملی در دوره‌های اول تا پنجم، به وضعیت زنان با هدف بهبود آن، توجه کافی نشان نداد. احزابی که دست‌اندرکار امور کشور بودند، آن‌چنان درگیر جناح‌بندی‌های سیاسی^۱ بودند که پرداختن به حقوق زنان برای آن‌ها در اولویت قرار نداشت. تشکل‌های زنان نیز که عمدتاً در پایتخت مستقر بودند، در تعیین اهداف خود اتفاق نظر نداشتند. همین امر مانع تأثیرگذاری آن‌ها بر مجلس و دولت می‌شد. با این حال، اولین بار در دوره پنجم مذاکرات مجلس شورای ملی در مواردی از قانون سجل‌احوال قانونی به

^۱ برای آگاهی بیشتر درباره تحول احزاب سیاسی مشروطه در دوره‌های اول و دوم مجلس شورای ملی رجوع کنید به: اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره، (۱۳۸۱)، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره‌های یکم و دوم مجلس شورای ملی)، تهران: کتاب سیامک. همچنین برای آگاهی از احزاب سیاسی در مجلس سوم رجوع کنید به: اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره، (۱۳۷۱)، احزاب سیاسی در مجلس سوم، تهران: نشر تاریخ ایران.

تصویب رسید که نویدبخش آینده‌ای روشن برای زنان بود. این قانون به انگیزه ثبت نفوس در کشور آن هم بیشتر به دلایل نظامی در جریان اصلاحاتی که در ارتش رخ داد، صورت گرفت؛ اما توانست تحول مهمی در حقوق خانواده و به خصوص زنان ایجاد کند. مطرح شدن این قانون^۱ برای اولین بار برای زنان روزنه‌هایی از امید ایجاد کرد؛ چراکه یکی از مشکلات زنان این بود که مردان پس از ازدواج با یک زن او را رها و در جایی دیگر همسر دیگری اختیار می‌کردند و گاه ممکن بود یک فرد چندین همسر عقدی داشته باشد ولی در موقع ازدواج مشخص نبود که این فرد تا آن وقت ازدواج کرده است یا خیر و به همین دلیل بسیاری از مردان از این مسئله بسیار سوءاستفاده می‌کردند و در نتیجه، تعدد زوجات رواج داشت و حقوق زنان به شدت نادیده گرفته می‌شد. در مجموع، مسائل حقوقی زنان در دوره ششم تا دوره دوازدهم عبارت بودند از: قانون سبج احوال، قانون راجع به سن ازدواج و ثبت واقعه طلاق.

قانون سبج احوال و زنان

می‌توان گفت اولین قانونی که در دوره رضاشاه به صورت ضمنی به موضوع زنان اشاره داشت یا حواشی تصویب آن به جایگاه زن و مرد اشاره کرد، قانون سبج احوال بود که در ۱۴ خرداد ۱۳۰۴ به تصویب مجلس رسید. ماده نهم این قانون اعلام می‌کرد «از تاریخ تأسیس شعب سبج احوال در هر محل، پدر و در غیاب او مادر در مورد تولد و شوهر در مورد ازدواج و طلاق» باید در ظرف ده روز نسبت به ثبت آن در اداره سبج احوال اقدام کند. با اجرای این ماده قانونی، سردفتران اسناد رسمی ازدواج و طلاق موظف شدند تمام اقدامات مربوط به عقد ازدواج و طلاق را به صورت دقیق ثبت کنند. همچنین باید در صفحه مخصوص شناسنامه زوجین این موارد را ذکر می‌کردند و ظرف پانزده روز پس از انجام عمل، آن را به نماینده ثبت احوال اعلام می‌کردند. نمایندگان ثبت احوال نیز موظف بودند این موارد را در مستندات مربوط به زوجین ثبت کنند.

تصویب ماده یادشده در اصل انقلابی در وضعیت زنان ایجاد می‌کرد؛ چراکه تا پیش از آن ازدواج و طلاق در مراکز رسمی و دولتی ثبت نمی‌شد و در نتیجه امکان هر نوع سوءاستفاده‌ای از آن وجود داشت؛ پس مجلس با اجباری کردن ثبت رویداد ازدواج، مردها را از گرفتن زنان متعدد حتی در شهرهای متعدد بازمی‌داشت؛ اما نکته جالب‌تر اینکه وقتی ماده چهاردهم همین قانون در مجلس بررسی شد که اگر غسال‌ها مأموران سبج احوال را در مدت مقرر از فوت افراد مطلع نکنند، از یک تا شش ماه حبس خواهند شد، آقا شیخ محمد تهرانی، نماینده تهران، تنها فردی بود که درباره وضعیت معیشتی زنان ایرانی سخن گفت. او اظهار کرد که زنان ایرانی برخلاف زنان اروپایی که دارای شغل و درآمد هستند، وابسته به مردان خود هستند و نباید این دو جامعه را با یکدیگر مقایسه کرد. او با اشاره به وظیفه مردان برای تأمین نیازهای خانواده، مخالفت خود را با مواد مزبور ابراز کرد و بر این عقیده پای فشرد که محبوس شدن مرد می‌تواند به پریشانی خانواده و به خصوص همسر و فرزندانش منجر شود. گرچه این دیدگاه‌ها مانع از تصویب ماده سیزدهم نشد، نشان از اهمیت و حساسیت موضوع معیشت و وضعیت زنان در جوامع مختلف داشت (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره پنجم، جلسه ۱۳۹، ۱۴ شعبان ۱۳۴۳). در جلسه ۱۱ ذی‌قعدة ۱۳۴۳، ماده یادشده، پس از بررسی مجدد با همان محتوای قبلی، به مجلس ارائه شد و با اکثریت آرا تصویب شد.

ماده سی‌ام این قانون نیز مقرر داشت که نمایندگان ثبت احوال باید ازدواج‌ها و طلاق‌هایی را که در هر محل قبل از تأسیس دفاتر ازدواج و طلاق رخ داده است، در صورت درخواست زوجین و تسلیم مدارکی که نشان‌دهنده وقوع آن است، در مستندات زوجین ثبت کنند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره دوازدهم، جلسه ۲۱، ۲۷ بهمن ۱۳۱۸).

قانون سبج احوال به منظور به دست آوردن آمار دقیق از جمعیت کشور تصویب شد. در طول بحث مشخص شد که برخی از مواد این قانون به موقعیت زنان در خانواده اشاره دارد و نمایندگان تلاش دارند که با توجه به سنن و باورهای مذهبی، موقعیت زنان را بهبود بخشند؛ اما در مواردی که به حقوق زنان مربوط بود، نمایندگان از اتخاذ مواضعی که با معیارهای اجتماعی و فرهنگی زمانه منطبق نبودند، حذر می‌کردند. به همین دلیل، برخی از مواضع که ممکن بود به زنان ضرر بزنند، توجه معدودی از نمایندگان را جلب کرد. این تحولات نشان‌دهنده تلاش نمایندگان در حفظ بنیان‌های خانواده و بهبود موقعیت زنان در جامعه بود، اگرچه تمامی اهداف مطلوب انجام نشد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره پنجم، جلسه ۱۷۷، ۱۱ ذی‌القعدة ۱۳۴۳).

^۱ برای آگاهی از مصوب‌های قانون ازدواج به مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی رجوع کنید.

در جلسه ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶، دولت قانون سجل احوال را با قید یک فوریت به مجلس ارائه کرد که نشان دهنده اهمیت ویژه این قانون برای دولت آن زمان است. در آن جلسه، وزیر داخله توضیحاتی درباره این قانون ارائه کرد:

«۱. بی‌سوادی اکثریت سکنه مملکت و اشخاصی که اوراق اظهارنامه را تنظیم می‌نمایند، غالباً در مندرجات آن اشتباه نموده، به‌خصوص در محاسبه سنین عمر و تطابق سنوات قمری با سال‌های شمسی محتویات پرونده باید تصحیح بشود. ۲. اجرای قانون نظامی وظیفه اجباری و قانون سجل احوال به‌صورت توأمان؛ به‌دلیل اینکه اکثریت افرادی که سن آن‌ها بین پانزده الی بیست و یک سال است، سنین عمر خویش کم نموده که دیرتر مشمول قانون اجباری شوند و یا سن خویش بیشتر اظهار می‌کنند که مشمول قانون نظام اجباری نشوند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۱۰۷، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

بنابراین، برای دولت اهمیت قانون نظام وظیفه اجباری به حدی رسید که برای ارتقای موضوع سربازی، لایحه‌ای برای اصلاح قانون سجل احوال ارائه داد. طبق ماده نهم این قانون، در مواقع تولد فرزندان، ازدواج و طلاق، فقط شوهر می‌توانست به مأمور سجل احوال اطلاع دهد.

«با توجه به اینکه این ماده موجب شده است که زن نتواند در موقع ازدواج یا طلاق به مأمورین سجل احوال مراجعه نموده و تقاضای ثبت موقوف نماید و این امر باعث شده که مردان از این حق قانونی که مقننین فقط از نقطه نظر حفظ عفت نسوان به شوهران آن‌ها داده‌اند، سوءاستفاده نموده و از مزاجت، مأمورین سجل احوال را مطلع نکرده، تولد اطفال خود را مخفی نموده و زن‌های مطلقه را به‌واسطه سکوت خود بلامتکلیف گذارده و بالاخره تولید وضعیات بسیار وخیمی برای نسوان و اولادهای ایران می‌نمایند، بنا به مراتب، از نقطه نظر تنظیم اسناد و دفاتر سجل احوال و جلوگیری از حیلی که برای فرار از خدمت نظام می‌شود و بالاخره برای حفظ و صیانت حقوق حقه و مسلمة نسوان و اولاد ایران و حمایت از حقوق اطفال بی‌گناه، وزارت داخله مواد ذیل را پیشنهاد و تقاضای تصویب آن را به فوریت می‌نماید» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۱۰۷، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

بنابراین، دولت به‌طور واضح اهداف خود را در اصلاح قانون سجل احوال دوره پنجم اعلام داشت. به عبارتی، جلوگیری از تضییع حقوق زنان نیز یکی از دلایل این اصلاح ذکر شده بود. همین امر باعث خوش‌حالی بسیاری از زنان ایرانی شد و آن‌ها که متوجه شده بودند یک گام به هدف خود نزدیک‌تر شده‌اند، آن را نشانه خوبی از دولت جدید تلقی کردند.

ماده اول قانون سجل احوال که مربوط به اشخاص ذکور بود، در جهت اهداف نظامی دولت بود؛ اما ماده سوم این قانون به زن نیز اجازه می‌داد هم هنگام تولد فرزند و هم هنگام ازدواج یا طلاق، مأموران سجل احوال را از موقوف مطلع کند. طبق ماده سوم قانون سجل احوال، «در موارد تولد، ازدواج یا طلاق هرگاه پدر یا شوهر از اطلاع دادن قضیه به مأمور سجل احوال تسامح نمود یا استتکاف ورزد، مادر یا زن حق دارد مأمور سجل احوال را از موقوف مستحضر نماید تا مأمور سجل احوال به شوهر و یا پدر مراجعه نموده، در صورت تصدیق برای ثبت حاضر شود و در صورت سکوت یا امتناع به اظهارکننده اطلاع دهد که به حاکم صالح مراجعه نماید» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

در مجلس، آقا سید یعقوب انوار اردکانی شیرازی ملقب به صدرالعلماء، نماینده شیراز، به‌شدت اعتراض کرد و گفت که لایحه باید حداقل به‌صورت سه‌شوری مطرح شود و فوریتی نباید تصمیم‌گیری شود. وزیر داخله نیز تصریح کرد که او فکر می‌کرد کسی مخالفتی نخواهد کرد؛ اما واقعیت این بود که سجل احوال کشور به‌شکل نگران‌کننده‌ای پیچیده بود و لازم بود که این مسئله بررسی شود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶)؛ اما با تأثیر و رضایت شاه، لایحه به‌سرعت تصویب شد؛ زیرا رضاشاه نیازمند ایجاد ارتشی بزرگ و مجهز برای ایجاد مملکتی یکپارچه و متمرکز بود. در این بین، زنان نیز به‌دلیل ارتباط با موضوع اصلی از این مجلس محروم نشدند.

مذاکرات قانون سجل احوال نیز به موضوع زنان و ازدواج مربوط می‌شد و درباره این مسائل در مجلس بررسی و بحث شد. ماده چهارم که پیشنهاد شد، مربوط به اطلاع‌رسانی شعب سجل احوال از ولادت فرزندان، ازدواج و طلاق بود. این اطلاعات باید توسط افراد خانواده یا قابله ارائه می‌شد. در مورد ماده پنجم که بسیار مهم بود و در دوره قبلی نیز بررسی شده بود، شوهر مکلف بود در موقع ازدواج یا طلاق، ورقه‌ای را که شامل اطلاعات ضروری مربوط به عقد یا طلاق بود و معرف زوجین نیز باشد، به امضای مجری صیغه برساند و برای ثبت در دفتر سجل احوال نظمی یا شعبات نظمی تحویل دهد. این ماده اعتراض سید یعقوب را برانگیخت؛ اما وزیر عدلیه به نکته‌ای اشاره کرد که قوانین باید براساس نیازهای جامعه و مردم وضع شوند و قانون باید افراد را

تربیت کند. به گفته او، این قانون ارزشمند به دلیل شناسایی زنانی که چندین بار ازدواج کرده بودند، ارائه شد و دولت توانایی ایجاد شعب سجل احوال در سراسر کشور را داشت و با گذر زمان این قانون به طور عادی اجرا می‌شد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۲۶۵، ۲۸ تیر ۱۳۰۷). ماده سوم این قانون درباره تعیین نام خانوادگی مشخص برای هر فرد بود. نام خانوادگی فرزندان از طریق پدر به ارث می‌رسید و مادر در آن نقشی نداشت. ماده چهارم مربوط به اطلاع‌رسانی به مأمورین سجل احوال درباره ازدواج و طلاق توسط زوجین بود. ماده پنجم نیز وظیفه شوهر بود که در موقع ازدواج یا طلاق و رقه‌ای را که حاکی از وقوع عقد یا طلاق بود و اطلاعات زوجین را داشت، به امضای مجری صیغه برساند و برای ثبت در دفتر سجل احوال ارسال کند. اگر شرایط اجرای این قانون در سراسر کشور تأمین می‌شد، می‌توانست به مسئله تعدد زوجات نیز سروسامانی بدهد.

قانون راجع به ازدواج

«قانون راجع به ازدواج» که در مرداد ۱۳۱۰ توسط کمیسیون قوانین عدلیه تصویب شد، یکی از مهم‌ترین قوانین خانواده است که به‌عنوان پیشرفتی عظیم در حقوق زنان این دوره شناخته می‌شود. به‌موجب ماده اول قانون ازدواج، «در حوزه‌هایی که وزارت عدلیه معین و اعلان می‌نماید، هر ازدواج و طلاقی که وقوع یابد، باید در یکی از دفاتری که مطابق نظام‌نامه‌های وزارت عدلیه تنظیم می‌شود، به ثبت برسد. در صورتی که مجری صیغه مزاجت یا طلاق دارای چنین دفتری نباشد، شوهر مکلف است تا بیست روز پس از وقوع عقد یا طلاق به یکی از کسانی که دارای دفتر فوق‌الذکر هستند، رجوع کرده، قبالة مزاجت یا طلاق‌نامه را به ثبت برساند؛ و الاً به یک سال حبس تا شش ماه حبس محکوم خواهند شد» (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری ۲۵ دیماه ۱۳۰۹-۱۳۱۱).

تعیین حداقل سن ازدواج

شاید مهم‌ترین ماده تاریخی در قانون راجع به ازدواج، تعیین حداقل سن برای دختران و پسران و نیز الزام به ثبت واقعه طلاق بود که از زمان اجرای آن تاکنون تأثیرات مثبتی بر حفظ حقوق زنان داشته است. این قانون که قابلیت صحتی برای ازدواج را بررسی می‌کند، به زنان اجازه می‌دهد قبل از ازدواج به رشد جسمانی کامل برسند و تصمیم به ازدواج بگیرند. از طرفی، قانون ثبت واقعه طلاق نیز اطمینان حاصل می‌کند که تمام طلاق‌ها ثبت، و حقوق زنان و مردان در این زمینه رعایت شود. به‌موجب ماده سوم قانون ازدواج، «مزاجت با کسی که هنوز استعداد جسمانی برای ازدواج پیدا نکرده، ممنوع است. هر کس با کسی که هنوز استعداد جسمانی نداشته، مزاجت کند، به یک سال تا سه سال حبس تأدیبی محکوم خواهد شد. بعلاوه ممکن است مجرم به جزای نقدی از دویست تومان تا دو هزار تومان محکوم گردد» (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری ۲۵ دیماه ۱۳۰۹-۱۳۱۱).

این قانون تسهیلاتی درباره ازدواج جوانان به آن‌ها ارائه می‌دهد؛ اما نشان می‌دهد که دولت رضاشاه نتوانست در اجرای این قانون ازدواج که با تلاش‌های وزیر عدلیه و تأیید او تصویب شد، اقدامات کافی را انجام دهد. این موضوع باعث ایجاد مشکلاتی در روند ازدواج شد که دولت را واداشت با اضافه کردن تبصره‌ها و مواد الحاقی، اجرای آن را به تعویق اندازد تا بتواند به تدریج شرایط لازم برای اجرای آن را فراهم کند.

با توجه به نبود امکان ایجاد دفاتر رسمی برای ثبت واقعه ازدواج و طلاق در سراسر کشور و مجازات متخلفان، مشکلات زیادی پیش آمده بود؛ بنابراین، دولت پیشنهادی را به مجلس ارائه کرد که در روستاهایی که دفاتر اسناد رسمی تأسیس نشده بود، اجازه ثبت ازدواج به دفاتر ازدواج داده شود. اسنادی که در این دفاتر ثبت می‌شد، اعتبار مشابه اسناد ثبت‌شده در دفاتر اسناد رسمی داشت (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم).

اصلاح قانون راجع به ازدواج

با گذشت زمان مشخص شد که قانون راجع به ازدواج کمبودهایی دارد. دو سال بعد از تصویب، لایحه اصلاح آن در چهاردهم شهریور ۱۳۱۲ به مجلس تقدیم شد و پس از تقاضای وزیر عدلیه برای مطالعه دقیق‌تر، با رأی مجلس به کمیسیون عدلیه ارسال

شد. پس از مطالعه و بررسی اصلاحات، دوباره به مجلس تقدیم شد. این ماده اصلاحی درباره تعیین سن افراد برای انجام هرگونه معامله، به استثنای ازدواج و طلاق بود؛ اما در جلسه مد نظر، بحث درباره سن ازدواج نیز به میان آمد و نمایندگان خواستار تعیین سن ازدواج دختران شدند. سید عبدالعلی طباطبائی دیبا ملقب به سیدالمحققین، یکی از نمایندگان چپ‌گرا که از مدافعان حقوق زنان بود، گفت: «در قانون ازدواج، سن تعیین شده‌ای وجود ندارد؛ اما موضوع استعداد جسمانی اهمیت دارد و ممکن است در جامعه مشکلاتی ایجاد کند؛ بنابراین، اگر دو نفر تصمیم به ازدواج گرفته‌اند و مطمئن می‌خواهند، بهتر است به پزشک مراجعه کنند تا استعداد جسمانی آن‌ها بررسی شود. همچنین هر دوی آن‌ها باید رشیده و معقول باشند تا ازدواج آن‌ها قانونی و معتبر باشد. از این رو، تنها به سن بلوغ افراد توجه نکرد، بلکه به رشد و توانایی آن‌ها هم توجه شود» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳).

وزیر عدلیه و نماینده تبریز، میرزا ابوالحسن صدر ثقة‌الاسلامی، اظهار کرد: «در قانون ازدواج که در سال ۱۳۱۰ تصویب شد، شرایط و معیارهای واضحی برای تعیین مناسب بودن زوجین تعیین نشده است و فقط رشد جسمانی به عنوان معیار مد نظر قرار گرفته است؛ اما باید توجه داشت که ازدواج فقط به سن و رشد جسمانی محدود نیست و باید این مسئله را به صورت جامع بررسی کرد. اگر یک سن معین برای ازدواج تعیین شود، افراد کمتری با مشکلات روبه‌رو خواهند شد؛ اما در حال حاضر هیچ سن مشخصی برای ازدواج تعیین نشده است و معیار اصلی همان رشد بدنی است.»

سید محمدتقی علوی طباطبائی بروجردی، نماینده بروجرد، در این باره اعلام کرد که در ازدواج، رشد و لیاقت از اهمیت بیشتری برخوردار است. او تأکید کرد که لازم است هر دو طرف از نظر جسمانی و جدی لیاقت ازدواج را داشته باشند. قوانین ازدواج باید به شکلی باشند که این لیاقت قابل تشخیص باشد. وی افزود که قانون ازدواج سال ۱۳۱۰ بهترین ارزیابی برای لیاقت ازدواج است. او با اشاره به این موضوع اظهار داشت که برخی افراد در سنوات جوانی می‌توانند لیاقت ازدواج را داشته باشند؛ ولی باید به رشد حقیقی نیز توجه کرد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳).

وزیر عدلیه تأکید کرد که قانون باید به شکلی باشد که بتواند لیاقت ازدواج را به صورت صحیح تعیین کند و باید بر اصل تجدیدنظر در موارد مختلف تأکید شود. او در اختلاف با تعصب بر این موضوع پرداخت و نظر طباطبائی دیبا را به عنوان یک نظر صحیح و قابل قبول تأیید کرد.

سید علیرضا احتشام‌زاده (گنج‌بخش)، نماینده ساوه و زرنند، پیشنهاد داد که یک تبصره به ماده اصلی قانون ازدواج اضافه شود. این تبصره به این شرط بندی می‌پرداخت که اشخاصی که می‌خواهند ازدواج یا طلاق داشته باشند، باید دارای پانزده سال شمسی باشند و اگر اشخاص زیر این سن اقدام به ازدواج یا طلاق کنند، طبق قوانین مصوب مجلس تحت تعقیب قرار خواهند گرفت. احتشام‌زاده در توضیحات خود اظهار داشت که در گذشته دولت ناچار شد برای جلوگیری از ازدواج‌هایی که خارج از استعداد جسمانی است، تدابیری اتخاذ کند. او بر این باور بود که تعیین یک سن مشخص برای ازدواج می‌تواند به جلوگیری از ازدواج‌های نامناسب کمک کند. او پیشنهاد داد که پانزده سالگی به عنوان سن مناسبی برای ازدواج تعیین شود؛ چراکه در این سن افراد دارای رشد جسمانی کافی هستند (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳).

در این جلسه، نمایندگان پیشنهاد تعیین سن ازدواج را مطرح کردند که نشان‌دهنده اهمیت موضوع است. در نهایت، با اصلاح ماده ۳ قانون راجع به ازدواج، سن ازدواج به طور واضح مشخص شد. به موجب ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی، ازدواج اناث قبل از پانزده سالگی و ازدواج ذکور قبل از هجده سالگی ممنوع است، مگر در موارد استثنایی که با پیشنهاد دولت و تصویب محکمه اعمال می‌شود؛ اما هیچ‌گاه این معافیت نباید به افراد زیر سن قانونی اعطا شود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳). با تصویب ماده ۱۰۴۱ قانون خانواده، این مسئله حل شد و قوانین مربوطه واضح‌تر و دقیق‌تر شد. با مطرح شدن ماده‌ای از سوی دولت در مجلس شورای ملی که انتقاد یا حمایت نمایندگان را در پی داشت، نظرات مختلفی مطرح شد. مخالفان این قانون با اشاره به قوانین مذهبی، اعتراض کردند و ادعا کردند که این قانون برخلاف شریعت است؛ اما موافقان به این نکته اشاره کردند که سن بلوغ در این قانون با توجه به شرایط جامعه و رشد جسمی به صورت منطقی تعیین شده است (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳). در نهایت، مجلس این ماده را تصویب کرد؛ اما اجرای این قانون در جوامع روستایی و شهرستانی با مشکلاتی روبه‌رو شد.

غیرقانونی بودن ازدواج اجباری

قوانین مربوط به ازدواج در قانون مدنی از سه فصل تشکیل شده است: فصل خواستگاری، فصل قابلیت صحتی برای نکاح و فصل موانع نکاح. در فصل اول که از ماده ۱۰۳۴ تا ۱۰۳۹ تشکیل شده است، «هر زنی که خالی از موانع نکاح باشد، قابل خواستگاری است». موانع نکاح به موانع شرعی نکاح با اقارب نسبی اشاره دارد و افرادی که نسبت محرمیت با دختر دارند، نمی‌توانند از او خواستگاری کنند. قوانین مربوط به ازدواج با هدف اطلاع‌رسانی به زنان درباره حقوقشان در زمان ازدواج تدوین شدند و مقرر شد به مرور زمان بازنگری و به‌روزرسانی شوند.

ماده ۱۰۳۵ که در ظاهر بسیار سطحی و بدیهی به نظر می‌رسد، مهم‌ترین ماده در این فصل است که اعلام می‌کند: «وعدۀ ازدواج ایجاد علقۀ زوجیت نمی‌کند» و به این ترتیب، ازدواج اجباری را مردود اعلام می‌کند. در آن زمان، ازدواج اجباری، به دلیل تابوها و سنن بازمانده از گذشته، کاملاً مرسوم بود. معمولاً دختر و پسر از دوران کودکی برای یکدیگر نامزد می‌شدند و به ناچار در بزرگسالی، حتی علی‌رغم میل باطنی خود، باید با یکدیگر ازدواج می‌کردند. این امر مشکلات بسیاری برای دختران ایجاد می‌کرد؛ زیرا مردان به زندگی زناشویی خود وفادار نبودند و پس از ازدواج، به دلیل نداشتن علاقه به همسرشان، او را رها می‌کردند؛ بنابراین، تصویب این ماده در مجلس یک گام حمایتی مهم برای حقوق زنان بود که در صورت اجرای آن، در خانواده‌ها نیمی از مسائل و مشکلات ازدواج برطرف می‌شد و هزاران مورد ازدواج اجباری و ناخواسته از بین می‌رفت و حقوق زنان بهبود می‌یافت (آینده ایران، سال ۲، ش ۱ و ۲ مرداد ۱۳۱۰)؛ اما متأسفانه وجود آداب و رسوم سنتی و خرافات باعث شد که این امر ناممکن به نظر برسد و تنها یک قشر خاص از زنان جامعه از این قانون بهره‌مند شدند. همچنین دولت اقداماتی اساسی برای تثبیت این قانون در جامعه انجام نداد؛ به دلیل اینکه تغییر طرز فکر مردم، به‌خصوص در زمانی کوتاه، تقریباً غیرممکن بود.

اجازۀ ازدواج دختران

یکی از مقررات اساسی قانون ازدواج که از مبانی شریعت الهی گرفته شده بود، مواد ۱۰۴۲ و ۱۰۴۳ قانون مدنی بود که در دوره نهم مجلس شورای ملی تصویب شد. این مواد مربوط به اجازه ازدواج دختران بود که به ولی یا سرپرست آن‌ها اختصاص داشت. طبق ماده ۱۰۴۲، «بعد از رسیدن به سن پانزده سال تمام اناث نمی‌توانند مادام که به سن سال تمام نرسیده‌اند، بدون اجازه ولی خود شوهر کنند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳). این ماده نشان می‌دهد که ازدواج برای دختران در هر صورت امری اجباری و نفوذ مستقیم خانواده در ازدواج فرزندان امری قطعی بود. استدلال قانون‌گذار این بود که دختران در پانزده‌سالگی به بلوغ جسمانی می‌رسند و برای بلوغ عقلی باید به هجده‌سالگی برسند. به همین دلیل، تشخیص صحیح فرد مناسب برای ازدواج برای آن‌ها بسیار دشوار است و از این رو، ولی (پدر یا سرپرست) حق دارد همسر آینده دختر خود را انتخاب کند. دختر هم نمی‌تواند مادامی که به هجده سال نرسیده است، بدون اجازه ولی ازدواج کند. نمایندگان اعتراضی به این ماده ارائه نکردند. فقط محمدرضا طهرانچی، نماینده تهران، اعتراض کرد که دلیل مخالفت او این بود که ماده فوق را مانع و سد راه ازدواج می‌دانست و بر این باور بود که سن رشد در معامله با سن رشد در ازدواج نباید یکسان باشد؛ اما وزیر عدلیه مسئله ازدواج را استثنا دانست؛ چراکه نکاح دو جنبه اصلی دارد: یکی رشد عقلی و دیگری قابلیت جسمانی برای ازدواج. او تأکید کرد که رشد جسمانی هیچ ربطی به رشد عقلایی ندارد؛ اما به دلیل مستقل نبودن افراد زیر هجده سال در امور خود و ناتوانی آن‌ها در معامله، این افراد به اجازه ولی در انتخاب شریک زندگی نیاز دارند تا ازدواج مفسد ایجاد نشود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

براساس ماده ۱۰۴۳، «نکاح دختری که هنوز شوهر نکرده، اگر چه بیش از هجده سال تمام داشته باشد، متوقف به اجازه پدر یا جد پدری اوست. هرگاه پدر یا جد پدری بدون علت موجه از دادن اجازه مضایقه کنند، دختر می‌تواند با معرفی کامل مردی که می‌خواهد به او شوهر کند و شرایط نکاح و مهری که بین آن‌ها قرار داده شده، به دفتر ازدواج مراجعه و به‌توسط دفتر مزبور مراتب را به پدر یا جد پدری اطلاع می‌دهد و بعد از پانزده روز از تاریخ اطلاع، دفتر مزبور می‌تواند نکاح را واقع سازد. ممکن است اطلاع مزبور به وسایل دیگری غیر از دفتر ازدواج به پدر و یا جد داده شود؛ ولی باید اطلاع داده شود» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

در این قانون، تنها جنبه مثبتی که برای زن در نظر گرفته شد، اخذ اجازه ازدواج از محکمه در صورت امتناع ولی دختر بود. این امر گام مهمی بود؛ اما اگر نمایندگان همراهی و موافقت بیشتری می‌کردند، این ماده به نحو بهتری تنظیم می‌شد و حقوق دختران در هنگام ازدواج تاحدی رعایت می‌شد؛ اما از آنجاکه از دیدگاه مردان، زنان در موقعیت پایین‌تری چه از نظر فکری، چه از نظر اجتماعی و چه از نظر برابری حقوقی قرار داشتند، به همین مقدار بسنده کردند و به راحتی از کنار مسئله گذشتند و تأملی در این باره نکردند.

اصلاحیه قانون ازدواج

در بسیاری از مناطق، ازدواج دختران کم‌سن‌وسال امری طبیعی و پذیرفتنی محسوب می‌شد؛ اما این وضعیت به آسیب‌ها و مشکلاتی برای زنان و دختران منجر شده بود؛ بنابراین، در سال ۱۳۱۶ به دستور احمد متین‌دفتری، وزیر عدلیه، در قانون مربوط به ازدواج دختران در سن پایین بازنگری شد. این تغییرات به منظور جلوگیری از ازدواج دختران کم‌سن‌وسال صورت گرفت و امکان صدور مجوزهای ازدواج زیر پانزده سال توسط دادستان‌ها نیز محدود شد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱۰، جلسه ۱۰۴، ۲ خرداد ۱۳۱۶). بعد از آن تا حدودی از ازدواج زودرس و اجباری دختران جلوگیری شد. سپس قانون اصلاحات ماده سوم قانون ازدواج را به مجلس تقدیم کردند و خواستار مجازات و برخورد قانونی با متخلفان شدند.

قانون ثبت ازدواج در دفاتر اسناد رسمی

نشریه «عالم نسوان» که در این زمان در تهران منتشر می‌شد، در یک مقاله با عنوان «قانون جدید ازدواج» به این موضوع پرداخت. در این مقاله آمده بود: قبل از این قانون، ثبت ازدواج اجباری نبود و در صورت وقوع اختلاف بین زوج‌ها، احتمال ترک کردن زن بدون اثبات حقوق زن تکان‌دهنده بود. این قانون که در اول مهر ۱۳۱۰ به تصویب رسید، یکی از مشکلات زنان را برطرف کرد و همچنین ازدواج دخترانی که در سن صباوت هستند را ممنوع اعلام کرد. این اصلاحات نشانگر حمایت‌نشریات از بهبود وضعیت زنان و اجرای اهداف حکومت برای مدرن شدن جامعه بود (عالم نسوان، ش ۳، ۱۳۱۱: ۱۰۰-۹۸).

در دوره یازدهم مجلس قانون سال ۱۳۱۰ ش که درباره تشدید کنترل بر دفاتر غیررسمی ثبت و عقد و ازدواج و طلاق بود، تأیید شد. این قانون به منظور کاهش نفوذ روحانیت و اختیار آن‌ها در ثبت ازدواج و طلاق تصویب شد. طبق این قانون، هر ازدواجی باید در یکی از دفاتر رسمی ثبت شود و افرادی که بدون مراجعه به این دفاتر به ازدواج یا طلاق اقدام می‌کردند، مجازاتی در انتظارشان بود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره یازدهم، جلسه ۶۴، ۶ آذر ۱۳۱۷). با این حال، نبود امکانات و بودجه مناسب برای اجرای این قانون باعث محدودیت در اجرای آن در سراسر کشور شد و بنابراین، همچنان امکان تخلف از این قانون و نادیده گرفتن حقوق زنان وجود داشت.

طلاق

یکی از موضوعات مهم که هم‌زمان با تصویب قانون ازدواج در مجلس تصویب شد، قانون طلاق بود. افزایش نرخ طلاق در این دوره نیازمند تصویب قوانینی مناسب برای مدیریت این موضوع بود. به منظور ایجاد تغییراتی اساسی در قوانین خانواده، اصلاحاتی در ساختار قضایی کشور، به کمک نخبگان و با تلاش رضاشاه، صورت گرفت.

برای اولین بار در دوره ششم مجلس تقنینیه درباره قوانین ثبت‌احوال، به موضوع طلاق نیز پرداخته شد. براساس ماده نهم قانون سجل‌احوال، تنها شوهر حق داشت اطلاعات مربوط به ازدواج و طلاق را به مأمور ثبت‌احوال اعلام کند، بدون اطلاع‌رسانی به زن. این موقعیت باعث شده بود که بسیاری از مردان از این موضوع سوءاستفاده کنند و از زنان یا فرزندان خود در مواقع ازدواج و طلاق غافل بمانند. به منظور حفظ حقوق زنان و فرزندان، وزارت داخله مواردی برای تغییر در قوانین ارائه کرد. با تصویب ماده سوم لایحه پیشنهادی، در صورت امتناع شوهر از ثبت اطلاعات مربوط به تولد، ازدواج یا طلاق، زن می‌توانست به صورت مستقیم این موضوع را به مأمور ثبت‌احوال اعلام کند و در صورت همکاری نکردن شوهر، مورد به محاکم صالحه ارجاع داده می‌شد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

هرچند انگیزه اصلی از تصویب این ماده ممکن است آگاهی از آمار دقیق مردم و تاریخ تولد آن‌ها بوده باشد، اثرات مثبتی بر وضعیت زنان داشت؛ چراکه مانع سوءاستفاده مردان می‌شد و از بلا تکلیفی زنان و فرزندان آن‌ها جلوگیری می‌کرد. این ماده نه تنها به افزایش دقت و اعتبار اسناد رسمی کمک می‌کرد، بلکه به حفظ حقوق زنان در مواقعی مانند طلاق نیز یاری می‌رساند.

کمتر از سه ماه بعد در مجلس مواردی در قانون ثبت احوال ارائه شده از سوی دولت به بحث و بررسی گذاشته شد که طبق ماده‌های ۴ و ۵ آن، «در صورت طلاق، زوجین می‌بایست مراتب را به شعب ثبت احوال اطلاع دهند و شوهر مکلف گردیده بود ورقه‌ای که حاکی از وقوع طلاق بود، به امضای مجری صیغه رسانده و برای ضبط در دفاتر ثبت احوال به نظمیّه یا شعبات آن و یا کدخدا تسلیم نماید» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶).

سید یعقوب انوار، نماینده شیراز، باز هم به تصویب این ماده اعتراض کرد: «فایده اجرای این ماده در مملکت چیست؟ قوانین باید به مقتضای حال مردم وضع شوند، نه اینکه باعث سختی آن‌ها بشود» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۲۸، ۲۶۵، تیر ۱۳۰۷). علی‌اکبر داور، نماینده لار و وزیر عدلیه که نقش مهمی در ارائه و تصویب قوانین جدید به‌ویژه قانون مدنی داشت، در پاسخ وی اظهار داشت: «مگر مملکت ما یک مملکت وحشی است؟ قانون باید مردم را تربیت کند و به جلو ببرد، نه اینکه طوری وضع شود که ما را به عقب ببرد. این قانون با توجه به اینکه مانع ایجاد مفسده در جامعه خواهد شد، قانون مهمی است. ضمن اینکه دولت توانایی آن را دارد که در همه جا شعب سجل احوال تأسیس کند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، جلسه ۲۸، ۲۶۵، تیر ۱۳۰۷).

در پایان، ماده چهارم قانون ثبت احوال با تغییراتی تصویب شد: «از تاریخ تأسیس شعب سجل احوال در هر محل، پدر یا مادر و قابله در مورد تولد و زوجین در مورد ازدواج و طلاق باید تولد یا ازدواج یا طلاق را در ظرف ده روز از تاریخ وقوع در نقاطی که شعب سجل احوال تأسیس شده باشد، کتباً به نظمیّه و در نقاطی که نظمیّه تأسیس نشده باشد، به کدخدای محل اطلاع دهند» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ششم، ۲۰ مرداد ۱۳۰۷). گفتنی است که ماده پنجم این قانون مردان را به تحویل ورقه طلاق به دفتر سجل احوال ملزم می‌کند.

این ماده مهم از مصوبات کمیسیون قوانین عدلیه بود، نه از مصوبات مجلس. این ماده قابل اجرا بود؛ زیرا وزیر عدلیه مجاز بود همه لوایح قانونی‌ای را که مجلس شورای ملی پیشنهاد می‌کرد، اجرا کند. پس از تصویب کمیسیون قوانین عدلیه، لویح به موقع اجرا گذارده می‌شد و در صورت وجود نواقص، کمیسیون آن‌ها را برای تصویب به مجلس شورای ملی ارائه می‌داد (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره هشتم، ۲۴ فروردین ۱۳۱۰).

در صحن مجلس، نمایندگان بارها آمار طلاق در کشور را بررسی کردند. در یکی از جلسات، مهدی ملک‌زاده، نماینده بم، بیان کرد: «در یک ماه حدود صد و اندی آمار ازدواج داشته‌ایم و حدود دویست و کسری طلاق و از این جهت وضعیت اجتماعی کشور بسیار آشفته است. این در حالی‌ست که در دنیا مسئله ازدواج هر روز بیشتر از روز پیش تشویق می‌شود و در کشور ما آمار طلاق در ظرف یک ماه دو برابر ازدواج می‌گردد و دولت باید در این زمینه اقدامات لازم را انجام دهد» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

وزیر عدلیه نیز بیان کرد که وضعیت نابسامان طلاق در جامعه نگران‌کننده است و به ضرورت اقدامات دولت برای تشویق ازدواج و جلوگیری از فساد اخلاقی در جامعه اشاره کرد. او افزود که زنان و دختران بیشترین آسیب را از طلاق می‌بینند: «دولت سعی دارد اقدامات لازم را برای تشویق ازدواج فراهم نماید و از نظر اخلاقی مسئله کثرت طلاق بر جامعه سایه گسترده و ضررهای بسیاری نیز داشته، به خصوص برای زنان و دختران که طلاق باعث شده آن‌ها بی‌شوهر، بی‌پرستار، بی‌حامی بمانند و به بی‌عفتی افتاده‌اند؛ بنابراین، دولت باید قوانینی را به تصویب برساند تا از فساد اخلاقی موجود در جامعه جلوگیری به عمل آورد» (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳).

این بیانات نشان می‌دهد که اوضاع جامعه به حدی نگران‌کننده بود که دولت نیز به دنبال راه‌حلی برای مقابله با مشکلات طلاق بود؛ بنابراین، لازم بود ابتدا قوانین مربوط به طلاق بهبود یابد تا از فساد اخلاقی در جامعه جلوگیری شود. برای نمونه، باید بررسی می‌شد که زنان با چه شرایطی می‌توانند طلاق بگیرند و در صورت لزوم، از آن‌ها نیز حمایت و حقوقشان تأمین می‌شد تا از وخیم

شدن وضعیت آنان پس از طلاق جلوگیری شود. این تغییرات در قوانین مرتبط با طلاق می‌توانست به حل بسیاری از مشکلات اجتماعی و خانوادگی کمک و از نامطلوب شدن وضعیت جامعه پیشگیری کند. با برگزاری مذاکرات در مجلس، درباره مسئله طلاق بحث شد و قوانین مربوط به آن که پیش‌تر تأیید شده بود، به مجلس ارائه شد. این قوانین برخلاف قوانین دیگری که در این دوره تصویب شده بود، با قوانین شریعت هماهنگ بود. براساس ماده ۱۱۲۰ قانون خانواده، اگر مرد به شروط خود در هنگام عقد ازدواج عمل نمی‌کرد یا علیه حیات زن سوء قصد می‌کرد یا به صورت خشن و وحشیانه با همسرش رفتار می‌کرد به نحوی که زندگی زوجی تحمل‌ناپذیر می‌شد، زن می‌توانست از همسرش جدا شود؛ اما اثبات این شرایط بسیار مشکل بود و زمان زیادی برای انجام این اثبات نیاز بود (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره نهم، جلسه ۱۳۱، ۲۸ اسفند ۱۳۱۳).

نتیجه‌گیری

تحلیل مصوبات مجلس شورای ملی از دوره ششم تا دوره دوازدهم در زمینه ازدواج، طلاق و حقوق زنان نشان می‌دهد که فرایند قانون‌گذاری در این حوزه نه صرفاً بازتابی منفعل از تحولات اجتماعی، بلکه تلاشی هدفمند برای بازتعریف جایگاه دولت در تنظیم روابط خانوادگی و شخصی در چهارچوب نظم حقوقی مدرن بود. گرچه این فرایند، متأثر از ساختارهای سنتی و مردسالارانه با احتیاط و کندی همراه بود، تصویب قوانینی همچون تعیین حداقل سن ازدواج، الزام به ثبت رسمی ازدواج و طلاق و محدودسازی اختیارات ولی در ازدواج دختران، بیانگر آغاز حرکت تدریجی به سوی تضعیف اقتدار سنتی و تقویت حقوق زنان در بستر خانواده است. با این حال، بسیاری از این اصلاحات به دلیل ملاحظات سیاسی، تفاسیر محافظه‌کارانه از منابع شرعی و مقاومت نهادهای سنتی، در سطحی شکلی باقی ماندند و در اجرا با چالش‌های جدی مواجه شدند. با وجود این، همین اصلاحات محدود نقش مهمی در شکل‌گیری گفتمان جدید پیرامون حقوق زنان ایفا کردند و زمینه را برای تحولات بعدی، به‌ویژه در دهه‌های پس از انقلاب، فراهم ساختند. براین اساس، می‌توان مجلس شورای ملی را در دوره پیش از انقلاب به مثابه عرصه‌ای برای منازعه و مذاکره میان گفتمان‌های شرعی، عرفی و مدرن تلقی کرد؛ نهادی که هرچند در بستر سنتی و غیرانقلابی عمل می‌کرد، با تصویب قوانینی مبتنی بر منطق دولت مدرن، نقشی مؤثر در گذار تدریجی از فقه سنتی به حقوق مدنی ایفا می‌کرد. مطالعه این روند نه تنها برای فهم جایگاه تاریخی حقوق زنان در ایران اهمیت دارد، بلکه درک عمیق‌تری از چگونگی تکوین نظم حقوقی مدرن در مواجهه با سنت‌های بومی و دینی ارائه می‌دهد.

منابع

- اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره. (۱۳۷۱). احزاب سیاسی در مجلس سوم، تهران: نشر تاریخ ایران.
- اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره. (۱۳۸۱). پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره‌های یکم و دوم مجلس شورای ملی)، تهران: کتاب سیامک.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۶). ایده‌های ترقی و حکومت قانون در عصر مشروطه، تهران: خوارزمی.
- اطلاعات، شماره ۱۳۷۹، ۱۳۱۰.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). خاطرات اعتمادالسلطنه، تهران: امیرکبیر.
- آینده ایران، سال ۲، شماره ۱ و ۲، مرداد ۱۳۱۰.
- تاج‌السلطنه. (۱۳۷۸). خاطرات تاج‌السلطنه، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام‌مافی) و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.
- ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۹۷). زن ایرانی در گذار از سنت به مدرن، تهران: نیلوفر.
- حاتمی، زهرا. (پاییز ۱۳۹۹). مطالعه سیر تاریخی قانون جدید ازدواج در ایران معاصر. تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۱۱ (۲۴)، ۱۸-۱.
- حجازی، بنفشه. (۱۳۸۸). تاریخ خانم‌ها، بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر قاجار، تهران: قصیده‌سرا.
- دوره پنجم، جلسه ۱۳۹، ۱۴ شعبان ۱۳۴۳.
- دوره پنجم، جلسه ۱۷۷، ۱۱ ذی‌القعدة ۱۳۴۳.
- دوره دهم، جلسه ۱۰۴، ۲ خرداد ۱۳۱۶.
- دوره دوازدهم، جلسه ۲۱، ۲۷ بهمن ۱۳۱۸.
- دوره ششم، ۱۱ مرداد ۱۳۰۶.

دوره ششم، ۲۰ مرداد ۱۳۰۷.

دوره ششم، جلسه ۱۰۷، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۶.

دوره ششم، جلسه ۲۶۵، ۲۸ تیر ۱۳۰۷.

دوره ششم، جلسه ۳۰، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۰۶.

دوره نهم، جلسه ۱۲۹، ۲۱ اسفند ۱۳۱۳.

دوره نهم، جلسه ۱۳۱، ۲۸ اسفند ۱۳۱۳.

دوره نهم، جلسه ۹۹، ۱۱ شهریور ۱۳۱۳.

دوره یازدهم، جلسه ۶۴، ۶ آذر ۱۳۱۷.

سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی/ <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/>

شفیعی، سمیه سادات. (۱۴۰۰). تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار، تهران: ثالث.

عالم نسوان، شماره ۳، ۱۳۱۱.

مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری ۲۵ دیماه ۱۳۰۹-۲۵ دیماه ۱۳۱۱، چ ۲، تهران: چاپخانه مجلس.

The evolution and development of the institution of vizierate during the Ayyubid era

Ghasim Yasin¹

1- Ph.D. in Islamic History and University lecturer, Department of History, Faculty of Literature, Urmia University, Urmia, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/02/18</p> <p>Accepted: 2025/04/27</p> <p>pp: 62- 75</p> <p>Keywords: Ayyubids, Şalāḥ al-Dīn, Qāḍī al-Fāḍil al-Baysānī, Vizierate Institution.</p>	<p>Throughout history, the institution of the vizierate has always been a crucial position in advancing governmental objectives. Many renowned sultans and rulers have attributed a significant portion of their achievements, victories, and even the survival of their reigns to their capable and astute viziers. The Ayyubid state emerged in 567 AH (1171 CE) amidst the events in Egypt and the Levant, establishing its administrative and bureaucratic system based on the legacy of the Fatimid Caliphate, the administrative structure of Egypt, and the bureaucratic traditions of the Seljuks and the Zengid Atabegs. Şalāḥ al-Dīn Ayyūbī, as the founder of the Ayyubid state and the former vizier of the Fatimid government, alongside Qāḍī al-Fāḍil al-Baysānī, the head of the Fatimid chancery, played a crucial role in consolidating the foundations of the Ayyubid rule, serving as key links between the previous system and the newly established government. The Ayyubid sultans paid special attention to this pivotal position and exercised considerable control over it. However, the office of the vizierate underwent numerous fluctuations during this period, significantly impacting the evolution of the Ayyubid administrative system. This study, employing a descriptive-analytical approach, aims to explore the transformation and development of the vizierate institution during the Ayyubid era. The central hypothesis posits that the Ayyubids were fully aware of the importance and sensitivity of the vizierate and sought to maintain it as a functionary of the state while preventing excessive dominance of the vizier over the government and bureaucracy. Consequently, unlike the Fatimid Caliphate, the office of vizierate under the Ayyubids never exceeded the level of an executive vizierate (wizārat al-tanfidh), and in certain periods, it was even entirely abolished.</p>
	<p>Citation: Yasin, Gh. (2025). The evolution and development of the institution of vizierate during the Ayyubid era. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 62-75.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55991.1023</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.3.0</p>

¹ **Corresponding author:** Ghasim Yasin, **Email:** ghasimyasin@gmail.com, **Tell:** +989144885035

Extended Abstract

Introduction

The institution of vizierate, as one of the longstanding foundations of bureaucratic governance in Islamic civilization, has always played a central role in regulating power relations, organizing state administration, and ensuring the continuity of political authority. In the Ayyubid state—established in the late 6th century AH following the collapse of the Fatimid Caliphate in Egypt—the vizierate continued with a renewed character, yet was still deeply influenced by earlier bureaucratic traditions of the Abbasid, Fatimid, Seljuk, and Zengid dynasties. Salah al-Din Ayyubi, the founder of the Ayyubid state and a former Fatimid bureaucrat, drew upon past experiences to rebuild a new administrative structure. However, to prevent the overconcentration of power in the hands of viziers, he carefully designed mechanisms to ensure that the vizierate remained subordinate to royal authority.

This study, through a descriptive-analytical approach, aims to examine the origins, functions, and transformations of the vizierate under the Ayyubids and to analyze its relationship with the vizierial systems of earlier caliphates, particularly the Abbasid and Fatimid models. The central hypothesis of the research posits that, unlike the Fatimids—where viziers sometimes wielded authority surpassing that of the caliph—the Ayyubids deliberately sought to limit the vizier's role to the execution of royal orders, establishing supervisory bodies such as the viceroy (*nā'ib al-saltāna*) to prevent bureaucratic dominance.

The evolution of the vizierate under the Ayyubids can be divided into two distinct phases. The first phase was marked by consolidation and the flourishing of the vizierate under capable statesmen like Qadi al-Fadil al-Baysani and 'Abd Allah ibn Shukr, who, drawing on Fatimid and Zengid experiences, played a key role in strengthening the foundations of Ayyubid rule. The second phase, after Salah al-Din's

death, witnessed the gradual decline of the vizierate. In the face of internal rivalries and the weakening of viziers, Ayyubid rulers often assumed direct control over administrative affairs, leading to the diminishing influence of the vizierate and, at times, its complete dissolution.

A defining feature of Ayyubid political structure was the precedence of the military elite (*ahl al-sayf*) over the bureaucratic class (*ahl al-qalam*). This trend toward the militarization of state structures progressively marginalized the role of the vizierate. Thus, the vizierate under the Ayyubids never evolved into a powerful or autonomous institution; it remained under the shadow of military oversight and royal authority. This distinguishes it fundamentally from its counterparts in earlier caliphates.

By analyzing power structures, historical contexts, and relevant political factors, this research seeks to provide a clear and scholarly account of the transformations of the vizierate under the Ayyubid dynasty, while reassessing its position within the broader framework of Islamic civilization—particularly in comparison with Abbasid and Fatimid experiences.

Methodology

The methodology of this study is based on a descriptive-analytical approach. This means that the researcher first gathers historical data from authentic sources to provide an accurate description of the subject in question—the institution of the vizierate in the Ayyubid state. Following this, by employing methods of historical and comparative analysis, the study examines the evolution and functions of this institution in relation to other Islamic governments.

The primary sources for this research consist of medieval Islamic historical texts, including works by prominent Muslim historians such as Ibn al-Athir in *al-Kāmil fī al-Tārīkh*, Ibn Wāsil in *Mufarrij al-Kurūb*, al-Qalqashandi in *Ṣubḥ al-A'shā*,

and Shihāb al-Dīn al-Najīb al-Hamadhānī in al-Rawḍatayn. Additionally, classical political-legal texts and adab al-mulūk literature, such as al-Māwardī's al-Aḥkām al-Sultāniyya, Ibn Ṭiḡṭāqā's al-Fakhrī, and Niẓām al-Mulūk's Siyāsatnāmeḥ, have been consulted to elucidate the theoretical foundations of the vizierate in Islamic political thought.

Alongside these classical sources, modern research has also been incorporated, including academic articles and analytical works—such as *Continuity and Change in Medieval Persia* by Ann Lambton—as well as contemporary Arabic and Western studies on Ayyubid bureaucracy.

In the analytical phase, particular emphasis has been placed on the historical context and power structures of the Ayyubid period. Through a comparative method, the study seeks to clarify the similarities and differences between the vizierate under the Ayyubids and that of the Abbasid and Fatimid caliphates. In doing so, this research goes beyond mere description, offering a comprehensive and multilayered depiction of this political institution by integrating historical data with theoretical frameworks.

Results and discussion

This study demonstrates that the vizierate in the Ayyubid state was not merely an administrative position but rather a key element in organizing the apparatus of governance and balancing central authority with local elites. Drawing on the experiences of the Abbasids and Fatimids, the Ayyubids developed a vizierate that combined bureaucratic, military, and religious functions. The findings indicate that the structure of the vizierate during this period represented a synthesis of Abbasid caliphal heritage and the practical demands of post-Seljuk military states. In this sense, the vizier acted not only as a traditional administrator but also as a coordinator among emirs, the chief qādī (qāḍī al-quḍāt), and military commanders.

Another key finding is the role of the vizierate in preserving the religious legitimacy of the Ayyubid state—particularly through its close association with the judiciary and the state's Sunni-Shāfi'ī religious policy. Ultimately, the study reveals that although the structure and duties of the vizierate under the Ayyubids experienced fluctuations and occasional weakening, it nevertheless remained a fundamental pillar of governance in the Islamic world of the medieval period.

Conclusion

The office of the vizier has always been a fundamental pillar of governance throughout history, playing a decisive role in the consolidation, continuity, or decline of states. The administration of government affairs largely depended on the efficiency or inefficiency of viziers, and many sultans and caliphs attributed the endurance or downfall of their rule to the wisdom or weakness of these key figures. In the western Islamic world—particularly in Egypt and Syria, which were among the major centers of Islamic civilization—the vizierate played a significant role in the formation and stabilization of state structures. For instance, Ṣalāḥ al-Dīn al-Ayyūbī, who previously served as the vizier of the Fāṭimid caliph al-ʿĀḍid, abolished the Fāṭimid caliphate upon the latter's death and established the Ayyubid sultanate under the nominal authority of the ʿAbbāsīd caliphate. Likewise, Qāḍī al-Fāḍil al-Baysānī, who acted as a bridge between the old regime and the new Ayyubid monarchy during its early years, played a crucial role in organizing and strengthening its administrative structure by drawing on his experience in the Fāṭimid bureaucracy.

The evolution of the Ayyubid bureaucratic system can be divided into two phases. The first phase was marked by powerful viziers such as Qāḍī al-Fāḍil, ʿAbd Allāh ibn Shukr, and Ibn al-Nakhhāl, who exercised full control over state administration and, through their competence and prudence, helped stabilize the Ayyubid regime. The

second phase occurred under the successors of Ṣalāḥ al-Dīn, during which the role of the viziers gradually weakened. Observing the weaknesses, abuses, or incompetence of certain viziers, the Ayyubid sultans chose to bring bureaucratic affairs directly under their control. This shift in approach transformed the vizierate from a position of authority to one subject to direct supervision by the sultan.

Despite its significance, the vizierate under the Ayyubids never achieved full independence and remained essentially an executive body. Unlike the Fāṭimid caliphate—where some viziers wielded power equal to or even exceeding that of the caliph—the Ayyubid vizierate operated strictly within defined boundaries and never evolved into a fully delegated institution with extensive powers. To curb the influence of the viziers, the office of *nā'ib al-salṭana* (viceroys) was also established. For example, toward the end of the reign of al-Malik al-Ādil, faced with the subversive actions of his vizier Ibn Shukr, the sultan dismissed him and refrained from appointing a replacement; the vizierate was even abolished entirely for a time.

In sum, one of the key factors behind the gradual decline of the vizierate during the Ayyubid era was the increasing dominance of the military elite (*ahl al-sayf*) over the bureaucratic class (*ahl al-qalam*), leading to the militarization of the state apparatus. This shift not only transformed the identity of the vizierate but also steered the Ayyubid political system toward greater military centralization. These developments show that the Ayyubids, in their pursuit of absolute control, actively prevented the concentration of excessive power in the hands of viziers and maintained constant oversight over this institution.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

سیر تحول و تطور نهاد وزارت در عصر ایوبیان

قسیم یاسین^۱

۱- دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام و مدرس دانشگاه، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷</p> <p>صص: ۶۲-۷۵</p> <p>واژگان کلیدی: ایوبیان، صلاح‌الدین، قاضی فاضل بیسانی، نهاد وزارت.</p>	<p>نهاد وزارت در طول تاریخ همواره به‌عنوان جایگاهی خطیر و تأثیرگذار در پیشبرد اهداف حکومتی مطرح بوده است، چنان‌که بسیاری از سلاطین و حکام مشهور، بخش عظیمی از دستاوردها، پیروزی‌ها و حتی بقای حکومت خود را مرهون وزرای مدبر و کاردان دانسته‌اند. دولت ایوبیان در سال ۵۶۷ هـ.ق در بستر حوادث مصر و شام پدیدار شد و اساس نظام دیوانی و اداری خود را بر میراث دستگاه خلافت فاطمی، ساختار اداری سرزمین مصر و سنت‌های دیوان‌سالاری سلجوقیان و اتابکان زنگی بنا نهاد. صلاح‌الدین ایوبی، به‌عنوان بنیان‌گذار دولت ایوبی و وزیر پیشین دولت فاطمیان، در کنار قاضی فاضل بیسانی، رئیس دیوان انشای فاطمیان، هر دو به‌عنوان حلقه‌های ارتباطی میان نظام پیشین و دولت نوظهور، در تحکیم بنیان‌های حکومت ایوبیان نقش بسزایی داشتند. سلاطین ایوبی به این منصب خطیر توجه ویژه‌ای داشتند و بر آن تسلطی وافر اعمال می‌کردند. با این‌حال، مقام وزارت در این عصر دستخوش فراز و نشیب‌های بسیاری شد و تأثیری چشمگیر بر تحولات نظام ایوبی برجای گذاشت. پژوهش حاضر، با رویکردی توصیفی-تحلیلی، در پی تبیین و بررسی سیر تحول و تطور نهاد وزارت در عصر ایوبیان است. فرضیه موردبررسی بر این نکته تأکید دارد که ایوبیان به اهمیت و حساسیت نهاد وزارت کاملاً واقف بودند و تلاش می‌کردند این منصب را در خدمت حکومت حفظ کرده و درعین‌حال از سلطه بی‌رویه‌ی وزیر بر ساختار حکومتی و دیوان‌سالاری جلوگیری نمایند. از این‌رو، برخلاف نظام خلافت فاطمی، مقام وزارت در سراسر دوران ایوبی هرگز از حد وزارت تنفیذ فراتر نرفت و حتی در برخی مقاطع، این منصب به‌طور کامل منحل می‌گشت.</p>
<p>استناد: یاسین، قسیم، (۱۴۰۳). سیر تحول و تطور نهاد وزارت در عصر ایوبیان. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i>، ۱(۴)، ۶۲-۷۵.</p>	
	<p>©نویسندگان </p> <p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55991.1023</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.3.0</p>

مقدمه

نهاد وزارت به‌مثابه یکی از ارکان بنیادین نظام دیوانی در تمدن اسلامی، همواره نقشی حیاتی در سازمان‌دهی امور حکومتی، تنظیم مناسبات قدرت و تثبیت ساختارهای سیاسی ایفا نموده است. این منصب که از آغاز خلافت عباسی با الهام از سنت‌های اداری ایران زمین تکوین یافت، در سیر تطور خود با تحولات ساختاری و کارکردی متعددی مواجه گردید و در هر دوره، متناسب با اقتضائات سیاسی، فکری و فرهنگی زمانه، بازتعریف شد. از جمله ادواری که در آن نهاد وزارت جایگاهی متمایز و درعین‌حال پیچیده یافت، عصر ایوبیان در قرن ششم هجری است؛ دولتی که پس از زوال خلافت فاطمی و با تکیه بر سنت‌های دیوانی عباسی، سلجوقی و اتابکان زنگی، ساختار اداری خود را سامان بخشید.

صلاح‌الدین ایوبی، بنیان‌گذار این دولت، که پیش از تأسیس حکومت ایوبی، منصب وزارت را در دربار فاطمی تجربه کرده بود، در پی‌ریزی دولت جدید، نه تنها از ظرفیت‌های نهاد وزارت بهره گرفت، بلکه به سبب تجربه تمرکز قدرت در دستگاه فاطمیان، کوشید تا از غلبه و استیلای بی‌رویه این نهاد بر سایر ارکان حکومت جلوگیری نماید. از این‌رو، وزارت در دولت ایوبی، واجد سیمایی چندلایه و متفاوت با نمونه‌های پیشین بود که نیازمند مطالعه‌ای مستقل، تطبیقی و تحلیلی است.

با وجود آنکه منابع تاریخی کلاسیکی چون الروضتین اثر ابوشامه، الکامل فی التاریخ ابن اثیر و السلوک مقریزی، اطلاعاتی گران‌بها درباره ساختار دیوانی ایوبیان در اختیار می‌گذارند، در پژوهش‌های معاصر کمتر اثری می‌توان یافت که به‌صورت اختصاصی، به تحلیل جامع نهاد وزارت در این دوره پرداخته باشد. آثاری نظیر نظم الحکم و الاداره فی عصر الایوبیین از سعید عاشور و کتاب القاضی الفاضل نوشته‌ی هادیه دجانی، با تمرکز بر شخصیت‌های کلیدی، اطلاعات پراکنده‌ای از نهاد وزارت ارائه می‌دهند. همچنین، مقاله‌ی ظریفیان و یاسین با عنوان نظام حکومتی و دیوان‌سالاری دولت ایوبیان، هرچند ساختار کلی دستگاه اداری این دولت را بررسی می‌کند، اما به‌دلیل رویکرد کلی، مجال پرداخت عمیق به نقش و جایگاه وزارت نمی‌یابد.

بدین‌سان، خلأ پژوهشی در زمینه تحلیل تطور نهاد وزارت در دولت ایوبی، به‌ویژه از منظر تطبیقی با ساختارهای وزارتی خلافت‌های عباسی و فاطمی، همچنان باقی است. پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ علمی، در پی آن است که با استناد به منابع معتبر تاریخی و تحلیل ساختار قدرت، جایگاه، وظایف، چالش‌ها و کارکردهای نهاد وزارت در دولت ایوبیان را واکاوی کرده و نسبت آن را با ساختارهای پیشین تبیین نماید. پرسش اصلی این پژوهش آن است که: «نهاد وزارت در دولت ایوبی چه تحولاتی را پشت‌سر گذاشته و چه نسبتی با ساخت قدرت و تجربه‌های دیوانی پیشین، به‌ویژه در خلافت‌های عباسی و فاطمی، برقرار کرده است؟».

نهاد وزارت و اهمیت آن در قرون میانه اسلامی

در قرون میانه اسلامی، نهاد وزارت از ارکان اصلی حکومت‌داری به‌شمار می‌آمد و در دولت ایوبیان که در سال ۵۶۷ ه. ق به رهبری صلاح‌الدین ایوبی، وزیر کردتبار خلافت فاطمی، پس از انقراض آن خلافت در مصر تأسیس شد، جایگاهی محوری در ساختار اداری یافت. حکومت ایوبی مبتنی بر الگویی خانوادگی بود که قدرت میان اعضای خاندان ایوبی تقسیم می‌شد، اما اقتدار نهایی در دست سلطان مرکزی باقی می‌ماند. ساختار دیوانسالاری ایوبیان متأثر از سنت‌های فاطمی، عباسی، سلجوقی و اتابکان زنگی بود و شامل دیوان‌هایی چون انشاء، جهاد، مالیه و قضا می‌شد.

ابن طقطقی در تاریخ فخری اشاره می‌کند که منصب وزارت نخستین بار در خلافت عباسی بنیان نهاده شد (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۲۰۶). این منصب، که ریشه در سنت‌های ایرانی داشت، در خلافت عباسی شکل نهادی یافت و وزیر، به‌مثابه هماهنگ‌کننده‌ی دیوان‌ها، نقشی اساسی در اداره‌ی امور حکومت بر عهده داشت. ماوردی در الأحکام السلطانیه، دو نوع وزارت را برمی‌شمارد: وزارت تنفیذ که وزیر صرفاً مجری فرامین خلیفه بود، و وزارت تفویض که وزیر در آن اختیار کامل در حوزه‌های مختلف حکومتی داشت، به‌جز سه مورد: تعیین ولیعهد، استعفا با رضایت مردم و عزل مقاماتی که مستقیماً از سوی خلیفه منصوب شده بودند (ماوردی، ۱۹۶۶: ۲۵-۲۰). زیدان نیز بر این تمایز تأکید می‌کند و می‌نویسد وزیر تفویض همواره منحصر به یک نفر بود، درحالی‌که وزرای تنفیذ می‌توانستند متعدد باشند (زیدان، ۱۳۷۲: ۱۱۹/۲).

آن‌لمبتون در کتاب تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، با نگاهی ژرف‌نگر به نقش وزارت در ساختارهای اسلامی، تأکید می‌کند که منصب وزارت در طول قرون میانه، نه تنها جایگاهی کلیدی در دیوان‌سالاری اسلامی داشت، بلکه محل تلاقی دو قدرت بزرگ

بود: قدرت اجرایی سلطنت و قدرت مشورتی عقلانی و فقهی (لمبتون، ۱۳۹۱: ۲۱۱). وی می‌نویسد که در ساختارهای متأثر از خلافت، مانند عباسیان، وزارت به تدریج به نهادی مستقل بدل شد، حال آنکه در دولت‌هایی چون ایوبیان که بنیان آن‌ها بر پایه اقتدار نظامی و تمرکز سلطنتی قرار داشت، وزیر به عاملی اجرایی در خدمت سلطان تقلیل یافت و در واقع، دیگر قدرتی مستقل نداشت، بلکه نماینده‌ی اقتدار سلطان در دیوان‌ها بود (لمبتون، ۱۳۹۱: ۲۱۲).

راقم سطور در تحلیل خویش با لمبتون هم نظر است به‌گونه‌ای که سلاطین ایوبی، به‌ویژه صلاح‌الدین، با آگاهی از تجربه تمرکز خطرناک قدرت در وزارت فاطمی، به‌عمد از اعطای اختیارات گسترده به وزرا پرهیز کردند. به‌زعم وی، «تحلیل ساختار حکومت ایوبیان نشان می‌دهد که نظام دیوانی آن‌ها با وجود انسجام، به‌گونه‌ای طراحی شده بود که وزیر نتواند به‌طور مستقل به پایگاهی برای قدرت تبدیل شود» (لمبتون، ۱۳۹۱: ۲۱۴). در نتیجه، وزارت در دوره ایوبیان، علی‌رغم جایگاه بلند اداری، بیشتر کارکرد هماهنگی و نظارتی داشت و در سلسله‌مراتب قدرت، جایگاهی میانی میان سلطان و دیوان‌ها به خود گرفت. منصب وزارت، که در آغاز نقشی فعال و مؤثر داشت، با گذشت زمان و در راستای تمرکز قدرت سلطنتی، به تدریج دچار تغییر و تحولاتی اساسی گشت.

شیوه انتخاب وزیر و حوزه وظایف او در حکومت ایوبیان

در عصر ایوبی، منصب وزارت و سایر مشاغل دولتی مختص به طبقه‌ای خاص نبود، بلکه هر فردی که شایستگی و توانایی لازم را داشت، می‌توانست به خدمت در دیوان‌های حکومتی مشغول شده و در صورت اثبات لیاقت، حتی می‌توانست به مقام وزارت هم برسد، دست یابد. وزرای ایوبی غالباً مسیر ترقی خود را از رده‌های پایین‌تر دیوانی آغاز می‌کردند. نمونه‌ای از این روند، قاضی فاضل بود که ابتدا در دیوان انشای فاطمیان و در خدمت ابن خلال فعالیت داشت و پس از روی کار آمدن صلاح‌الدین ایوبی، علاوه بر ریاست دیوان انشاء، به منصب وزارت نیز منصوب گشت (سیوطی، ۱۹۶۷: ۱۸۱/۲).

سلاطین ایوبی همچنین برای فرزندان خود، که به‌عنوان نایبان به شهرها و ولایات مختلف اعزام می‌شدند، وزرای مستقل تعیین می‌کردند. به‌عنوان مثال، ملک افضل، پسر ارشد صلاح‌الدین که نیابت دمشق را بر عهده داشت، امور حکومتی را به ضیاء‌الدین ابن اثیر کاتب سپرده بود (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۹/۳؛ ابوشامه، ۱۴۱۷: ۶۹/۲). همچنین زمانی که ملک مظفر تقی‌الدین، برادر صلاح‌الدین، نیابت مصر را برعهده گرفت، قاضی فاضل نیز به‌عنوان وزیر او به مصر فرستاده شد تا در امور حکومتی یاری‌اش دهد (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۱۸۰/۲). از ویژگی‌های مهم نظام وزارتی ایوبیان این بود که سلطان شخصاً و بدون دخالت امرای نظامی یا افراد ذی‌نفع، وزیر خود را انتخاب می‌کرد، در این ساختار، وزیر مسئولیت عمده‌ی اداره دیوان‌ها و نظارت بر امور مالی و نظامی را بر عهده داشت.

وظایف وزیر در دولت ایوبیان

وزیر در دولت ایوبیان، اگرچه در چارچوب «وزارت تنفیذ» و تحت نظارت مستقیم سلطان فعالیت می‌کرد، اما همچنان نقشی محوری در اداره‌ی امور حکومتی ایفا می‌نمود. به‌ویژه در دوران صلاح‌الدین ایوبی، وزیر به‌عنوان بازوی اجرایی و هماهنگ‌کننده‌ی دیوان‌ها، مسئولیت‌هایی گسترده در حوزه‌های مالی، اداری، نظامی و حتی قضایی بر عهده داشت. جایگاه وزرا، به‌ویژه شخصیت‌هایی چون قاضی فاضل، نشان‌دهنده‌ی آن است که با وجود تحدید ساختاری وزارت در نظام سیاسی ایوبی، این مقام همچنان از نفوذ چشمگیری در تحکیم ارکان حکومت برخوردار بود. در ادامه، مهم‌ترین وظایف وزیر در دولت ایوبیان ارائه می‌شود:

۱. نظارت بر امور مالی و اقتصادی

وزیر به‌عنوان رئیس دیوان مالیه، بر کلیه امور اقتصادی و منابع درآمدی حکومت نظارت داشت (السبکی، ۱۹۸۴: ۲۷). او موظف بود منابع درآمد را به‌گونه‌ای تنظیم کند که بدون آسیب رساندن به کشاورزان، درآمد دولت را افزایش دهد. همچنین بایستی از ایجاد ذخایر مالی کافی برای تأمین هزینه‌های پیش‌بینی‌نشده و لشکرکشی‌ها اطمینان حاصل می‌کرد. از آنجاکه دولت ایوبیان ماهیتی نظامی داشت و همواره در حال گسترش قلمرو و جنگ با صلیبیان بود، وزیر موظف بود تا منابع مالی لازم برای این لشکرکشی‌ها را تأمین کند. در همین راستا، قاضی فاضل به‌عنوان وزیر صلاح‌الدین، بر تأمین هزینه‌های سپاه و تدارکات جنگی علیه فرنگیان نظارت کامل داشت (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۷-۱۲۶).

۲. مسئولیت در امور دیوانی و اداری

وزیر در رأس تشکیلات اداری قرار داشت و صدور احکام و فرامین حکومتی از جمله وظایف اصلی او محسوب می‌شد. یکی از مهم‌ترین مأموریت‌های او، هدایت روابط سلطان با سایر حکام و خلیفه عباسی بود. دیوان انشاء، که مسئولیت مکتوبات حکومتی را بر عهده داشت، تحت نظر وزیر فعالیت می‌کرد، وزیر نیز نمایندگانی را برای رایزنی‌های دیپلماتیک و ارسال پیام‌ها به دربار خلیفه یا سایر حکام اعزام می‌کرد (ابوشامه، ۱۴۱۷: ۲۴۳/۱-۲۴۴).

۳. نقش در انتصاب مقامات قضایی

گرچه وزیر در انتصاب قاضی‌القضات دخالت چندانی نداشت، اما تأثیر او نیز انکارناپذیر بود. به‌عنوان نمونه، زمانی که صلاح‌الدین ایوبی قصد داشت جانشین شرف‌الدین ابن ابی‌عصرون را در مقام قاضی‌القضات دمشق تعیین کند، این قاضی فاضل بود که پیشنهاد سپردن این منصب به ابوحامد، فرزند شرف‌الدین را ارائه کرد و این پیشنهاد نیز پذیرفته شد (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۶۰/۲-۶۱).

۴. نظارت بر تشکیلات نظامی و دیوان جنگ

یکی از وظایف کلیدی وزیر، مدیریت دیوان جنگ بود که به تأمین تجهیزات، تدارکات و آماده‌سازی سپاه برای جنگ می‌پرداخت. قاضی فاضل، علاوه بر ریاست دیوان انشاء و وزارت دولت صلاح‌الدین، به‌طور مستقیم بر سازمان‌دهی، تأمین مالی و تجهیز سپاه ایوبیان نظارت داشت. این نظارت شامل تدوین نقشه‌های جنگی، تقویت نیروی دریایی، و تدارکات نظامی برای جهاد نیز می‌شد (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۹). او در طول دوران وزارت خود، نقش مهمی در هماهنگی میان دیوان انشاء و دیوان جنگ ایفا کرد و تأثیر عمیقی بر موفقیت‌های نظامی صلاح‌الدین بر جای گذاشت.

مزایا و مخاطرات منصب وزارت در دولت ایوبیان

بدیهی است که سلطان به‌تنهایی قادر به مدیریت تمامی امور یک حکومت گسترده نبود. از این‌رو، وظایف دیوانی و اداری را به وزیر و دستگاه‌های تحت فرمان او واگذار می‌کرد. نظام‌الملک، که در دوران سلجوقیان یکی از مقتدرترین وزرا محسوب می‌شد، نقش وزیر را چنان حیاتی می‌دانست که خود را شریک در حکومت سلطان می‌پنداشت. او در توصیف اهمیت این منصب چنین می‌گوید: «باید احوال وزرا را جویا شد که آیا کارها را به‌درستی انجام می‌دهند یا خیر، زیرا صلاح و فساد پادشاه و مملکت به آن‌ها بستگی دارد. وزیری که تدبیر و درایت داشته باشد، کشور را آباد و سپاه و مردم را آسوده می‌سازد و پادشاه را از دغدغه‌ها می‌رهاند؛ اما وزیری که نادرست عمل کند، چنان آسیبی به کشور می‌رساند که جبران آن دشوار است و موجب آشفتگی در سلطنت خواهد شد» (نظام‌الملک، ۱۳۶۹: ۲۰۳). امام محمد غزالی نیز در کتاب نصیحه‌الملوک، وزیر شایسته را مکمل پادشاه دانسته و خودرأیی در حکومت را عامل شکست و فروپاشی قلمداد می‌کند (غزالی، ۱۳۵۱: ۱۷۵).

در دوران ایوبیان، قاضی فاضل را می‌توان نمونه‌ای از یک وزیر کاردان و خردمند دانست. او با تمام توان در جهت استحکام و ارتقای دولت صلاح‌الدین ایوبی تلاش کرد و نه‌تنها عهده‌دار اداره دیوان انشاء بود، بلکه توطئه‌های دشمنان سلطان را نیز آشکار ساخت و در سمت وزارت، نظم و انسجامی مثال‌زدنی در امور اداری شام و مصر ایجاد کرد (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۳۱). وی هم‌زمان وزارت دو سرزمین بزرگ مصر و شام را بر عهده داشت و به‌عنوان مشاور نزدیک صلاح‌الدین، از جایگاهی ویژه برخوردار بود (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۹۲). صلاح‌الدین درباره او گفته است: «سرزمین‌هایی را که من با سپاه نتوانستم فتح کنم، قاضی فاضل با سخنان خود گشود» (سیوطی، ۱۹۶۷: ۲۱۶/۲؛ شاندور، ۱۳۷۴: ۱۱۷).

اهمیت نقش قاضی فاضل چنان بود که پس از کناره‌گیری او از همراهی با ملک افضل (جانشین صلاح‌الدین)، ساختار حکومت وی به‌شدت متزلزل شد و همان‌گونه که عمادالدین کاتب پیش‌بینی کرده بود، حکومت ملک افضل دچار بحران و در نهایت مغلوب رقبا شد (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۱۱/۳).

وزرای ایوبی علاوه بر اقتدار سیاسی و جایگاه اجتماعی ممتاز، از امتیازات مالی و مادی بسیاری برخوردار بودند. آنان در رأس دیوان‌ها قرار داشتند و قدرتشان در برخی موارد حتی با سلاطین برابری می‌کرد. جایگاه این مقام به حدی والا بود که سلطان برای حفظ ثبات حکومت، به وزیر خود تکیه می‌کرد. دسترسی به منابع مالی گسترده، نفوذ در ساختار حکومتی و برخوردارگی از احترام و اعتماد سلطان، از جمله امتیازاتی بود که وزرا در اختیار داشتند.

با وجود جایگاه رفیع و اختیارات گسترده، منصب وزارت همواره با خطرات و تهدیدهای جدی همراه بود. بسیاری از افرادی که این مقام را می‌پذیرفتند، افرادی جسور و بی‌باک بودند که در پی ثروت و قدرت وارد این مسیر پرخطر می‌شدند؛ اما تاریخ نشان می‌دهد که این منصب، به همان میزان که فرصت‌های فراوانی ایجاد می‌کرد، می‌توانست به عاملی برای سقوط و حتی نابودی فرد تبدیل شود.

بسیاری از وزراء، یا به دلیل زیاده‌روی در تصرف اموال مردم، یا به سبب افزایش بیش‌ازحد نفوذ و ثروت خود، مورد غضب سلطان یا خلیفه قرار گرفته و به شکلی خشونت‌آمیز برکنار یا حتی به قتل می‌رسیدند. به‌عنوان نمونه، در دوران سلطان ملک عادل، وزیرش صفی‌الدین بن شکر در مصادره اموال مردم و سخت‌گیری بر تجار و کارگزاران دولتی به حدی افراط کرد که موجب نارضایتی گسترده شد. سرانجام، سلطان که از این اوضاع ناخشنود بود، او را از مقام وزارت عزل کرد (مقریزی، بی‌تا: ۴/۶۵-۵۹).

یکی دیگر از چالش‌های وزراء، حسادت و دشمنی درباریان و رقبا بود. وزرای مقتدر اغلب در معرض تهمت و بدگویی مخالفان قرار می‌گرفتند. بسیاری از آنان قربانی دسایس افرادی می‌شدند که درصدد به دست آوردن مقامشان بودند.

در دوره‌ی سلطان عادل اول، وزیر او ابن شکر، چنان بر ضد قاضی ابومحمد بن مختار (معروف به ابن دارا) سخن‌چینی کرد که سلطان دستور بازخواست او را صادر کرد. ابن دارا ناچار شد از مصر بگریزد و به ملک ظاهر پناه ببرد، اما دیری نپایید که در سال ۶۰۱ هجری قمری توسط افراد ناشناس به قتل رسید (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۳/۱۸۰-۱۸۱).

هرچند منصب وزارت از پرنفوذترین جایگاه‌های حکومتی محسوب می‌شد و دارنده‌ی آن از اختیارات و امتیازات ویژه‌ای برخوردار بود، اما این مقام همواره در معرض خطر و بی‌ثباتی قرار داشت. وزیر امنیت شغلی نداشت و ممکن بود به فرمان سلطان و بدون دلیل مشخصی برکنار شود. در برخی موارد، وزیران به تحریک بدخواهان و رقبا، نه‌تنها مقام خود را از دست می‌دادند، بلکه جانشان را نیز در این راه فدا می‌کردند؛ بنابراین، وزارت در دولت ایوبیان ترکیبی از قدرت و مخاطره، شکوه و ناپایداری بود؛ مقامی که همان‌قدر که می‌توانست موجب ارتقای فرد شود، به همان میزان نیز می‌توانست او را به نابودی بکشاند.

برجسته‌ترین وزرای عصر ایوبی

در میان وزرای نامدار عصر ایوبیان، قاضی عبدالرحیم بیسانی، معروف به قاضی فاضل، یکی از چهره‌های برجسته بود. او ابتدا وزیر صلاح‌الدین ایوبی بود و پس از درگذشت وی، وزارت ملک عزیز بن صلاح‌الدین را بر عهده گرفت. پس از مرگ ملک عزیز نیز، وی همچنان در منصب وزارت باقی ماند و در دوران حکومت ملک منصور بن عزیز به اداره امور پرداخت، تا اینکه در سال ۵۹۶ ه.ق درگذشت (سیوطی، ۱۹۶۷: ۲/۲۱۶؛ ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۱۱/۴۹۴؛ ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۱۹۶).

پس از او، در دوره سلطان ملک عادل اول، صفی‌الدین بن شکر به‌عنوان وزیر برگزیده شد. او فردی مقتدر و بی‌باک بود، اما به دلیل زیاده‌روی در اعمال قدرت و برخوردهای تند با مردم، از سوی سلطان برکنار شد (ابوشامه، بی‌تا: ۸۱؛ مقریزی، ۱۹۹۷: ۱/۱۷۶). با این حال، در دوران حکومت ملک کامل بن عادل بار دیگر به مقام وزارت بازگشت (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۱۹۶). ابن شکر نخستین شخصی در مصر بود که عنوان «صاحب» را دریافت کرد (مقریزی، ۱۹۹۸: ۳/۳۶۲-۳۶۳). در حلب، نظام‌الدین محمد بن حسین کاتب به‌عنوان وزیر ملک ظاهر فعالیت داشت (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۴۴۹) و پس از مرگ ملک ظاهر، ابن یعلی عهده‌دار امور وزارتی شد (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۴۵۷). در بعلبک، امین‌الدوله ابوالحسن بن غزل سامری، که از اطبای برجسته زمان خود بود، به وزارت ملک صالح اسماعیل بن ابی‌بکر بن ایوب منصوب شد و با تدبیر خود توانست بعلبک را از خطرات حفظ کند (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۹۲).

پس از درگذشت سلطان عادل، فرزندش ملک معظم عیسی زمام امور را به قاضی جمال‌الدین عبدالرحیم بن شیث قریشی سپرد. او فردی بخشنده و با مروت بود و حتی قاضی فاضل در نگارش رسائل حکومتی از او یاری می‌جست (الحصنی، ۱۹۷۹: ۴۹۸). در دوران حکومت ملک صالح نجم‌الدین ایوب در مصر و شام، امور وزارتی بر عهده معین‌الدین بن شیخ قرار گرفت، که نقش مهمی در اداره کشور ایفا کرد (العینی، ۱۴۰۷: ۱۸/۲۸۰).

از دیگر وزرای شاخص این دوره می‌توان به افراد زیر اشاره کرد:

- ابن شداد، وزیر ملک صالح در حلب (مقریزی، ۱۹۹۷: ۱/۲۹۵)،

- ضیاءالدین ابن اثیر، کاتب و وزیر ملک افضل بن صلاح‌الدین در دمشق (ابوشامه، بی تا: ۶۹)،
 - شهاب‌الدین عبدالسلام بن ابی‌عصرون، وزیر ملک عزیز بن محمد بن ظاهر در حلب (ابوشامه، بی تا: ۹۲)،
 - ابن مجاور یوسف بن حسین، وزیر ملک عزیز عثمان (مقریزی، ۱۹۹۸: ۸۱/۳)،
 - علی بن جریر رقی و معین‌الدین حسن بن صدرالدین شیخ‌الشیوخ (هر دو در خدمت ملک صالح بودند)،
 - بهاء‌الدین علی بن محمد بن سلیم، معروف به ابن حنا که وزارت شجره‌الدرا بر عهده داشت (سیوطی، ۱۹۶۷: ۱۲۴/۲).
- این وزراء، هر یک به سهم خود، نقش مهمی در اداره حکومت ایوبیان ایفا کردند و تأثیر عمیقی بر ساختار سیاسی و دیوانی این دوره گذاشتند.

سیر تطور نظام دیوان‌سالاری ایوبیان

جهت درک بهتر تحول جایگاه وزارت در دوره ایوبیان، لازم است نگاهی به تغییرات این منصب در خلافت فاطمی بیندازیم. در نیمه نخست حکومت فاطمیان، وزارت از نوع تنفیذ بود، یعنی وزرا اختیارات محدودی داشتند و ابقای آن‌ها در این منصب به رضایت خلیفه بستگی داشت. نخستین خلیفه‌ای که وزیر تعیین کرد، العزیز بالله بود که در سال ۳۶۸ هجری قمری، یعقوب بن کلس را به این مقام منصوب کرد (سیوطی، ۱۹۶۷: ۱۲۹/۲). این انتصاب در شرایطی انجام شد که دستگاه خلافت نیاز به گسترش نظام اداری خود را احساس می‌کرد. پیش از این، لقب وزیر که به آن حاجب نیز گفته می‌شد، در دربار فاطمی رایج نبود و این عنوان بیشتر در اندلس و دوران امویان کاربرد داشت (عطیه، ۱۹۴۸: ۹۸). یعقوب بن کلس در دوران خلیفه المعز مأمور شد تا ساختار حکومت را در سه حوزه اداری، قضایی و تبلیغاتی سازمان‌دهی کند. با این حال، منصب وزارت تا دوره المعزالدین‌الله، چهارمین خلیفه فاطمی، در سال ۴۱۱ هـ.ق تثبیت نشد. در این زمان، ابوالحسن علی بن جعفر بن فلاح با لقب وزیرالوزرا ذوالریاستین، این جایگاه را به‌طور رسمی نهادینه کرد.

با وجود این، وزارت در دولت فاطمی تا دوران پایانی المستنصر بالله همچنان در قالب تنفیذ باقی ماند و وزرا مستقیماً تحت فرمان خلیفه بودند؛ اما از اواخر خلافت مستنصر تا سقوط فاطمیان، این منصب به وزارت تفویض یا سلطه استبدادی تبدیل شد (ابن صیرفی، ۱۹۴۲: ۶۸-۹۷؛ ابن مأمون، ۱۹۸۳: ۵۵-۵۶). در این دوره، وزرا قدرت مطلق یافتند و تمامی امور نظامی و اداری از جانب خلیفه به آنان واگذار شد. این وزرا عمدتاً از اصحاب السیف بودند و از جمله مشهورترین آن‌ها می‌توان به بدر الجمالی، برجوان، ابن جوهر و علی بن صالح اشاره کرد. در این دوره، وزرا القابی همچون امیرالجیوش، کافل قضاة المسلمین و هادی دعاه المؤمنین داشتند (سرور، ۱۳۹۹: ۱۴۳؛ ابن طویر، ۱۹۹۲: ۴۳-۴۸).

دوران وزارت تفویض را می‌توان عصر وزرای قدرتمند و ثروتمند نیز نامید، زیرا آنان با مصادره اموال، احتکار غلات و تجارت، ثروت‌های کلانی به دست آوردند. نفوذ آنان تا جایی گسترش یافت که بدون مشورت خلیفه، تمامی امور کشور را مدیریت می‌کردند و خلیفه تنها در مسائل مذهبی و شرعی اختیار داشت. وزرا حتی در تعیین و عزل خلفا نیز دخالت می‌کردند و دستگاه خلافت را به عرصه رقابت‌های شخصی خود بدل ساختند (وائل، ۱۴۲۶: ۱۱۷). به‌مرور، خلفای فاطمی در برابر نفوذ این وزرا تسلیم شدند و اقتدار سیاسی خود را از دست دادند.

برخلاف تغییرات مداوم و پیچیده وزارت در خلافت‌های عباسی و فاطمی، منصب وزارت در دوران ایوبیان روندی نزولی را طی کرد و از سطح وزارت تنفیذ فراتر نرفت (عاشور، ۱۹۷۲: ۱۳۶). ظهور منصب نایب‌السلطان در حکومت ایوبیان، جایگاه وزیر را به درجه سوم در سلسله‌مراتب قدرت تقلیل داد و بسیاری از مسئولیت‌های وزرا به نایب‌السلطان منتقل شد تا جایی که وزیر نفوذ چندانی در دستگاه حکومتی نداشت. بر اساس روایت السبکی، در این دوره وزیر صرفاً مسئولیت نظارت بر مالیات، خزانه و درآمدهای تجاری را بر عهده داشت (السبکی، ۱۹۴۸: ۲۷).

بر خلاف دوره دوم خلافت فاطمی که وزیر نقش نایب‌الخلیفه را ایفا می‌کرد و در عزل و نصب مقامات، اداره لشکریان و تنظیم امور کشور اختیار تام داشت، در دوره ایوبیان وزیر از چنین اختیاراتی محروم شد. صلاح‌الدین ایوبی که خود در دربار اتابکان زنگی پرورش یافته و از نظام حکومتی آن‌ها تأثیر پذیرفته بود، پس از فتح مصر، به‌خوبی به خطرات تمرکز بیش‌ازحد قدرت در دست وزرا واقف شد (قلقشندی، ۱۹۱۰: ۸۰/۱۰-۱۰۰؛ ابن الفرات، ۱۹۴۲: ۵۷/۱-۶۵). با این پیش‌زمینه، صلاح‌الدین با وجود انتخاب قاضی

فاضل بیسانی به‌عنوان وزیر، هرگز او را به قدرتی مطلق‌العنان تبدیل نکرد و اختیارات حکومتی خود را به او واگذار نمود. قاضی فاضل بیشتر نقش مشاور و هماهنگ‌کننده را داشت و حلقه اتصال بین نظام حکومتی گذشته و ساختار جدید ایوبیان محسوب می‌شد. برخی مورخان نقل کرده‌اند که صلاح‌الدین هیچ حکمی را صادر نمی‌کرد، مگر پس از مشورت با قاضی فاضل. با این حال، وی هرگز به وزیر خود اجازه نداد که همچون وزرای فاطمی، قدرتی هم‌سطح یا بالاتر از سلطان کسب کند و همین امر موجب شد که منصب وزارت در عصر ایوبیان، برخلاف گذشته، از اهمیت و نفوذ کمتری برخوردار باشد.

با توجه به آنچه پیش‌تر بیان شد، می‌توان نظام دیوان‌سالاری ایوبیان را به دو دوره متمایز تقسیم کرد. نخست، دوره‌ای که در آن وزرای کاردان و مجربی همچون قاضی فاضل (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۹)، صاحب‌عبدالله بن شکر (مقریزی، بی‌تا: ۵۹۷/۴-۶۵) و ابن نخال زمام امور دیوانی را در اختیار داشتند و نقش اساسی در مدیریت ساختار اداری حکومت ایفا می‌کردند؛ اما در دوره دوم که مصادف با جانشینان صلاح‌الدین ایوبی بود، منصب وزارت دستخوش تغییرات اساسی شد. در این دوره، شخص سلطان مستقیماً در امور دیوانی مداخله کرده و تدریجاً از وابستگی به وزرا کاسته شد. این روند به‌ویژه پس از برکناری عبدالله بن شکر در دوران حکومت سلطان عادل اول (۵۹۶ هـ.ق) آغاز شد. ابن شکر، علی‌رغم دانش و جایگاهش، سخت‌گیری‌های شدیدی بر دیوانیان و مقامات ارشد اعمال کرد و با مصادره اموال آنان، موجی از ناراضی‌های ایجاد نمود. این اقدامات باعث شد که بسیاری از بزرگان، از جمله قاضی اشرف بن قاضی فاضل، مصر را ترک کرده و به بغداد پناه ببرند. وی با درخواست حمایت از خلیفه ناصر عباسی و دریافت نامه شفاعت، مجدداً به مصر بازگشت. علاوه بر او، شخصیت‌های برجسته‌ای مانند اسماعیل بن حجاج، متولی دیوان ارتش و اسعد بن ممانی، ناظر دیوان، نیز به دلیل سیاست‌های سخت‌گیرانه ابن شکر، مصر را ترک کردند. در نتیجه، سلطان عادل تصمیم گرفت وی را برکنار کند و تا پایان حکومت خود هیچ وزیری منصوب نکرد (مقریزی، بی‌تا: ۵۹۷/۴-۵۹۹؛ ابن کثیر، بی‌تا: ۲۲/۱۱). پس از سلطان عادل، ملک کامل بن عادل (حکومت: ۶۳۵ هـ.ق) ابتدا ابن نخال را به وزارت برگزید، اما پس از درگذشت وی، مجدداً ابن شکر را به این منصب منصوب کرد. با این حال، ابن شکر بار دیگر درگیر سوء استفاده‌های مالی شد که ناراضی‌های سلطان را در پی داشت و منجر به برکناری مجدد وی گردید. پس از این واقعه، سلطان عادل دیگر برای خویش وزیری انتخاب نکرد (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۹). البته، در سال ۶۳۵ هـ.ق، فردی به نام معین‌الدین شیخ‌الشیوخ را به‌عنوان «نایب‌الوزاره» منصوب کرد و پس از او، تاج‌الدین یوسف و سپس جمال‌الدین البوری را به‌عنوان معاونان خود برگزید. با این حال، سلطان شخصاً اداره حکومت را برعهده گرفت و اختیارات وزرا را بیش از پیش محدود ساخت (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳۷۰/۱).

در تحلیل این دوره، کتاب *لمع القوانين المضیة* تألیف عثمان نابلسی، که به‌عنوان یک منبع دست‌اول درباره ساختار دیوانی حکومت ایوبیان شناخته می‌شود، اطلاعات ارزشمندی ارائه می‌کند. نابلسی که خود از ناظران دیوانی در زمان سلطنت ملک نجم‌الدین ایوب بود، به تفصیل شیوه اداره دیوان‌ها در این دوران را شرح داده است (نابلسی، بی‌تا: ۴). وی نقل می‌کند که در سال ۶۲۸ هـ.ق، نجم‌الدین ایوب، معین‌الدین را مأمور تنظیم فهرستی از مناصب دیوانی کرد و هنگام بررسی هر شغل، نام مسئول موردنظر خود را تعیین می‌نمود. دو سال بعد، سلطان، نابلسی و دو تن از مستوفیان را احضار کرد و دستور داد که ساختار دیوانی را بازنگری و منظم کنند. وی تأکید داشت که تنها به افرادی که شخصاً آن‌ها را می‌شناسد و به آن‌ها اعتماد دارد، اختیارات مالی خواهد داد. نابلسی همچنین به نقل از سلطان می‌نویسد که در گذشته، دیوان‌های مصر نظم و ترتیبی مشخص داشتند و کهن‌سالان دیوانی، خاطراتی از آن دوران را نقل می‌کردند. سلطان پس از شنیدن این گزارش‌ها، دستور اجرای اصلاحات را صادر کرد (نابلسی، بی‌تا: ۲۸-۳۷). از دیگر ویژگی‌های شاخص این دوره، اعطای لقب «صاحب» به وزرا بود. بر اساس گزارش مقریزی، این عنوان پیش‌تر در خلافت عباسی و فاطمی سابقه نداشت و نخستین بار عبدالله بن شکر، وزیر ملک عادل ایوبی، به این لقب مفتخر شد. پس از وی، سایر وزرای مصری نیز این عنوان را به ارث بردند (مقریزی، ۱۹۹۸: ۳۶۲/۳-۳۶۳).

بر این مبنای، می‌توان چنین بیان داشت که؛ در نظام اداری ایوبیان، نقش سلطان در تصمیم‌گیری‌ها و نظارت بر امور دیوانی بسیار برجسته بوده و وزرا در مقایسه با دوره‌های پیشین، اختیارات محدودی داشتند. همچنین، برخلاف دوره فاطمیان که وزرایی از اهل ذمه مانند عیسی بن نسطورس، فهد بن ابراهیم و ابونصر بن عبدون در حکومت حضور داشتند، در دوران ایوبیان وزرا از میان افراد دانشمند، کاردان و مسلمان انتخاب می‌شدند. مضافاً یکی از وجوه بارز ساخت قدرت در دولت ایوبیان، تعارض و رقابت مستمر میان دو گروه اصلی قدرت، یعنی «اهل شمشیر» (امرا، مالیک و فرماندهان نظامی) و «اهل قلم» (وزرا، دبیران و مدیران دیوانی) بود.

این دوگانگی، نه تنها در ساختار نهادی دولت بازتاب داشت، بلکه در روند تحول سیاسی و اداری آن نیز نقش مؤثری ایفا کرد. دولت ایوبیان که از دل مبارزات نظامی علیه صلیبیان و سقوط خلافت فاطمی در مصر سر برآورد، از همان آغاز بر پایه‌ای نظامی استوار بود؛ اما اداره‌ی سرزمینی گسترده و متکثر همچون مصر و شام، مستلزم سازمان اداری و دیوانی پیچیده‌ای نیز بود. بدین ترتیب، دولت ایوبی از همان ابتدا درگیر تنش میان دو منطبق متفاوت قدرت یعنی منطق اقتدار نظامی و منطق کارکردی دیوانی گشت (Humphreys, 1977: 42-43؛ ابوشامه، ۱۴۰۸ ق، ج ۱: ۲۱۷؛ مقریزی، ۱۹۹۶ م، ج ۱: ۱۲۸).

صلاح‌الدین ایوبی، مؤسس این دولت، که تجربه وزارت در دربار خلافت فاطمی را در کارنامه داشت، به‌خوبی از مخاطرات تمرکز قدرت در دستان اهل قلم آگاه بود. از این‌رو، در سامان‌دهی ساختار سیاسی دولت نوپای خویش، کوشید تا تعادلی دقیق میان این دو جناح برقرار سازد. او از یک‌سو وزیر مقتدر و کاردان چون قاضی الفاضل را به ریاست دیوان‌ها گمارد و نقش چشم‌گیری به نهاد وزارت در سامان‌دهی کشور بخشید، از سوی دیگر، با واگذاری حکومت ایالات به امیران نظامی و تربیت ممالیک در ساختار قدرت، زمینه را برای مهار قدرت طلبی مطلقه دیوان‌سالاران فراهم ساخت (Irwin, 1986: 17-18; Hitti, 1970: 635؛ دجانی، ۱۹۸۶ م: ۹۱؛ ابن اثیر، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۳۱۷).

با این‌همه، این تعادل شکننده دیری نپایید. پس از مرگ صلاح‌الدین، رقابت میان جانشینان او بر سر قدرت، عملاً توازن را بر هم زد و فرصت ظهور و بسط نفوذ اهل شمشیر را فراهم ساخت. در این دوران، ممالیک ایوبی نه تنها در مناصب نظامی بلکه در جایگاه حاکمان ولایات و تصمیم‌گیرندگان کلان سیاسی ظاهر شدند و نقش اهل قلم را به حاشیه راندند. وزارت، که در روزگار صلاح‌الدین از اقتدار و استقلال نسبی برخوردار بود، به تدریج به نهادی وابسته و تحت سیطره امرا و فرماندهان بدل شد (یاسین، ۱۳۹۱: ۸۵). از منظر تاریخی، این روند به عنوان مدعای راقم سطور را می‌توان با تحلیل آن لمبتون از جایگاه نهاد وزارت در دولت‌های اسلامی تبیین کرد. لمبتون با تأکید بر تنش ذاتی میان نهاد دیوانی و اقتدار سلطانی، یادآور می‌شود که وزیر، هم‌زمان که بازوی اجرایی و مشورتی سلطان است، در صورت ضعف مرکز، می‌تواند به یک نهاد مستقل و حتی رقیب قدرت بدل شود. از این‌رو، سلاطین غالباً از طریق نظامیان و وفاداران شمشیرمدار خود می‌کوشیدند قدرت وزرا را محدود کنند (Lambton, 1988: 89). غلبه تدریجی اهل شمشیر در ساختار ایوبی، نه تنها به تضعیف وزارت انجامید، بلکه ساختار کلی دولت را به سوی نظامی‌گری و تمرکز قدرت در میان ممالیک سوق داد؛ روندی که سرانجام در دوره پس از ایوبیان، به ظهور سلطنت ممالیک انجامید؛ سلطنتی که در آن اهل شمشیر نه فقط حاکم، بلکه قانون‌گذار، سیاست‌گذار و حتی متولی امور دیوانی شدند و اهل قلم در جایگاه کارگزاران اجرایی و تابع آنان قرار گرفتند (عاشور، ۱۹۷۱ م: ۲۱۲؛ مقریزی، ۱۹۹۶ م، ج ۱: ۲۴۷).

نتیجه‌گیری

منصب وزارت، همواره یکی از ارکان اساسی حکومت‌داری در طول تاریخ بوده و نقش تعیین‌کننده‌ای در استحکام، تداوم یا افول حکومت‌ها ایفا کرده است. اداره امور حکومتی به میزان زیادی وابسته به کارآمدی یا ناکارآمدی وزرا بوده و بسیاری از سلاطین و خلفا، دوام یا زوال قدرت خود را مرهون تدبیر یا ضعف آنان دانسته‌اند. در حوزه غرب جهان اسلام، به‌ویژه در مصر و شام که از مراکز مهم تمدنی اسلام محسوب می‌شدند، نهاد وزارت در شکل‌گیری و تثبیت ساختار مملکت‌داری نقش پررنگی داشت. به‌عنوان نمونه، صلاح‌الدین ایوبی که پیش‌تر وزیر خلیفه فاطمی العاضد بود، پس از درگذشت او، نظام خلافت فاطمی را منحل کرده و سلطنت ایوبی را تحت لوای خلافت عباسی بنیان نهاد. همچنین، قاضی فاضل بیسانی که در سال‌های نخست شکل‌گیری حکومت ایوبیان، به‌عنوان حلقه‌ی وصل میان نظام پیشین و سلطنت نوین ایفای نقش کرد، با بهره‌گیری از تجربیات دیوانی خلافت فاطمی، در تنظیم و تقویت ساختار اداری ایوبیان سهم بسزایی داشت.

تحولات نظام دیوان‌سالاری ایوبیان را می‌توان در دو دوره بررسی کرد. نخست، دوران وزرای توانمندی مانند قاضی فاضل بیسانی، عبدالله بن شکر و ابن نخال که کنترل کامل بر اداره کشور داشتند و از طریق تدبیر و کفایت خود، پایه‌های حکومت ایوبیان را تثبیت کردند. دوره دوم، مربوط به جانشینان صلاح‌الدین است که در آن نقش وزرا به تدریج تضعیف شد و سلاطین ایوبی، با مشاهده ضعف، سوءاستفاده یا ناکارآمدی برخی وزرا، ترجیح دادند امور دیوانی را مستقیماً تحت نظارت خود قرار دهند. این تغییر رویکرد موجب شد که وزارت از جایگاهی مقتدر به نهادی تحت نظارت مستقیم سلطان تبدیل شود.

با وجود اهمیت جایگاه وزارت، در دوران ایوبیان این منصب هیچ‌گاه استقلال کامل نیافت و در حد یک نهاد اجرایی باقی ماند. برخلاف نظام خلافت فاطمی که در آن برخی وزرا قدرتی هم‌سطح یا حتی فراتر از خلیفه پیدا می‌کردند، در حکومت ایوبیان وزارت تنها در چارچوب اختیارات مشخصی عمل می‌کرد و هیچ‌گاه به یک نهاد تفویضی با اختیارات گسترده تبدیل نشد. برای مهار نفوذ وزرا، منصب نایب‌السلطنه نیز شکل گرفت و در برخی مقاطع به‌ویژه اواخر عصر ملک العادل، وی با مشاهده‌ی کارشکنی‌های وزیرش ابن شکر، وی را معزول داشت و دیگر وزیری انتخاب نکرد، حتی وزارت به‌طور کامل منحل شد. در مجموع، می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین عوامل افول تدریجی نهاد وزارت در عصر ایوبیان، غلبه روزافزون اهل شمشیر بر اهل قلم و نظامی‌شدن تدریجی ساختار دولت بود؛ امری که نه‌تنها هویت نهاد وزارت را دگرگون ساخت، بلکه مسیر تحولات سیاسی دولت ایوبی را نیز به‌سوی نوعی تمرکز اقتدار نظامی پیش برد. این تحولات نشان می‌دهد که ایوبیان برای حفظ کنترل مطلق بر حکومت، از تمرکز بیش‌ازحد قدرت در دستان وزرا جلوگیری کرده و همواره نقش نظارتی بر این نهاد را حفظ نموده‌اند.

منابع

- ابن اثیر جزری، عزالدین (۱۹۸۹م). *الکامل فی التاریخ*، تحقیق علی شیری. بیروت: دار احیاء التراث العربی
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۵۲ش). *تاریخ ابن اثیر*، ترجمه ابوالقاسم حالت. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن العدیم، صاحب کمال‌الدین (۱۹۹۷م). *زبدۃ الحلب من تاریخ حلب*، تحقیق سهیل زکار. دمشق: دارالکتب العربی.
- ابن صریفی، امین‌الدین ابوالقاسم علی (۱۹۴۲م). *الإشارة الی من نال الوزارة*، تحقیق عبدالله مخلص. قاهره: المعهد العلمی.
- ابن طقطقی، محمد (۱۳۶۰ش). *تاریخ فخری*، ترجمه محمد وحید گلپایگانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۲.
- ابن طویر قیسرانی (۱۹۹۲م). *نزهة المقلتین فی اخبار الدولتین*، تحقیق ایمن فؤاد سید. اشتوتگارت: [بی‌نا].
- ابن فرات، ناصرالدین محمد بن عبدالرحیم (۱۹۴۲م). *تاریخ الدول و الملوک*، تحقیق رزیک و نجلاء. بیروت: [بی‌نا].
- ابن کثیر، ابی‌الغداء (بی‌تا). *البدایه و النهایه*، ج ۱۳. بیروت: دارالفکر.
- ابن مأمون، جمال‌الدین ابوعلی موسی (۱۹۸۳م). *اخبار مصر*، تحقیق ایمن فؤاد سید. قاهره: المعهد الفرنسی للآثار.
- ابن میسر، محمد بن احمد اندلسی بلنسی (بی‌تا). *رحله*. بیروت: الشركة العالمیه للکتاب.
- ابوشامه (بی‌تا). *ذیل الروضتین*. بیروت: دارالجلیل، ط ۱.
- ابوشامه، عبدالرحمن (۱۴۱۷ق). *الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه و الصلاحیه*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ط ۱.
- آلبر، شاندر (۱۳۷۴ش). *صلاح‌الدین ایوبی*، ترجمه محمد قاضی. تهران: انتشارات زرین، ج ۲.
- تقی‌الدین حسنی (۱۹۷۹م). *منتخبات التواریخ*. [بی‌جا]: دارالآفاق الجدیدة.
- جرجی زیدان (۱۳۷۲ش). *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهرکلام. تهران: امیرکبیر.
- دجانی، هادی (۱۹۹۲م). *القاضی الفاضل عبدالرحیم البیسانی العسقلانی*. بیروت: مؤسسه الدراسات الفلسطینیه، ط ۱.
- دشراوی، فرحات (۱۹۹۴م). *الخلافة الفاطمیه بالمغرب*. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- السبکی، تاج‌الدین عبدالوهاب (۱۹۴۸م). *معید النعم و مبیذ النقم*، تحقیق محمدعلی النجار و ابوزید شلبی. قاهره: دارالکتب العربی، ط ۱.
- سرور، محمد جمال‌الدین (۱۳۹۹ق). *الدوله الفاطمیه فی مصر*. قاهره: دارالفکر العربی.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر (۱۹۶۷م). *حسن المحاضره فی اخبار مصر و القاهره*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: مطبعه المجلس.
- ظریفیان، غلامرضا؛ یاسین، قسیم. (۱۳۹۱). *نظام حکومتی و دیوان‌سالاری ایوبیان*. فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۲(۷)، ۶۹-۹۰.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22519726.1391.1.7.4.8>
- عاشور، سعید (بی‌تا). *نظم الحکم و الاداره فی عصر الايوبیین و الممالیک*. [بی‌جا]: [بی‌نا].
- عاشور، عبدالفتاح سعید (۱۹۷۲م). *مصر و الشام فی عصر الايوبیین و الممالیک*. بیروت: دارالنهضة العربیه.
- العینی، بدرالدین محمود (۱۴۰۷ق). *عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان*. قاهره: الهیئته المصریه العامه للکتب، ط ۱.
- غزالی، محمد (۱۳۵۱ش). *نصیحه‌الملوک*، تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: آثار ملی ایران.
- قلقشندی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد (۱۹۱۰م). *صبح الاعشى فی صناعة الانشاء*. قاهره: دارالکتب.
- لمبتون، آن (۱۳۹۱ش). *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه علیرضا ملایی تبار. تهران: نشر نی، چاپ دوم.
- ماوردی، علی بن محمد (۱۹۶۶م). *احکام السلطانیه*. بیروت: دارالفکر.
- مشرقه، عطیه مصطفی (۱۹۴۸م). *نظم الحکم بمصر فی عصر الفاطمیین*. قاهره: دارالفکر العربی.
- مقریزی (۱۹۹۷م). *السلوک لمعرفة دول الملوک*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مقریزی (بی‌تا). *المقفی الکبیر*، ج ۴، تحقیق محمد الیعلوی. [بی‌جا]: دار الغرب الاسلامی.
- مقریزی، احمد بن علی بن عبدالقادر (۱۹۹۸م). *خطوط مقریزیه*، تحقیق خلیل المنصور. بیروت: دارالکتب العلمیه، ط ۱.

نابلسی، عثمان بن ابراهیم (بی‌تا). لمع القوانين المضحیه فی الدواوین الدیار المصریه. [بی‌جا]: مکتبه الثقافه الدینیه.
نظام‌الملک، حسن بن علی بن اسحاق طوسی (۱۳۶۹ق). سیاست‌نامه، تصحیح عباس اقبال. تهران: نشر اساطیر.
وائل، عبدالرحیم اعبید (۱۴۲۶ق). القدس فی العهدین الفاطمی و الایوبی. بیروت: مجدلاوی، ط ۱.

References:

- Humphreys, R. S. (1977). *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*. Albany: State University of New York Press.
- Irwin, R. (1986). *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250–1382*. London: Croom Helm.
- Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th–14th Century*. Albany: State University of New York Press.

Suspension of constitutionalism in the trap of exception: A critical rereading of the eventual and institutional contexts of suspension of constitutionalism in contemporary Iran

Alireza Sahraie¹

1- Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/03/04</p> <p>Accepted: 2025/04/29</p> <p>pp: 76-94</p> <p>Keywords: Contemporary Iran, Exception, Institutional and Event Contexts, Suspension, Constitutionalism.</p>	<p>In shaping the modern political system, Iranians have made many efforts to limit and legalize power, but they have failed in constitutionalization. With the occurrence of the Constitutional Revolution and the drafting of the Constitution, it was expected that the government and governance in Iran would become “constitutional”; but the fundamental problem of contemporary Iranian politics, namely constitutionalization, remained unresolved and led to exception and suspension, which resulted in nothing but “enlightened tyranny.” Democratic mechanisms were marginalized and “suspended” with the rise of the “state of exception.” The author, while utilizing the conceptual system of “state of exception” to analyze the problem of “suspension of constitutionalism” in contemporary Iranian history, has attempted to answer the fundamental question of which eventual and institutional components caused the suspension of constitutionalism and the dominance of the state of exception at the end of the Qajar and the first Pahlavi dynasty. By applying the historical explanation method, the research hypothesis was examined, and it was found that the constitutionalization of political power fell into the trap of exception and was suspended due to: 1. The lack of ideological and cultural backgrounds in Iranian society; 2. The accumulation of crisis-causing events that suspended constitutionalism, including domestic and foreign events; and 3. The lack of readiness of institutional platforms.</p>
	<p>Citation: Sahraie, A. (2025). Suspension of constitutionalism in the trap of exception; A critical rereading of the eventual and institutional contexts of suspension of constitutionalism in contemporary Iran. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 76-94.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56024.1028</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.4.1</p>

¹ **Corresponding author:** Alireza Sahraie, **Email:** sahraie1979@chmail.ir, **Tell:** +989154727540

Extended Abstract

Introduction

The main concern in this research is that it was thought that with the Constitutional Movement, Iran was on the “threshold” of the greatest historical turning point to overcome the “chronic historical pain of tyranny,” but the political and social conditions following the Constitutional Revolution caused disorder and chaos in the years 1285 to 1299 and the establishment of the absolute government of Reza Khani/Reza Shahi during the years 1304 to 1320. In other words, chaos and anarchy, as well as the absolute government, were the result and consequence of the Constitutional Revolution; while both chaos and anarchy and absolutism were the opposite of the idea of constitutionalism and the constitutional government. The focus of the research is to answer the question of what were the causes of the suspension of constitutionalism and the dominance of the state of exception in the late Qajar period (1285 to 1299) and the first Pahlavi era (1304 to 1320). In response to the research question, the hypothesis was put forward that in the years 1285-1320, the simultaneous presence and intertwining of the triad of ideas (the idea of an ideal king, a tented/roofed worldview, the reproduction of ancient tradition), institutions (rigged elections, the overpowering of the court, an interventionist and supportive army, monarchist and statist law enforcement forces, the control of the judiciary, the continuous weakening of the parliament and, in a word, institutional insecurity) and events (the shelling of the parliament, the First World War, the Jungle Movement, the street uprising, the amendment of the constitution, the transfer of the monarchy) suspended the constitutionalizing of political power and dominated the exception (the abolition of law and public order and the enactment of new laws along with unlimited authority and the complete suspension of the existing order) over the

rule (the limitation and legalization of political power).

There are many sources regarding the Constitutional period to the early Pahlavi period, and in general, all these works, including books, articles, treatises, memoirs, documents, etc., can be categorized into three types: First, works that include memoirs, journalistic writings by witnesses of the Constitutional era and Reza Shah, and the writings of contemporaries of that era, which, as historical sources, all contain information for researchers to analyze and construct theoretical concepts. Among these memoirs, biographies, and newspaper articles, we can mention the biography of Man Mostofi, memoirs and dangers of Hedayat, memoirs of Sadr al-Ashraf, memoirs of Golshaian, memoirs of Taghizadeh, memoirs of Ehtesham al-Saltaneh, memoirs of Morukh al-Dawla Sepehr, political memoirs of Amin al-Dawla, memoirs of Moshar al-Dawla, memoirs of Etemad al-Saltaneh, newspaper memoirs of Ayn al-Saltaneh, memoirs of Ardalan, memoirs of Ironside, memoirs of Amir Ahmadi, memoirs of Hojjati, Ezam Qudsi, Sharif Kashani, Nazim al-Islam Kermani, Majdal-Islam Kermani, Bahar, Dolatabadi, Malekzadeh, Kasravi, Mohit Mafi, and others which lack a specific and coherent theoretical framework. The second category includes the remaining documents from that era, which can be referred to as parliamentary negotiations, documents of the Ministry of Foreign Affairs, and archival sources. Historical documents are the silent and eloquent vessels of history; they speak for themselves. The most important of these documents include the Orange Book, the Blue Book, the New Constitutionalist Papers, the Constitutionalist Letters, and Spring Rice's private letters. Other documents from this period include newspapers and magazines: Majles Newspaper, Sur-e-Sarafil, Musavat,

Chernuparan, Habel-ol-Matin, Kaveh Magazine, Iranshahr Magazine, Farangistan Letter Magazine, and others. The third category consists of works that analyze the Constitutionalist Revolution and Reza Khan's rise to power from various angles. Within the works of the third category, we can mention authors such as Abrahamian, Furan, Kodi, Katouzian, Adami, Afari, Ajoudani, Kamali, Vahdat, Bashirieh, Haeri, Farmanfarmaian, Cronin, El-Hayed, Ghani, Abadian, Akbari, Shahabi, and Martin, etc. In the present study, an attempt was made to re-examine, within a constructed theoretical framework (state of exception) and using the conceptual constructs of suspension and exception, the grounds for the non-constitutionality of the structure of the state and government in the political history of contemporary Iran. The most important distinguishing feature of the present study is that an attempt has been made to re-examine the grounds for the non-constitutionalization of the state and government structure in the contemporary political history of Iran within a constructed theoretical framework (the state of exception) and by utilizing the conceptual constructs of suspension and exception.

Methodology

This research is fundamental research in terms of its purpose and nature, and qualitative in terms of its method. One of the important methods in qualitative research is the historical explanation method. The historical analysis method, especially its narrative type, emphasizes the contextuality, temporality, and process of events. This method presents a specific causal mechanism that connects the various parts of the story and through which the chain of events is connected from cause to effect. Causal processes are constructs based on our epistemological system, because the narrative structure (meanings) based on theory is imposed on

historical events to make them understandable and meaningful. In this way, reality is understood in the light of a narrative that is a construct of our epistemological system.

Results and discussion

Events that created the context for the suspension of the constitutional order and the rule of the state of exception are:

1-a) Internal events that caused suspension:

- Internal disputes between the government and the parliament
- Suspension of the constitutional order with the first coup against the parliament and its bombing
- Political factions, intolerance, terrorism
- Chaos and the formation of separatist movements

1-b) External events that caused suspension:

- Competition and interventions of the great powers
- Russian ultimatum
- First World War
- 1919 Treaty

In this respect, the Constitutional Revolution is the first movement to establish a legal and limited state based on new institutions to fulfill the demands of the forces and social classes affected by the developments of the second half of the 19th century in Iranian society, and its most important achievement was the emergence of institutions that promised to change the traditional power structure. One of the most important implications of the formation of modern institutions in any country is the formation of a theoretical issue or semantic system and its accompanying ideas and intellectuals. In other words, no modern institution or phenomenon will exist without an element of thought in the true sense, and in the background of every modern institution, there must be an idea commensurate with that semantic system. In contemporary Iran, neither constitutional institutions nor ideas commensurate with that semantic system could be formed. This situation in the Iranian political sphere is

true both in the period of chaos and in the absolutist period.

Conclusion

In terms of institutionalism, it should be said that the main reason for the suspension of constitutionalism can be seen in the unpreparedness of the institutional and intellectual foundations of Iranian society and its inability to accept new institutions such as parliament, parties, law, etc. Therefore, the ineffectiveness of institutions was facilitated due to the nascent nature of the subject matter and the lack of a concrete definition of the constitutional discourse, as well as the lack of a concrete formation of the constitutional discourse within it.

Therefore, the conflicting needs of the domestic and international environments, the intertwining of ideological, institutional, and event factors, caused Iranians to demand order and justice with their fists.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تعلیق مشروطیت در دام استثناء؛ بازخوانی انتقادی بسترهای رویدادی و نهادی تعلیق مشروطیت در ایران معاصر

علیرضا صحرایی^۱

۱- دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی (گرایش مسائل ایران)، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ایرانیان، در شکل‌دهی به نظام سیاسی مدرن، تلاش‌های زیادی انجام دادند تا قدرت را محدود و قانونی سازند؛ اما در مشروطه‌سازی با شکست مواجه بوده‌اند. با وقوع انقلاب مشروطیت و تدوین قانون اساسی، چنین انتظار می‌رفت که دولت و حکومت در ایران «کنستیتوسیونل» گردد؛ ولی دشواری بنیادین سیاست ایران معاصر یعنی مشروطه‌سازی قدرت همچنان حل نشده باقی ماند و به سمت استثناء و تعلیق سوق پیدا کرد که نتیجه‌ای جز «استبداد منور» نداشت. سازوکارهای دموکراتیک، با حاکم‌شدن «وضعیت استثناء» به حاشیه رفت و دچار «تعلیق» شد. نگارنده، ضمن بهره‌گیری از دستگاه مفهومی «وضعیت استثناء» به منظور واکاوی دشواری «تعلیق مشروطیت» در تاریخ معاصر ایران تلاش کرده تا به این پرسش بنیادین پاسخ دهد که کدام مؤلفه‌های رویدادی و نهادی، سبب‌ساز تعلیق مشروطیت و چیرگی وضعیت استثناء، در پایان قاجار و سلطنت پهلوی اول گردید. با کاربست روش تبیین تاریخی، فرضیه پژوهش، بررسی و چنین یافت شد که مشروطه‌سازی قدرت سیاسی، به دلیل: ۱. فقدان پیش‌زمینه‌های اندیشه‌ای و فرهنگی در جامعه ایرانی؛ ۲. تلنبارشدن رویدادهای بحران‌ساز و معلق‌کننده مشروطیت اعم از رویدادهای داخلی و خارجی؛ و ۳. آماده نبودن بسترهای نهادی، در دام استثناء افتاد و به تعلیق کشانده شد.
دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۹	
صص: ۷۶-۹۴	
واژگان کلیدی: ایران معاصر، استثناء، بسترهای نهادی و رویدادی، تعلیق، مشروطیت.	

استناد: صحرایی، علیرضا. (۱۴۰۳). تعلیق مشروطیت در دام استثناء؛ بازخوانی انتقادی بسترهای رویدادی و نهادی تعلیق مشروطیت در ایران معاصر. *نشریه یافته‌های تاریخی*، ۱(۴)، ۷۶-۹۴.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

©نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56024.1028>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.4.1>

مقدمه

ایرانیان، در شکل‌دهی به نظام حقوقی سیاسی مدرن، تلاش‌های زیادی انجام دادند تا قدرت را محدود و قانونی سازند؛ اما اغلب در مشروطه‌سازی با شکست مواجه بوده‌اند. در چنین وضعیتی دولت به‌مثابه عالی‌ترین شکل ابراز سیاست ممکن است باقی بماند، درحالی‌که محدودسازی و مشروطه‌سازی قدرت سیاسی تعلیق می‌یابد. نخبگان ایران سعی کردند نظام سیاسی را نهادینه و محدود به قانون کنند اما الزامات مختلف در حوزه‌های مختلف اندیشگانی، نهادی و رویدادی به‌طرزی مداوم، وضعیت استثناء خلق کرد و مشروطه را به تعلیق کشاند. هرچند جنبش مشروطیت توانست برگزاری انتخابات را امری مشروع و قانونی کند، مفهوم محدودیت و غیرمطلق بودن اختیارات شاه را همه‌گیر نماید، به مردم برخی حقوق بی‌سابقه نظیر مساوات در برابر قانون اعطا کند (میلانی، ۱۳۸۱: ۷۶)، قوانین اساسی و مدنی به‌منظور تنظیم روابط میان ملت با دولت و ملت با یکدیگر را تدوین کند، نهادهایی چون مجلس، کابینه، مطبوعات، احزاب و گروه‌های سیاسی را تأسیس نماید و برای نخستین بار همراه با قیام‌توده‌ای در تاریخ ایران از حکومت قداست‌زدایی نماید، و با وقوع انقلاب مشروطه و تدوین قانون اساسی و تشکیل مجلس شورای ملی و تحدید قدرت پادشاه، چنین انتظار می‌رفت که دولت و حکومت در ایران «کنستیتوسیونل» گردد؛ ولی، مشکله و دشواری بنیادین سیاست ایران معاصر یعنی مشروطه‌سازی قدرت همچنان لاینحل باقی ماند؛ و بنا به‌وجود درون‌مایه‌های اندیشگی، نهادی و رویدادی، به‌سمت وضعیت استثناء و تعلیق مشروطیت سوق پیدا کرد؛ تا جایی که گروهی از متفکران و سیاست‌مداران اعلام کردند که جهت رسیدن به اهداف مختلف و وضعیت‌های استثنایی ایجادشده، چاره‌ای جز پذیرش حکومت «استبداد منور» و مشت آهنین و دولت مطلقه‌ی مرکزی، نیست (صحرائی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۳۴). درواقع، سازوکارهای دموکراتیک، با حاکم‌شدن وضعیت «استثناء» به‌حاشیه رفت و دچار «تعلیق» شد.

دغدغه‌ی اصلی در این پژوهش آن است که چنین تصور می‌شد که با نهضت مشروطیت، ایران در «آستانه‌ی» (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۵۳۰، ۵۲۷، ۵۸۹، ۲۱) بزرگ‌ترین چرخش تاریخی برای گذر از «درد مزمن تاریخی استبداد» (گودرزی، ۱۳۸۶: ۱۱۵) قرار گرفته است، اما شرایط سیاسی و اجتماعی مابعد انقلاب مشروطه سبب‌ساز بی‌نظمی و آشوب در سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۲۹۹ و ایجاد دولت مطلقه‌ی رضاخانی / رضاشاهی طی سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ شد؛ به‌عبارت‌دیگر آشوب و هرج‌ومرج و همچنین دولت مطلقه نتیجه و تالی انقلاب مشروطه بود؛ درحالی‌که هم آشوب و هرج‌ومرج و هم مطلقه‌گرایی، ضد‌آیة‌ی مشروطیت و دولت مشروطه بوده است. کانون پژوهش، پاسخ به این سؤال است که علل تعلیق مشروطیت و چیرگی وضعیت استثناء، در دوران پایان قاجار (۱۲۸۵ تا ۱۲۹۹) و عصر پهلوی اول (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰) چه بود. در پاسخ به پرسش پژوهش، این فرضیه چنین صورت‌بندی می‌شود که در سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۲۰، حضور هم‌زمان و درهم‌تنیدگی نهادها (انتخابات دست‌کاری‌شده، پر قدرت‌بودن دربار، ارتش مداخله‌جو و حامی دربار، نیروهای انتظامی سلطنت‌گرا و دولت‌گرا، تحت کنترل بودن دادگستری، تضعیف مداوم مجلس و در یک کلام نانهادمندی نهادی) و رویدادها (به‌توبستن مجلس، جنگ بین‌الملل اول، جنبش جنگل، قیام خیابانی، اصلاح قانون اساسی، انتقال سلطنت) مشروطه‌سازی قدرت سیاسی را به تعلیق کشاند و استثناء (الغای قانون و نظم عمومی و وضع قوانین جدید به‌همراه اقتدار نامحدود و تعلیق کامل نظم موجود) را بر قاعده (محدودسازی و قانون‌مندسازی قدرت سیاسی) چیرگی بخشید.

پیشینه پژوهش

درخصوص دوره‌ی زمانی مشروطه تا پهلوی اول منابع بسیار زیادی وجود دارد که به‌طور کلی همه‌ی این آثار اعم از کتب، مقاله، رساله، خاطره‌نویسی، اسناد و... را می‌توان به سه گونه دسته‌بندی نمود: نخست آثاری که شامل خاطرات، روزنامه‌نویسی‌های شاهدان عصر مشروطه و رضاشاه و تالیفات هم‌روزگاران آن دوران می‌باشد که به عنوان منابع تاریخ‌نگاری همگی حاوی اطلاعاتی برای تجزیه و تحلیل و بر ساختن بسیاری از مفاهیم نظری توسط محققان می‌باشد. در میان این خاطرات، شرح حال و روزنامه‌نویسی‌ها می‌توان به شرح زندگی من مستوفی، خاطرات و خطرات هدایت، خاطرات صدرا لاشراف، خاطرات گلشائیان، خاطرات تقی‌زاده، خاطرات احتشام السلطنه، خاطرات مورخ الدوله سپهر، خاطرات سیاسی امین الدوله، خاطرات مستشارالدوله، خاطرات اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات عین السلطنه، خاطرات اردلان، خاطرات آبرونساید، خاطرات امیراحمدی، خاطرات حجتی، اعظام قدسی، شریف کاشانی، ناظم الاسلام کرمانی، مجدالاسلام کرمانی، بهار، دولت‌آبادی، ملک‌زاده، کسروی، محیط مافی و... اشاره کرد که فاقد یک

چارچوب نظری مشخص و منسجم می‌باشند. دسته دوم شامل اسناد باقی‌مانده از آن دوران می‌باشد که می‌توان به مذاکرت مجلس، اسناد وزارت امور خارجه و منابع آرشیوی اشاره نمود. اسناد تاریخی، کوزه‌های گویا و خموش تاریخ‌اند؛ با خود سخن‌ها دارند؛ می‌ماند کسی که آن‌ها را به سخن وادارد و نیز روشی که چگونه و با بهره‌گیری از کدام معیارها، به سخن واداشته شوند و از دل خود، به بیرون چه تراوش نمایند. از مهم‌ترین این اسناد می‌توان به کتاب‌نارنجی، کتاب‌آبی، اوراق تازه‌یاب مشروطیت، رسایل مشروطیت، نامه‌های خصوصی اسپرینگ‌رایس اشاره نمود. از دیگر اسناد این دوران می‌توان به روزنامه‌ها و مجلات اشاره کرد: روزنامه مجلس، صوراسرافیل، مساوات، چردوپرنند، جبل‌المتین، مجله کاوه، مجله ایران‌شهر، مجله نامه فرنگستان و... . دسته سوم آثار هستند که به تحلیل انقلاب مشروطیت و روی کار آمدن رضاخان از زوایای گوناگون پرداخته‌اند. در درون آثار دسته سوم می‌توان به نویسندگانی همچون آبراهامیان، فوران، کدی، کاتوزیان، آدمیت، آفاری، آجودانی، کمالی، وحدت، بشیریه، حائری، فرمانفرمایان، کرونین، اتحادیه، غنی، آبادیان، اکبری، شهابی و مارتین و... اشاره کرد.

ارزیابی پیشینه‌های تحقیق و نوآوری: مهم‌ترین وجوه تمایز این پژوهش با آثار قبلی، اولاً در نوآوری روش‌شناختی آن می‌باشد؛ در پژوهش حاضر تلاش شد تا در یک چارچوب نظری بر ساخته (وضعیت استثناء) و با استفاده از سازه‌های مفهومی تعلیق و استثناء زمینه‌های کنستیتوسیونل نشدن ساختار دولت و حکومت در تاریخ سیاسی ایران معاصر مورد بازخوانی قرار گیرد. ثانیاً وجه دیگر تمایز پژوهش حاضر، این است که برای بازخوانی تاریخ مشروطه‌خواهی ایران از آمیزه‌ی دو دستگاه نظری «استثناء» و «تعلیق» برای بازشناسی زمینه‌های ناکارکردن مشروطیت و کنستیتوسیونل نشدن حکومت در ایران معاصر، بهره گرفته نشده است.

چارچوب نظری

پیکره‌ی نظری مقاله دو مبنای نظری دارد؛ یکی تعلیق؛ و دیگری استثناء؛

وضعیت استثناء یکی از مفاهیم مدرن اندیشه و جامعه‌شناسی سیاسی است که در بازخوانی تاریخ سیاسی در این تحقیق مورد تاکید قرار گرفته است. این دستگاه نظری تاکنون مورد استفاده عالمان تاریخ و علوم سیاسی در بررسی مسایل ایران قرار نگرفته است. وضعیت استثناء یعنی شرایطی که فرد حاکم می‌تواند با سنجش زمان، قانون و نظم عمومی را به حالت تعلیق درآورده و نظم و قوانین جدیدی را وضع نماید. به بیان دیگر یعنی شرایطی که حاکم دارای حق انحصاری در قانون است و در باب استثناء تصمیم می‌گیرد (اشمیت، ۱۳۹۲: ۱۰). این استثنا به مانند معجزه است که در شرایط استثناء حاکم چگونه می‌تواند معجزه کند. حاکم مسئول تصمیم‌گیری در مورد دوست، دشمن، اعلام جنگ و منطق استثناء است. در منطق استثناء، حاکم همان کسی است که نظام قانونی، قدرت اعلام وضعیت استثناء و در نتیجه قدرت تعلیق اعتبار خود نظام را بدو اعطا می‌کند. پس حاکم بیرون از نظام قانونی معتبر است و با این حال بدان تعلق دارد (Schmitt, 1985: pp. 19-22 / اشمیت و دیگران، ۱۳۸۷: ۴۶). این بدان معناست که حاکم خود را بیرون از قانون جای داده است. وضعیت استثناء همواره از هرج و مرج و آشوب متمایز است. به تعبیر قانونی، هم چنان نظمی در آن وجود دارد، حتی اگر نظمی قانونی نباشد.

آگامبن بر آن است که در سیاست معاصر وضعیت استثناء، در معنای شرایط تعلیق قانون، به قاعده بدل شده است. در چنین شرایطی، قانون «دارای نیرو» است، اما درون مایه و معنای جوهرین ندارد. در واقع، در وضعیت استثناء نیروی قانون فاقد «اهمیت یا نفوذ» است. این وضعیت استثنایی، قاعده حاکمیت است و حیات برهنه به طور بی‌واسطه حاصل شبکه‌ی حاکمیت است. در روزگار ما، حیات برهنه عرصه خشونت‌آلود اتربخش و سراسری است (Agamben, 1998: p. 115 / Agamben, 2000: 113). هراس آگامبن از این است که وضعیت استثناء به گونه‌ای جوامع انضباطی بینجامد و آزادی شهروندان فدای مصلحت عمومی شود. نهایتاً او معتقد است که وضعیت استثنایی به طور روزافزونی رو به آن دارد که به پارادایم اصلی حکومت در سیاست معاصر بدل شود (آگامبن، ۱۳۹۵: فصل اول).

شاخص‌های وضعیت استثناء

اقتدار نامحدود

مشخصه‌ی ویژه‌ی وضعیت استثناء، اقتدار نامحدود است که به معنای تعلیق کامل نظم موجود می‌باشد. در چنین شرایطی است که دولت می‌ماند و قانون کاملاً تعلیق می‌گردد و به محاق می‌رود؛ بنابراین سیاست چیزی نیست مگر تصمیم مقتدرانه‌ی فرد حاکم در

وضعیت استثناء و کنش ترسیم یک مرز در فضای استثنایی برخاسته از تعلیق هرگونه قانون به قصد مشخص کردن قلمرو حاکمیت و ایجاد تمایز بین دوست و دشمن. وضعیت استثناء شامل همه‌گونه اغتشاش و نآرامی سیاسی و اقتصادی جدی است که مهار آن مستلزم دست‌زدن به اقدامات فوق‌العاده است (اشمیت، ۱۳۹۰: ۴۹). این وضعیت، یک خلاء است و این فضای تهی به نظام حقوقی شکل می‌دهد. وضعیت استثناء چیزی همچون یک مثال است، امری نمونه و از نظر تاریخ پدیده‌ای یگانه، همان‌طور که «زندانی سراسربین» برای فوکو یک استثنا بود (Schwab, 1989: 50).

تاکید بر دولت امنیت

اگر اهمیت فرایند وضعیت استثنایی در حیات سیاسی غرب را در متن تحول ریشه‌ای الگوی دولت قرار ندهیم نمی‌توانیم مسئله تمام‌عیار آن را درک کنیم. امروزه وضعیت اضطراری یا استثنایی در فرایندی قرار دارد که در کار تبدیل دموکراسی‌های غربی به آن چیزی است که باید از هم‌اکنون «دولت امنیت» نامید؛ بنابراین یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های وضعیت استثنایی تاکید بر دولت امنیت است و این دولت نه دولت قانون است و نه آنچه فوکو جوامع انضباطی می‌نامید. این نوع دولت دارای سه ویژگی ۱: حفظ وضعیت ترس فراگیر ۲: سیاست‌زدایی شهروندان ۳: دست‌شستن از هرگونه قطعیت قانونی می‌باشد (آگامبن، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۷).

قانون فاقد محتوا

قانون در وضعیت استثناء در حالت مجرا بودن بدون محتوا قرار دارد؛ یعنی «قانون تا آنجا معتبر است که هیچ دستوری نمی‌دهد و تحقق‌ناپذیر یا غیرقابل‌اجرا شده است» (میلز، ۱۳۹۳: ۹۹). در این موقعیت قانون هیچ محتوای مشخص و انضمامی ندارد، مبهم و بدون حدود مرز باقی می‌ماند. شاید بتوان گفت قانون در این صورت به محض شاکله یا صورت انتزاعی بدل می‌گردد. در نهایت قانون در چنین حالتی که نه محتوای مثبت دارد و نه منفی و در عین حال در همین تهی‌بودنش حیات را ادغام می‌نماید، بیانگر خود زندگی نیز هست. زندگی نیز در وضعیت استثناء هیچ محتوایی ندارد؛ زیرا از هر محتوایی عاری می‌شود، اما در عین حال، زنده است و باقی می‌ماند. فقدان محتوا، نقطه‌ای مشترک میان زندگی و قانون در وضعیت استثناء می‌باشد. به همین جهت، آگامبن به تاسی از بنیامین معتقد است در وضعیت استثناء قانون و زندگی یکی است. چرا که در این حالت، هر دو هر محتوایی را از دست داده و تا حدودی غیرقابل تشخیص می‌گردد؛ یعنی قانون و زندگی هم‌سطح می‌گردد، دیگر استعلای قانون از حیات امکان نمی‌یابد (میلز، ۱۳۹۳: ۱۰۰).

یوستیتیوم (تعلیق)

اصلی‌ترین ابزار در چگونگی ایجاد وضعیت استثناء برای مواجهه با حیات سیاسی، تعلیق قانون می‌باشد. آگامبن نیز برای تأکید بر اهمیت حقوقی-سیاسی وضعیت استثناء با رجوع به تاریخ، نهاد رومی یوستیتیوم در عهد باستان را به مثابه کهن الگوی وضعیت استثناء مطرح می‌کند. این واژه به معنای وقفه و یا تعلیق در قانون است و ریشه تاریخی آن به اعلام وضعیت بحرانی از سوی سنا برمی‌گردد. یوستیتیوم در واقع دال بر مواردی است که تحت شرایط استثنایی و فوق‌العاده، قیدوبندهایی که قانون بر عمل صاحب‌منصبان اجرایی تحمیل می‌کند، موقتاً برچیده می‌شود (آگامبن، ۱۳۹۵: ۹۴). بحران راه، چه که از طریق مخالفت، خشونت و یا حتی کسانی که دارای نفوذ بیش‌ازحد هستند به وجود آمده باشد، قدرت حاکم با تعلیق قانون پاسخ می‌دهد؛ زیرا آنچه در خطر است و تا زمان بحران پنهان می‌ماند، ارتباط مشروطی است که حق حاکمیت و حکومت را به هم متصل می‌سازد و قوانین را به وسیله قلمرویی که در آن اعمال قدرت می‌کند و حکومت به اطاعت از آن قوانین بستگی دارد، ایجاد می‌نماید. هنگامی که این «چارچوب زندگی» چه به وسیله قتل حاکم، ناراضی‌بانی عمومی، بی‌ثباتی اقتصادی و یا نفوذ اجتماعی قوی مختل می‌شود، حاکمیت در خطر از دست‌دادن قدرت خود قرار می‌گیرد؛ زیرا که پیوند میان قدرت و قلمرو در خطر نابودی است. هر زمان که این پیوند در معرض شک و تردید قرار گیرد، بخشی از قانون و یا تمام آن به حالت تعلیق در خواهد آمد (Calarco & Decaroli, 2007: 41).

جدول ۱- شاخص‌های مفهومی وضعیت استثناء

سازه مفهومی	تعریف سازه مفهومی	شاخص‌های مفهومی استثناء
قانون فاقد محتوا	نداشتن محتوای مشخص و انضمامی قانون، تحقق‌ناپذیر یا غیرقابل‌اجرا شدن قانون	
دولت امنیت	حفظ وضعیت ترس فراگیر، سیاست‌زدایی شهروندان، دست‌شستن از قطعیت قانونی	
اقتدار نامحدود	به‌محاق رفتن قانون، تعلیق کامل نظم موجود	
یوستیتیوم	وقفه یا تعلیق در قانون، اعلام وضعیت فوق‌العاده و اضطراری	

روش پژوهش

این تحقیق از جنبه‌ی هدف و ماهیت، جزو تحقیقات بنیادی است و از جنبه‌ی روش، در زمره تحقیقات کیفی قرار می‌گیرد. هدف تحقیقات کیفی، فهم عمیق پدیده‌های اجتماعی و سیاسی از طریق گردآوری داده‌ها و رده‌بندی آن‌ها به صورت الگوهای رفتاری است (افتخاری، ۱۳۸۵: ۴). یکی از روش‌های مهم در تحقیقات کیفی، روش تبیین تاریخی است. روش تحلیل تاریخی به‌ویژه از نوع روایتی آن بر زمینه‌مندی، زمان‌مندی و فرایندی بودن حوادث تاکید دارد. این روش مکانیزم علی خاصی را ارائه می‌دهد که پاره‌های گوناگون داستان را به هم ربط می‌دهد و طی آن رشته حوادث از علت به معلول وصل می‌شود. فرایندهای علی برساخته‌های مبتنی بر دستگاه معرفتی ما هستند؛ چراکه ساختار روایتی (معانی) مبتنی بر تئوری، بر حوادث تاریخی بار می‌شود تا آن‌ها را قابل فهم و معنادار سازد. بدین ترتیب واقعیت در پرتو روایتی فهم می‌شود که آن روایت، برساخته دستگاه معرفتی ماست (ساعی، ۱۳۹۰: ۱۵۵-۱۵۴).

یافته‌های پژوهش

رویدادهای بستر ساز تعلیق مشروطیت و حاکمیت وضعیت استثناء

الف) رویدادهای داخلی تعلیق گرا

الف-۱) اختلافات داخلی دولت و مجلس

جنبش مشروطه‌خواهی مردم ایران با صدور فرمان «شاهنشاه رضوان جایگاه» (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۵۷۵) مظفرالدین‌شاه به پیروزی رسید؛ اما این پیروزی آغاز ماجرای طولانی بود. مظفرالدین‌شاه زمانی فرمان مشروطیت را امضا کرد که بیمار بود و سالی برنیامد که قالب تهی کرد. جانشین او، محمدعلی‌شاه که با خوی خودکامگی و مطلقیت بالیده بود، با نظامی که می‌بایست برقرار شود میانه‌ی چندانی نداشت؛ بنابراین نظام مشروطیت ایران به محمدعلی‌شاه که به هرحال به اجرای چیزی از اصول حکومت قانون رضایت نمی‌داد، تحمیل شد؛ اما حتی امین‌السلطان به درستی فهمیده بود که تن‌دردادن شاه به اصول مشروطیت ظاهری است و او در نهان از هیچ دسیسه‌چینی علیه مجلس و حکومت قانون فروگذار نمی‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۳۷۹).

طبیعی بود که بعد از تاج‌گذاری محمدعلی‌میرزا در ۲۷ دی‌ماه، اختلافات از همان ابتدای حکومت‌داری وی نمایان شود. در اولین حرکت، نمایندگان را به مراسم تاج‌گذاری خود دعوت نکرد (مذاکرات مجلس دوره اول، ۱۳۸۴: ۵۳) و نمایندگان نیز نسبت به این عمل شاه واکنش نشان دادند. چند روز بعد رابطه‌ی مجلس و دولت بر سر اجرای قانون اساسی و تغییر مفاد آن، به درگیری و بحران کشید. در نتیجه، برخی از اصول قانون اساسی چندان شفاف نبود که سبب‌ساز اختلافات بیشتری نیز شد. هنوز چند هفته از امضای این متن پرابهام نگذشته بود که رابطه‌ی مجلس و دولت شکرآب شد. دولتی که به ریاست مشیرالدوله بر سر کار بود، با مجلس سرسنگینی می‌کرد. نمایندگان هم از رئیس دولت می‌خواستند برطبق قانون اساسی، وزیران را به مجلس معرفی نماید؛ اما رئیس‌الوزرا زیر بار نمی‌رفت. دولت می‌خواست از کشورهای خارجی وام بگیرد، ولی مجلس اجازه نمی‌داد. اسپرینگ‌رایس، در برخی از گزارش‌های سیاسی، به شیوه‌ی رفتار وزیران اشاره می‌کند: «سلوک دولت نسبت به مجلس کلیتاً به طریق مخالفت و ضدیت است» (کتاب‌آبی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۱).

از سوی دیگر اختلاف بر سر متمم قانون اساسی بروز کرد. این مجموعه قانون نوشته شده، اما هنوز به تصویب نرسیده بود. شیخ‌فضل‌الله نوری بر دو اصل متمم خرده گرفت. یکی از آن‌ها اصل برابری ایرانیان در پیشگاه قانون بود. به اعتقاد شیخ، غیرمسلمان نمی‌توانست با مسلمان برابر باشد. دیگری آزادی‌های اجتماعی و مدنی بود که او برخلاف دین می‌شمرد (رضوانی، ۱۳۶۲: ۳۲-۲۸)؛ بنابراین عدم‌تجانس و تعارض در دیدگاه‌ها نسبت به چیستی مشروطه در دو فضای متفاوت، زمینه‌ساز رشد فزاینده‌ی نارضایتی‌ها و افزایش هرج‌ومرج و بی‌نظمی بود: یکی ناسازگاری محمدعلی‌شاه با مشروطه‌خواهی و پادشاهی محدود و «قدرت سیاسی در چارچوب» از یک‌سو و از سوی دیگر، فضای ناهمگونی فکری و عقیدتی بین مشروطه‌خواهان. این وضعیت سیاسی پسانقلابی، باعث شد که وضعیت سیاسی کشور به سمت تعلیق مشروطیت و حاکمیت وضعیت استثناء کشیده شود؛ تا جایی که به نوشته‌ی زینوف: «ایرانیان از برقراری مشروطیت هیچ بهره‌ای نبرند» (زینوف، ۱۳۶۳: ۶۰).

الف-۲) تعلیق مشروطیت با کودتای اول علیه مجلس و بمباران آن

ماجرای میدان توپخانه در دوره‌ی مشروطه از وقایعی است که در تعلیق مشروطه‌خواهی بسیار مورد توجه می‌باشد، شاید به این خاطر که برای اولین بار پرده‌ها کنار رفته و شاه به طور علنی به معارضة برخاست و به همین جهت شاید بتوان آن را شروع مقطع جدیدی در مناسبات شاه و مجلس دانست. از دیدگاه آدمیت، گزارش‌های خارجی دقیق‌ترند، چون ماهیت دستخط شاه به فرماندهی قزاق‌خانه برای سرکوب مشروطه‌خواهان، گویای کودتا بودن حادثه است (آدمیت، ۱۳۸۷: ۲۲۰-۲۱۸). به هر حال پشتیبانی عمومی از مجلس و مشروطه باعث عقب‌نشینی مستبدین شد و شاه در نخستین گام، نظام‌السلطنه‌ی مافی را که به مخالفت مشروطه شناخته نمی‌شد، به عنوان رئیس‌الوزرا معرفی کرد (کسروی، ۱۳۸۸: ۵۴۸). با این وضع اوضاع هنوز کاملاً عادی نشده بود. به هر حال در ۲۹ آذر ۱۲۸۶ اجتماع میدان توپخانه برپیده شد (همان: ۵۵۳). بعد از شکست ماجرای میدان توپخانه فضای سیاسی کشور نسبتاً آرام بود و شاه جرأت و توانایی نداشت که توطئه دیگری علیه مجلس طراحی کند و محتاط‌تر از گذشته به کار پرداخت. او به ظاهر وجود مجلس را پذیرفت ولی کوشید عده‌ای از نمایندگان را به سوی خود بکشاند (کسروی، ۱۳۸۸: ۵۷۹). در نهایت اختلافات و تعارضات محمدعلی‌شاه با مشروطه و مشروطه‌خواهان موجب اتخاذ تصمیم نهایی محمدعلی‌شاه برای براندازی جریان نوخواهی در ایران گردید. در پی این تصمیم در دوم تیر ۱۲۸۷ مجلس شورای ملی که نماد و سمبل مشروطیت در ایران بود توسط لیاخوف روسی به توپ بسته شد و نهاد و نماد مشروطه منهدم گردید.

الف-۳) دسته‌بندی‌های سیاسی، نبود مدارا، ترور و وحشت

یکی از پدیده‌های مشروطه ایران، که سبب‌سازِ تعلیق آن گردید، پدیده شکل‌گیری دسته‌جات و گروه‌بندی‌های گوناگون در شهرهای مختلف بود که با عنوان انجمن‌ها سربرآوردند. در ایران پسامشروطه، انجمن‌ها و احزاب در قالب دسته‌بندی‌ها و جناح‌ها در راستای محدودکردن قدرت شاه شکل گرفت. این انجمن‌ها قبل از مشروطه وجود داشتند ولی مخفیانه عمل می‌کردند، پس از انقلاب فعالیت آن‌ها علنی شد و رشد زیادی یافتند؛ حتی مخالفان مشروطه نیز انجمن برپا ساختند. رشد حیرت‌انگیز این انجمن‌ها نشانه‌ی خوبی نبود. این امر را می‌توان در نامه طالبوف به دهخدا دید: «تهران کدام جانور است که در یک شب، صدویست انجمن زائید. وی می‌افزاید کدام مجنون تغییر رژیم ایران را خلق‌الساعه حساب می‌کند؟ او با نگاهی تیزبین به نکاتی اشاره کرد که از نگرانی بیش از حد از آن شرایط حکایت می‌کرد. وی ادامه می‌دهد: ایران تاکنون اسیر گاو دوشاخه استبداد بود، اما بعد از این اگر به اداره خود قادر نشود، به گاو هزار شاخه‌ی دجاله‌ها دچار می‌شود» (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۷۲). حدود وظایف و عملکرد انجمن‌ها مشخص نبود و به همین علت در هر امری دخالت می‌کردند و باعث اختلال در فعالیت ادارات دولتی می‌شدند. انجمن‌ها عده‌ای فدایی مسلح داشتند که در صورت لزوم نمایندگان خود را برای طرح مطالبات و خواسته‌هایشان به مجلس می‌فرستادند و چون مجلس در مقابل دولت متکی به حمایت انجمن‌ها بود، با افزایش درگیری میان مجلس و دولت، بر قدرت انجمن‌ها نیز افزوده می‌گشت و کار به جایی رسید که حتی در مسایل داخلی مجلس دخالت می‌کردند (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۱۵۸). این امر منجر به شکاف‌های عمیقی میان نیروهای مشروطه‌خواه در کانون‌های مشروطه‌خواهی شده بود. ملانصرالدین تعبیر جالب توجهی از آن دسته‌بندی و گروه‌بندی‌ها در آن روزگاران دارد: «تا زمانی که این مشروطه‌ی زهرماری نیامده بود گرگ و گوسفند باهم می‌چریدند. درست است که گاهی گرگ‌ها گوسفندان را می‌دریدند، اما مشروطه باعث شده اهالی شهرها مثلاً در تبریز چند دسته شوند: دسته‌ی شیخ سلیم، دسته‌ی میرزاعلی‌آقا، دسته‌ی خیابانی، نمی‌دانم دسته‌ی میمون، دسته‌ی گرگ» (ملانصرالدین، ۲۴ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۷: ۳). همین اختلافات و تعارضات، دسته‌بندی‌ها و جناح‌بندی‌های سیاسی، نبود فرهنگ مدارا سبب شدند که جامعه به دامان عداوت‌ها و دشمنی‌های خونین، حذف و ترور فیزیکی فروغلتد و درنهایت یکی از حساس‌ترین نقاط تاریخی ایران را در حرکت به سمت مشروطه‌خواهی ناکام و آن را به سمت حاکم شدن وضعیت استثناء و سرانجام هوموساکریسم رضاخانی/شاهی پیش برد.

الف-۴) هرج و مرج و شکل‌گیری جنبش‌های تجزیه‌طلبانه

نهضت مشروطیت با آرمان و هدف حاکمیت قانون به مثابه مهم‌ترین مؤلفه و زیرمجموعه آرمان مشروطه‌خواهی و دموکراسی خواهی رخ داد، اما قانون‌شکنی در فضای پسامشروطه به فراگیرترین پدیده تلخ تبدیل شد. به تعبیر کاتوزیان، واژه «مشروطه» نه تداعی‌کننده معنی حقیقی خود یعنی حاکمیت قانون، بلکه تداعی هرج و مرج بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۸۱). هر کس دزدی و غارت می‌کرد، گفته می‌شد که به مشروطه‌اش رسید (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۸۶؛ ۱۳۹۵: ۲۰۹). رهاورد روند مشروطه‌خواهی چیزی جز هرج و مرج و حکومت ملوک‌الطوایفی نبود. پیش از مشروطیت حکومت مرکزی ناتوان و از هم‌گسیخته بود؛ پس از مشروطیت نیز همان حالت دنباله داشت.

ویلسن در سفرنامه‌اش وضعیت اسفبار جامعه ایران پسامشروطه را چنین گزارش می‌دهد: «این روزها مشروطه و استبداد در تهران به جان هم افتاده و تقریباً همه‌ی مملکت در آتش هرج و مرج می‌سوزد. عده‌ای از خوانین و روسای عشایر هم در بعضی نقاط علم طغیان برافراشته و از اوامر حکومت مرکزی تبعیت نمی‌کنند» (تکمیل همایون، ۱۳۸۴: ۴۲۹). به دنبال فضای بازی که با مشروطیت ایجاد شده بود، در برخی از ولایات، آشوب‌هایی ظاهر شد و در مواردی خود شاه نیز که با اساس مشروطیت سر سازگاری نداشت، از طریق عاملان خود به آن آشوب‌ها دامن می‌زد (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۳۷۷)؛ بنابراین مشروطیت در ایران اعلام شد؛ اما وضعیت داخلی ایران به هرچیز شباهت داشت جز یک کشور مشروطه. نظم پیشین از دست رفته بود و هیچ نظم نوینی جایگزین آن نشد. به‌واقع در فضای اجتماعی-سیاسی پسامشروطه، «بحران در ایران بی‌داد می‌کرد، هر گوشه‌ی کشور به دست جباری بود که به هیچ‌کس حساسی پس نمی‌داد. ایلات و عشایر همراه با سردسته‌های راهزنان، اختلافات و مشکلات ایلی خود را بهانه کرده و به بهانه مشروطه و استبداد هرروز که می‌گذشت، میخی دیگر بر تابوت استقلال و تمامیت ارضی کشور می‌کوبیدند» (آبادیان، ۱۳۹۰: ۳۹۳؛ کتاب‌آبی، ۱۳۶۶، ج ۶: ۱۶۲۷).

نامنی، هرج و مرج و آشفتگی در سال‌های پس از استقرار دولت مشروطه به حدی رسید که برخی مشروطه‌خواهان آرزو می‌کردند که ای کاش وقتی در حال تلاش برای تحقق مشروطه بودند، وبا می‌آمد و می‌مردند و کار مشروطه به سرانجام نمی‌رسید (افشار، ۱۳۵۹: ۵۲). کار بدانجا رسید که ادیب‌الممالک فراهانی، شاعر مشروطه‌طلب، آرزوی بازگشت به استبداد ناصرالدین‌شاهی را دارد:

«دریغ آن ناصرالدین‌شاه و استبداد دورانیش / عزیز حضرت سلطان، امین بزم خاقانش
ز فرآشان قرمزپوش و دژخیمان بدهیئت / چماق شاطر و چوب قرچی در بیابانش»
(ادیب‌الممالک فراهانی، ۱۳۱۲: ۵۵۳)

در اواخر دوران مشروطه، رضاشاه در فضایی از آشوب و هرج و مرج، از سوی روشنفکران و حتی روحانیون که از نامنی، اشغالگری و تجاوز نیروهای خارجی خسته شده بودند، مورد استقبال قرار گرفت (Motamedi, 2016: 87 به نقل از: کرمشایی، ۱۳۹۶: ۱۵۶). به تعبیر محمدرضا قدس: «وجود مراکز متعدد قدرت و خودمختار در کشور و فقدان کامل امنیت و فروپاشی کشور دلیل اصلی حمایت مردم از دیکتاتوری به عنوان تنها ابزار توقف تجزیه کشور و تثبیت امنیت بود» (Ghods, 1990: p.37).

ب) رویدادهای خارجی تعلیق‌گرا

ب-۱) رقابت و مداخلات قدرت‌های بزرگ

از اوایل دوره قاجاریه تا اواخر سده نوزدهم، روسیه و انگلیس، ایران را تحت نفوذ سیاسی و اقتصادی خود درآورده و برای پیشبرد منافع و حفظ برتری خود در ایران، در رقابت با یکدیگر به سر می‌بردند. انگلیس ایران را سپر دفاعی هند، به ویژه در مقابل روسیه می‌دانست و هند برای انگلستان اهیت فراوانی داشت؛ به طوری که کرزن در این باره می‌نویسد: «انگلستان بدون هندوستان امکان زیست ندارد. در دست داشتن هند سند تعویض‌ناپذیری در فرمانروایی بر جهان شرق است» (کرزن، ۱۳۸۰: ۲۱). از طرفی دیگر روسیه نیز نه تنها چشم به هندوستان داشت، بلکه همچنین ایران را گذرگاهی برای رسیدن به آب‌های آزاد جنوب می‌دانست. موقعیت روس‌ها بعد از شکست دادن ایران در جنگ و تحمیل قراردادهای گلستان (۱۸۱۳) و ترکمانچای (۱۸۲۸)، به طرز چشم‌گیری در ایران ارتقا یافت و صاحب نفوذترین قدرت اروپایی در دربار ایران گردید (نوازی، ۱۳۸۶: ۱۲۴-۱۲۲). از دیگر سو انگلیس موقعیت خود را در موقعیت فروتری نسبت به روس می‌دانست. در اوایل قرن بیستم تحولاتی در عرصه مناسبات بین‌المللی رخ داد که در نهایت به رقابت بین دو دولت روس و انگلیس در ایران پایان داد. ایران به عنوان کانون اصلی منافع متعارض روسیه و انگلیس سیاست رقابت‌آمیز دو قدرت بزرگ را سرانجام به سیاست مبتنی بر همگرایی دو کشور سوق داد (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴: ۴۱۸-۴۱۳). اگرچه روس‌ها با برتری موقعیتی که داشتند مخالف تقسیم ایران بودند؛ اما در نهایت عواملی چون ایجاد روابط دوستانه میان انگلیس و فرانسه، شکست روسیه از ژاپن، ترس روس‌ها از نفوذ آلمان در خاورمیانه با اتخاذ سیاست «به سوی شرق» و تضعیف موقعیت روسیه در ایران در پی پیروزی انقلاب مشروطه، تغییر سیاست خارجی روسیه در ایران را اجتناب‌ناپذیر نمود و محافل حاکمه روسیه

را متقاعد کرد که باید طرح قرارداد پیشنهادی انگلیس، مبنی بر تقسیم ایران به دو حوزه‌ی نفوذ را بپذیرند (Keddi, 2006: pp. 69-70). بعد از امضای این قرارداد که بلوشر آن را یکی از «مصیبت‌بارترین» وقایع دوران جدید معرفی می‌کند (بلوشر، ۱۳۶۹: ۲۵)، دوره‌ی جدیدی از روابط دولتی در ایران آغاز شد؛ دوره‌ای که به قول محمود محمود، انگلیس، روس‌ها را آزاد گذاشت تا هر نوع فتنه و فساد را که می‌خواستند، در ایران برپا کنند (محمود، بی‌تا: ۲۱۲-۲۱۱). در طی این دوره که تا وقوع انقلاب شوروی در ۱۹۱۷ به طول انجامید، سیاست خارجی دولتی در ایران برطبق این قرارداد تنظیم می‌گردید.

ب-۲) اولتیماتوم روس

یکی از مهم‌ترین رویدادهای خارجی سبب‌سازِ تعلیق مشروطیت در ایران اولتیماتوم روسیه بود که با تحریکات اقلیت مجلس شورای ملی مضاعف شد. روس‌ها که از اقدامات غیرمستقیم خود برای ازبین بردن حکومت مشروطه‌خواهان نتیجه‌ای نگرفته بودند و از سوی دیگر شکست پی‌درپی اردوهای شاه مخلوع، آنان را خشمگین و از اصلاح امور مالی و اقتصادی که مانع مداخله آنان در امور داخلی ایران می‌شد به شدت ناراضی بودند، این بار تصمیم گرفتند مستقیماً وارد عمل شوند (ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۱۴۴۵؛ کسروی، ۱۳۸۸: ۴۸۶). روس‌ها، زیان‌بخش‌ترین مساله برای روسیه را، حضور مورگان شوستر در تهران می‌دانستند و نمی‌توانستند نقش شوستر در ناکام‌گذاردن سعی شاه سابق در بازگشت به سلطنت فراموش کنند. همچنین روسیه از تلاش‌های مداوم شوستر برای قطع مداخله خارجی در امور ایران ناراضی بودند؛ بنابراین روس‌ها دنبال فرصتی برای تلافی بودند که تصمیم شوستر به انتصاب استوکس به فرماندهی نیروهای ژنرال مالی ایران، بهانه لازم را فراهم نمود (بنکداریان، ۱۳۹۲: ۳۶۴-۳۶۳).

دولت روسیه در ۱۱ نوامبر ۱۹۱۱ طی اولتیماتومی خواستار عذرخواهی رسمی تهران به خاطر رفتار نامناسب ایرانی‌ها نسبت به افسران سرکنسول روسیه و همچنین خواستار بیرون بردن ژنرال‌های خزانه‌داری از املاک شعاع‌السلطنه شد؛ چراکه ایران درخواست عزل سرکنسول روسیه و بیرون بردن قزاق‌ها از خانه شعاع‌السلطنه را داشت و این درخواست از نظر روس‌ها امری ناروا تلقی می‌شد. با سرباز زدن همه وزرای ایران از موافقت با چنین شرایط سنگینی، کابینه ایران یک‌جا استعفا داد (ناظم، ۱۳۸۰: ۱۳۱-۱۳۲). ایرانی‌ها دست به دامان انگلیس شدند، اما تنها توصیه‌ی گری به آنان، قبول تقاضای روسیه و عذرخواهی رسمی بود. وی اطمینان می‌داد که این عمل به عقب‌نشینی سریع نیروهای روسی اعزامی به قزوین خواهد انجامید؛ بنابراین کابینه ایران شتابان تشکیل یافته و وزیر خارجه ایران شخصاً عذرخواهی ایران را تسلیم نماینده روسیه در تهران کرد؛ اما نه تنها نیروهای خود عقب‌نشینی نکردند، بلکه نیروهای روسی بیشتری همچنان وارد شمال ایران می‌شد (بنکداریان، ۱۳۹۲: ۳۹۱-۳۹۱)؛ اما وضعیت داخلی به‌گونه‌ای بود که پیش از آن که کار به اولتیماتوم کشیده شود، حکومت مشروطه در ورطه‌ی بحران فرورفت که شاه پیشین برانگیخته بود. روس‌ها اینک درصدد برآمده بودند به محمدعلی‌شاه مخلوع برای بازگشت به سلطنت کمک کنند، بنابراین وی را با اسلحه و مهمات و توسط یک کشتی تجاری روس، نزدیک استرآباد پیاده کردند (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴: ۵۷۴). هدف روس‌ها که نقش مسلمی در تلاش شاه سابق جهت بازگشت به تخت سلطنت داشتند، از میان بردن حکومت مشروطه‌ی ایران بود (افشاریزدی، ۱۳۵۸: ۱۲۲، ۱۲۸). به این ترتیب دو اولتیماتوم روس‌ها که یکی پس از دیگری به ایران دادند، باعث پایان دادن به انقلاب ایران و سبب‌سازِ تعلیق نهضت مشروطیت در ایران شد.

ب-۳) جنگ بین‌الملل اول

احمدشاه در تیرماه ۱۲۸۸ وارث کشوری شد که از نظر سیاسی و اقتصادی بسیار آشوب‌زده بود و به‌هیچ‌وجه آمادگی رویارویی با گرفتاری‌های جنگ جهانی اول را نداشت (فرخ، ۱۳۹۷: ۳۹۷). در آغاز جنگ جهانی اول اوضاع عمومی ایران از دیدگاه یک مأمور خارجی -اولسون- ترکیبی از مشکلات اقتصادی، کشمکش‌های سیاسی، حضور نیروهای روس و انگلیس در مناطق مختلف، ضعف دولت مرکزی، سرکشی ایلات و عشایر و نبود ارتشی مجهز و وفادار بود (اولسون، ۱۳۸۰: ۴۹). آن‌چه باعث شده بود این حاکمیت به مستعمره‌ای کامل تبدیل نشود رقابت روس و انگلیس بود (میروشنیکف، ۱۳۴۴: ۳۰). هرچند دولت وقت (مستوفی‌الممالک) سیاست رسمی کشور را بی‌طرفی اعلام کرد؛ اما اهمیت موقعیت ایران برای قدرت‌های درگیر، عدم توجه به بی‌طرفی ایران را به دنبال داشت و هر یک بخش‌هایی از خاک ایران را اشغال کرده بودند؛ به‌گونه‌ای که پیش از آغاز جنگ، در نزاع خرس و نهنگ-روس و انگلیس- طی قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ ایران را به مناطق تحت‌نفوذ خود تقسیم کرده بودند. به‌رحال جنگ جهانی اول پیامدهای فاجعه‌باری برای ایران و تعلیق مشروطه‌خواهی و حاکمیت وضعیت استثناء داشت (ward, 2009: 123-124). قحطی مصیبت‌باری که از پی آمد، دو تا سه میلیون ایرانی یعنی یک‌چهارم جمعیت را کشت. قحطی و اپیدمی گریپ یا آنفولانزای

مهییب اسپانیایی (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۲۱۷) تعداد بیش‌تری را به دامان مرگ سوق داد. مسلح شدن طوایف محلی ایران به دست قدرت‌های خارجی موجب ظهور جنبش‌های خودمختاری شد. این جنبش‌ها تأثیر نامطلوبی در اقتصاد داشتند؛ زیرا موجب آشوب و بی‌نظمی در ارتباطات و روابط بازرگانی می‌شدند (فرخ، ۱۳۹۷: ۴۱۷). به این ترتیب با مداخله‌های بیگانگان، مجالس مشروطه یکی پس از دیگری به تعطیلی و تعلیق کشانده شد، دولت‌های مشروطه سقوط کرده و نیروهای آزادی‌خواه پراکنده شدند و این امر پایان اقتدار دولت مشروطه و مشروطه‌خواهان در ایران بود.

ب- ۴) قرارداد ۱۹۱۹

در پایان جنگ جهانی اول شرایط به گونه‌ای بود که به تعبیر کاوه فرخ «*ایران بر لبه‌ی پرتگاه تجزیه قرار داشت*» (فرخ، ۱۳۹۷: ۴۳۰). مجموعه‌ای از عواملی همچون اقتصاد آشفته، فحطی گسترده، سوءمدیریت حکومت مرکزی ناکارآمد، راهزنی لجام‌گسیخته، بی‌قانونی گسترده و حضور سربازان بیگانه سبب‌ساز بروز شورش‌های محلی و آشوب‌های زیادی در ایران شده بود. این شورش‌ها را کمابیش می‌توان مثل شورش‌های قبلی مرتبط با نهضت مشروطه (میرزا کوچک خان و جنگلی‌های گیلان) یا شورش‌هایی که مبنای نهضت مشروطه بود تقسیم‌بندی کرد. این شورش‌ها و آشوب‌ها نمونه‌ای از تاریخ ایران در قرن چهارم شمسی بود: «هرگاه حکومت مرکزی ضعیف می‌شد درخواست‌ها برای خودمختاری محلی افزایش می‌یافت» (Potter, 2008: p141).

بنابراین به محض متارکه جنگ بین‌الملل و اعلام تصمیم حکومت انگلستان دایر به عدم مداخله در امور داخلی روسیه و احضار قوای انگلیس از این کشور و منطقه خاورمیانه، لرد کرزن مذاکره برای عقد قرارداد با دولت ایران را آغاز کرد. مذاکرات سری و طولانی مدت و ثوق‌الدوله و دو وزیر کابینه‌ی (نصرت‌الدوله وزیر خارجه و صارم‌الدوله وزیر مالیه) او با دولت انگلیس و وزیرمختار انگلیس در تهران (سرپرستی کاکس) برای توافق بر سر کم و کیف نحوه‌ی همکاری متقابل دو کشور، دقیقاً تحت چنین شرایط و الزاماتی صورت گرفت و در نهایت بعد از نه ماه مذاکره منجر به عقد قرارداد ۱۹۱۹ شد (صالحی، ۱۳۸۷: ۲۴۶). از طرف حکومت انگلستان به مشارالیه تضمین کتبی داده شد که «... وی و جانشینانش، مادام که بر وفق سیاست و صواب‌دید بریتانیا در ایران عمل کنند، از حمایت دوستانه دولت انگلیس برخوردار خواهند شد» (اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا، ۱۳۶۸، ج ۱: ضمیمه شماره ۱). هنوز چند روزی از انتشار متن قرارداد در تهران نگذشته بود که با مخالفت بسیاری از رجال سیاسی، روشنفکران و روحانیان مواجه گردید. به تعبیر کاتوزیان تنها قراردادی که همه با آن مخالفت نمودند همین قرارداد ۱۹۱۹ بود. راهبرد و ثوق‌الدوله به جای گوش دادن به انتقادات و نصایح، ایجاد فضای سانسور و خفقان شدید و اعلان حکومت نظامی در تهران بود (دولت‌آبادی، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۳۵-۱۲۹). نورمن (وزیرمختار جدید انگلیس) برای جلوگیری از تهاجم بلشویک‌های گیلان به پایتخت و همچنین تشکیل مجلس شورای ملی ایران و تصویب قرارداد ایرن و انگلیس موجبات روی کار آوردن مشیرالدوله را فراهم نمود. وی ضمن انجام اقدامات دیپلماتیک برای حل مساله مسالمت‌آمیز گیلان، لشکر قزاق ایران را که فرماندهی آن را هنوز افسران روسی برعهده داشتند، به شمال فرستاد. شکست لشکر قزاق بعد از موفقیت‌های اولیه، بهانه لازم به‌دست انگلیسی‌ها (نورمن و فرمانده جدید «نورث پرفورس» یعنی ژنرال آیرون‌ساید) برای انحلال لشکر قزاق ایران و ایجاد قشون متحدالشکل به فرماندهی افسران انگلیسی را داد (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸: ۳۵۵-۳۴۹). برساختن دگری سیاسی و بزرگ‌نمایی خطر کمونیسم و بلشویسم یکی از شاخص‌هایی می‌باشد که به ایجاد وضعیت استثناء و هوموساکریسم رضاخانی می‌انجامد. برساختن دگری سیاسی با محوریت حمله ارتش سرخ یا بلشویک‌های ایرانی آن‌چنان در اذهان مردم و مسئولین حکومتی ریشه دوانیده بود که حتی در جریان کودتای سوم اسفند برخی چنین می‌پنداشتند که قزاق‌ها نیز بلشویک شده و به تهران آمده‌اند تا رژیم سلطنتی را براندازند و به جای آن رژیم جمهوری شورایی روی کار آورند.

سبب‌سازهای نهادی تعلیق و استثناء

نهادهای و شرایط منتج از آن‌ها پدیدآورنده‌ی خطامشی‌های سیاسی‌اند. اهمیت یافتن نهادها در تحلیل سیاسی و اجتماعی این امکان را برای محققان فراهم می‌سازد تا از زاویه دستاوردهای مفهومی و نظری این حوزه به بازخوانی رخدادها و فرایندهای تاریخی بپردازند و بی‌گمان این فرصت مناسبی برای آزمودن چارچوب‌های جدید در تحلیل تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در یک قرن اخیر است. مورخان، صاحب‌نظران علوم سیاسی و جامعه‌شناسان تاریخی برآنند که دگرگونی‌های مهمی در ساختار جامعه ایران اول

قرن بیستم رخ داده است و انقلاب مشروطه منجر به پیدایش نهادهای سیاسی تازه‌ای در اواخر دوره قاجار شد و نهادهای شکل گرفته، نقطه عطفی در تاریخ تحولات جامعه ایران بوده‌اند (فاضلی و اشتیاقی، ۱۳۹۲: ۴۰).

از این حیث انقلاب مشروطه نخستین حرکت برای برپایی دولتی قانونمند و محدود براساس نهادهای جدید برای تحقق خواسته‌های نیروها و طبقات اجتماعی آسیب‌دیده از تحولات نیمه دوم قرن نوزدهم جامعه ایران است و مهم‌ترین دستاورد آن پیدایش نهادهایی بود که نویدبخش تغییر ساختار قدرت سنتی بوده‌اند. به بیان یکی از اندیشندان: «یکی از مهم‌ترین پی‌آمدهای جنبش مشروطه‌خواهی مردم ایران، مانند هر دگرگونی دموکراتیکی دیگر، استقرار نهادهای نظام سیاسی جدید و تثبیت آزادی‌ها بود» (طباطبایی، ۱۳۹۲: ۲۸۳). براساس روح قانون اساسی مشروطیت ایران، مجلس اساس و بنیاد مشروطیت به شمار می‌رفت که می‌بایستی مهم‌ترین دغدغه خاطر مشروطه‌طلبان را که عبارت بود از مهار قدرت مطلقه شاه، از طریق نظمی شناخته‌شده یعنی قانون و اجرای نظارت بر اجرای آن، جامعه‌ی عمل ببوشاند (جعفری‌ندوشن و زارعی‌محمودآبادی، ۱۳۸۲: ۱۳۹-۱۴۰).

یکی از مهم‌ترین استلزامات شکل‌گیری نهادهای مدرن در هر کشوری منوط به شکل‌گیری یک مساله نظری یا نظام معنایی و اندیشگانی و فکری ملازمه‌ی آن است؛ به عبارت دیگر هیچ نهاد یا پدیده‌ی مدرنی بدون عنصر اندیشه‌ای به معنای واقعی وجود نخواهد داشت و در پیشینه هر نهاد مدرنی بایستی یک اندیشه متناسب با آن نظام معنایی وجود داشته باشد. در ایران معاصر نه نهادهای مشروطه‌خواهی و نه اندیشه‌ی متناسب با آن نظام معنایی نیز می‌توانست شکل بگیرد. این وضعیت سپهر سیاست ایران چه در دوره آشوب و چه در دوره مطلقه، صدق می‌یابد. اگرچه دفتر مشروطه‌خواهی ایرانیان با اندیشه تحدید قدرت سیاسی و نهادهای متناسب با آن باز شد و حقوقدانان شرع و عرف از آن دفاع می‌کردند، اما «هرکس به تمنّایی در گلشن» مشروطیت آمده بود و همین چندگانگی در حوزه‌ی اندیشگانی به حوزه نهادهای سیاسی منتقل شد و باعث شد تا شاهد استمرار نهادهای متناسب با اندیشه مشروطیت نباشیم. در ایران عصر پسامشروطه، ضعف عمیق بنیادهای مشروطیت از یک‌سو و رویدادهایی که مانع تحقق تحول سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در جامعه ایران می‌شد از سوی دیگر باعث شد تا نانهامندی در بُعد نهادها اتفاق بیفتد.

با وقوع نهضت مشروطیت اگرچه برخی نهادها مانند مجلس، قانون اساسی، احزاب، نظام عدلیه و انجمن‌های سیاسی شکل گرفتند، اما دولت مشروطه به دلیل ظهور در بستر نامناسب تاریخی خود در ایجاد نهادهای مشروطه‌خواهی با شکست مواجه شد. هرچند نهادهای مختلف سیاسی و حقوقی برای نخستین بار در ایران شکل گرفت، اما بنا به دلایلی که گفته شد، این نهادهای شکل گرفته، نیم‌بند ماند و خواسته‌های نهادهای مشروطه‌طلبان نافرجام باقی ماند. نهادهای سنتی همچون شاه، دربار، شاهزادگان، حکام ایالات، روسای قبایل و روحانیون در دولت پیشامدرن، به عنوان مراکز قدرت قلمداد می‌شدند که پس از مشروطه با سایر کانون‌های قدرت مانند مجلس، انجمن‌ها و احزاب سیاسی در تقابل قرار گرفتند. این موضوع، بیش از هر چیز به هرج‌ومرج و آشوب در دوران پسامشروطه دامن زد.

بنابراین در پی بحران همه‌جانبه‌ای که به نهضت مشروطیت فرا رویید، نظام مطلقه‌ی قبلی تضعیف شد، ولی هنوز نظام تازه‌ای که کارایی بیشتری داشته باشد جایگزین آن نشده بود. به تعبیری، با وجود پذیرش مشروطیت و اقبال عمومی به حاکمیت قانون و تأسیس نهادهای مردم‌نهاد، استقرار نظم سیاسی جدید را موجب نشد. به تعبیر سیف: «اگر بخشی از این گناه به گردن حامیان نظام مطلقه‌ی پیشین باشد که در این مهم کارشکنی می‌کردند، بی‌گمان بخشی از آن به گردن خود فعالان نهضت است که به قدر کفایت هوشیار نبودند» (سیف، ۱۳۹۰: ۱۶۶ و ۲۴۳).

به دلیل فقدان شرایط نهادی در کنار سایر عوامل ساختاری-رویدادی و اندیشه‌ای لازم (که به آن اشاره شد) برای شکل‌گیری نهادهای مشروطه‌خواهی، درنهایت از دل انقلاب مشروطه هرج‌ومرج بیرون آمد. فاصله دوازده‌ساله پیروزی انقلاب در سال ۱۲۸۸ تا کودتای ۱۲۹۹ دوره هرج‌ومرج در مرکز و ولایات بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۸۱). از یک‌سو توان دولت تضعیف شده بود و از سوی دیگر به دلیل همین ضعف حکومت مرکزی، خودمختاری در ولایات که عمدتاً در دست عشایر بود افزایش یافته بود (فوران، ۱۳۸۵: ۲۸). در چنین شرایطی یعنی هرج‌ومرج ناشی از کاهش توان قدرت مرکزی و ناامنی به وجود آمده ناشی از آن، زمینه‌ی اجتماعی برای ظهور قدرت جدیدی که این وضع آشفته را سامان دهد، فراهم شد (کدی، ۱۳۸۰: ۱۳).

انقلاب مشروطه تنها در پی سرنگونی یک دولت خودکامه نبود، بلکه می‌خواست دولتی محدود به قانون و پاسخ‌گو (تحدید قدرت سلطنت)، زمام امور را بدست گیرد؛ اما باز هم جامعه ایرانی به سنت دیرین خود یعنی هرج‌ومرج و آنارشی‌گرایی متمایل شد. سنتی

که پس از سرنگونی یک دولت خودکامه بارها به آن خو گرفته بود. به دیگر سخن، چرخه‌ی سستی حکومت خودکامه - هرج و مرج - حکومت خودکامه، همواره گریبانگیر جامعه ایرانی بود (کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۱۹۷). به لحاظ نهادگرایی بایستی گفت که دلیل اصلی تعلیق مشروطیت را می‌توان در آماده نبودن بسترهای نهادی و فکری جامعه ایرانی و ظرفیت‌ناپذیری آن برای پذیرش نهادهای جدید مانند پارلمان، احزاب، قانون و... دانست؛ بنابراین عدم کارایی نهادها به علت نوظهور بودن گفتمان مشروطیت و عدم تعریف آن، بستر ذهنی و عینی برای شکل‌گیری هوموساکریسم رضاخانی/رضاشاهی فراهم نمود که درست سر بزنگاه تاریخی ظهور کرد و جامعه را به سمت ایجاد وضعیت استثنایی پیش برد.

از این منظر، باید گفت که رضاخان از بزنگاه‌هایی مانند عدم کارایی نهادهای مهمی همچون مجالس و کابینه‌های پیشین، عدم نهادینگی قانون اساسی، جنگ جهانی اول، قحطی فراگیر و دخالت عوامل بیگانه که باعث مشکلات و حوادث بسیار زیادی در ایران شده بود، به نفع خویش استفاده نمود. به تعبیر جان بروی «هرگاه بحران بزرگی زیر پای نهادهای مدرن قدرت را خالی کند» گذار از مشروطه‌خواهی به سمت حاکمیت وضعیت استثناء، ممکن است روی دهد و «رهبر فرهنگ‌مندی ظهور کند» (Breuille, 2011: p.492). دولت رضاشاه، نخستین دولت مطلقه در ایران بود و با آن که برخی از ویژگی‌هایش ریشه در گذشته داشت، لیکن نظام سیاسی جدیدی برآمده از درون تحولات عصر مشروطیت محسوب می‌شد. حکومت رضاشاه برخی شیوه‌های اعمال قدرت خودسرانه و خودکامه را به سبک حکام پیشین به کار می‌برد، ولی برخلاف حکومت‌های قدیم با تمرکزبخشیدن به منابع قدرت و به کارگیری ابزارهای متمرکز قدرت سیاسی، مبین ویژگی‌های یک «برهه‌ی تاریخی» (اکبری، ۱۳۸۴: ۲۱۸) بود. برهه‌ای که طی آن برخی نهادهای برآمده از مشروطیت در درون ساخت دولت مطلقه ادغام شدند. برخی دیگر از نهادهای پدرشاهی از جمله نهاد دربار بازتولید شدند. باتوجه به ماهیت حکومت مطلقه، رضاشاه برای نهادسازی نیاز به یک نهادی به نام ارتش قوی داشت. از این رو باید ریشه‌ی بسیاری از نهادسازی دوران مطلقه را در شکل‌گیری یک قشون و ارتش متحدالشکلی دانست. این نهاد تأثیرات عمده‌ای بر سایر نهادهای جدید در این دوره به جای نهاد؛ به طوری که می‌توان گفت بدون وجود نهاد ارتش و نیروهای مسلح نوسازی در سایر نهادها قابل انجام نبود.

به هر حال، در دوره رضاشاه حداقل نهادهای مشروطه‌خواهی پوششی بوده برای آراستن چهره دولت مطلقه پهلوی تا بدین طریق مشروعیتی برای خود داشته باشد. با این وجود، وقتی که پایه‌های حکومت او تثبیت گردید، حداقل‌های ممکن درخصوص رعایت نهادها و نمادهای دموکراتیک را کنار نهاد. به تعبیری: «قانون اساسی را لغو نکرد، مصوبات دولت را جانشین قوانین ساخت، پارلمان را به توپ نیست و هیات وزیران را برکنار نکرد، اما در عمل همه آن‌ها را از محتوای حقیقی خود خالی کرد» (ملایی توانی، ۱۳۸۱: ۲۰۸)؛ بنابراین ساختار دولت مطلقه نه تنها مبتنی بر روابط قدرت شخصی بود، بلکه مانع شکل‌گیری ترتیبات نهادی سیاسی بود و به گسترش روابط شخصی و غیررسمی دامن می‌زد (بشیریه، ۱۳۸۱: ۱۰۵)؛ بنابراین ضرورت‌های منطبق برهم شده محیط داخلی و محیط بین‌المللی، درهم تنیده شدن عوامل اندیشه‌ای، نهادی و رویدادی را سبب می‌شد تا ایرانیان، خواستار نظم آهنین و عدالت همراه با مشت شوند.

جدول ۲- دگردیسی از دولت مشروطه به وضعیت استثناء

شاخص‌های حکومت مشروطه	شاخص‌های وضعیت استثناء	دگردیسی حکومت مشروطه به وضعیت استثناء
دولت قانونمند	نظم غیرحقوقی	وجود نظم اما بدون قابلیت اجرایی قانون
تحدید قدرت	قانون فاقد محتوا	قانون فاقد درون‌مایه و معنای جوهرین و تعلیق تمام قانون
پارلمان	هوموساکر	بهم‌حاق رفتن قانون، تعلیق کامل نظم موجود
قانون اساسی‌گرایی	حیات برهنه	عدم تمایز مرز میان زندگی و قانون
تفکیک قوا	مصلحت دولت	تعطیل نهادهای مشروطیت به بهانه توسعه، امنیت و آبادانی
دولت ملی	دولت امنیت	امنیت به عنوان دال محوری و حفظ وضعیت ترس فراگیر
آزادی	اقتدار نامحدود	شکل‌گیری دولت مطلقه و توسعه‌گرا
قرارداد اجتماعی	خسونت ناب	استفاده از خسونت عریان
حاکمیت مردم	یوستیتیوم	تعلیق بسیاری از نهادهای مشروطه‌ساز قدرت
وجود جامعه مدنی و تحزب	برساختن دگری سیاسی	برساختن ترس از نفوذ دگری (کمونیسم)

نتیجه‌گیری

آنچه در بازنمودن تاریخ سیاسی ایران معاصر از منظر وضعیت استثناء‌گشودنی و تفسیرکردنی است، تأیید همان فرض اولیه پژوهش است و آن این که در بازه زمانی بین سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۳۲۰، مشروطه‌سازی قدرت، به دلیل: ۱. فقدان پیش‌زمینه‌های اندیشه‌ای و فرهنگی در جامعه ایرانی؛ ۲. تلبارشیدن رویدادهای بحران‌ساز و معلق‌کننده‌ی مشروطیت اعم از رویدادهای داخلی و خارجی؛ و ۳. آماده نبودن بسترهای نهادی و در نتیجه عدم کارآیی نهادها به علت نوپا بودن گفتمان مشروطیت، در دام استثناء افتاد و به تعلیق کشانده شد.

در تاریخ سیاسی معاصر ایران بعد از نهضت مشروطه‌خواهی شاید مهم‌ترین رویدادی که در ایران به وقوع پیوست، کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ بود که به ایجاد وضعیت استثناء انجامید. به قدرت رسیدن رضاخان را هم می‌توان یک پیروزی و هم یک شکست برای جنبش مشروطه‌خواهی ایران به شمار آورد. پیروزی از آن جهت که بسیاری از برنامه‌های او، دقیقاً همان‌هایی بود که خواسته مشروطه‌طلبان بود؛ ایجاد یک دولت ملی مدرن و قدرتمند، توسعه حاکمیت از طریق حذف نیروهای رقیب، ایجاد ثبات سیاسی و اعاده نظم در جامعه، نوسازی اقتصادی و اجتماعی. شکست هم به این دلیل که تحت حاکمیت رضاشاه، اصول مشروطه‌خواهی آشکارا نقض و چهره‌ی حاکم شدن وضعیت استثناء مجدداً نمایان گردید. از مهم‌ترین شاخص‌های ایجاد وضعیت استثناء می‌توان به وجود نظم اما بدون قابلیت اجرایی قانون؛ به محاق رفتن قانون، تعلیق کامل نظم موجود؛ شگل‌گیری دولت مطلقه و توسعه‌گرا؛ تعطیل نهادهای مشروطیت به بهانه توسعه، امنیت و آبادانی؛ استفاده از خشونت عریان؛ عدم تمایز مرز میان زندگی و قانون؛ برساختن ترس از نفوذ دگری (کمونیسم)؛ امنیت به‌عنوان دال محوری و حفظ وضعیت ترس فراگیر اشاره کرد. نهادهای اصلی مشروطیت مانند مجلس به شکل نهادی فرمان‌بردار درآمد، اصل مشارکت مردم و حاکمیت مردمی در سیاست مورد استهزاء قرار گرفت، کمیته نظارتی تشکیل نشد، اقداماتی ورای قانون اساسی در انتقال سلطنت انجام گرفت.

منابع

- آبادیان، حسین. (۱۳۹۰). ایران؛ از سقوط مشروطه تا کودتای سوم اسفند. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- اتحادیه، منصوره. (۱۳۸۱). پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت. ویراسته مصطفی زمانی نیا. تهران: سیامک.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۷). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران. تهران: گستره.
- اسلامی، روح‌الله. (۱۳۹۴). «دولت مشروطه و حکومت‌مندی مکانیکی». دولت‌پژوهی. سال اول. شماره ۱. بهار. صص ۱۷۵-۲۱۴. <https://doi.org/10.22054/tssq.2015.1519>
- اشمیت، کارل و دیگران. (۱۳۸۷). قانون و خشونت. ترجمه مراد فرهادپور. تهران: فرهنگ صبا.
- اشمیت، کارل. (۱۳۹۰). الهیات سیاسی. ترجمه لیلا چمن‌خواه. تهران: نشر نگاه معاصر.
- اشمیت، کارل. (۱۳۹۲). مفهوم امر سیاسی. ترجمه سهیل صفاری. تهران: نشر نگاه معاصر.
- افتخاری، قاسم. (۱۳۸۵). «بررسی روش‌شناختی پایان‌نامه‌های دوره دکترای علوم سیاسی و روابط بین‌الملل دانشگاه تهران». پژوهشنامه علوم سیاسی. شماره ۵. زمستان. صص ۲۱-۱. https://www.ipsajournal.ir/article_19.html
- افشار یزدی، محمود. (۱۳۵۸). سیاست اروپا در ایران. ترجمه ضیاءالدین دهشیری. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- آگامبن، جورج. (۱۳۹۵). وضعیت استثنایی. ترجمه پویا ایمانی. تهران: نشر نی.
- اولسون، ویلیام جی. (۱۳۸۰). روابط ایران و انگلیس در جنگ جهانی اول. ترجمه حسن زنگنه. تهران: شیرازه.
- براون، ادوارد. (۱۳۸۰). انقلاب مشروطیت ایران. ترجمه مه‌ری قزوینی. چاپ دوم. تهران: کویر.
- بلوشر، فون. (۱۳۶۳). سفرنامه بلوشر. ترجمه کیکاوس جهاننداری. تهران: خوارزمی.
- بنکداریان، منصور. (۱۳۹۲). بریتانیا و انقلاب مشروطه ایران؛ سیاست خارجی، امپریالیسم و اپوزیسیون. ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: نامک.

- بهنام، جمشید. (۱۳۷۹). برلنی‌ها: اندیشمندان ایرانی در برلن ۱۹۱۵-۱۹۳۰. تهران: فرزانه روز.
- پرن، داود و شجاع احمدوند. (۱۳۹۷). «فقدان نزاع تاریخی و شکست مشروطیت در ایران». دولت‌پژوهی، سال ۴، شماره ۱۴. تابستان. صص ۱۴۷-۱۰۳، <https://doi.org/10.22054/tssq.2018.9076>
- تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۸۴). مشروطه‌خواهی ایرانیان. تهران: باز.
- جعفری ندوشن، علی‌اکبر و حسن زارعی محمودآبادی. (۱۳۸۲). تجدیدنظرهای چندگانه در قانون اساسی مشروطه. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خنجی، فضل‌الله روزبهان. (۱۳۸۴). تاریخ عالم آرای امینی. به تصحیح محمداکبر عتیق. تهران: میراث مکتوب.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۸۷). حیات یحیی. به تصحیح مجتبی برزآبادی فراهانی. تهران: انتشارات فردوس.
- رضوانی، محمداسماعیل. (۱۳۴۴). انقلاب مشروطیت ایران. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- روشه، گی. (۱۳۶۷). تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی. تهران: نی.
- زینویف، ایوان الکسیویچ. (۱۳۶۲). انقلاب مشروطیت ایران: نظرات یک دیپلمات روس، حوادث ایران در سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۱. ترجمه ابوالقاسم اعتصام. تهران: اقبال.
- ژوبر، آمده. (۱۳۴۷). مسافرت در ایران و ارمنستان. ترجمه علی‌قلی اعتماد مقدم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ساعی، علی. (۱۳۹۰). «منطق تحلیل تطبیقی تاریخی با رویکرد تحلیل بولی». مجله علوم اجتماعی. شماره ۵۴. پاییز. صص ۱۶۴-۱۲۷، <https://doi.org/10.22054/qjss.2011.882>
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۷۰). تاریخ ایران. ترجمه سیدمحمدتقی فخر داعی گیلانی. تهران: دنیای کتاب.
- سپهر(مورخ‌الدوله)، احمدعلی. (۱۳۶۲). ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴. تهران: ادیب.
- سیف، احمد. (۱۳۹۰). بحران در استبدادسالاری ایران. تهران: کتاب آمه.
- شریف کاشانی، محمد مهدی. (۱۳۶۳). واقعات اتفاقیه در روزگار. به کوشش منصوره اتحادیه. تهران: نشر تاریخ ایران.
- شیخ‌الاسلامی، جواد. (۱۳۶۷). قتل اتابک و شانزده مقاله تحقیقی دیگر. تهران: کیهان.
- صالحی، نصرالله. (۱۳۸۷). اندیشه تجدد و ترقی در عصر بحران ۱۲۸۸-۱۲۹۹. تهران: طهوری.
- صحرائی، علیرضا و همکاران (۱۳۹۸). تعلیق مشروطیت/برتری استثناء؛ برآمدن پهلوی اول، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۴(۲). [20.1001.1.1735790.1398.14.2.5.6](https://doi.org/10.22054/qjss.2011.882)
- ضیاءابراهیمی، رضا. (۱۳۹۶). پیدایش ناسیونالیسم ایرانی (نژاد و سیاست بی‌جاسازی). ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز. طباطبایی، جواد. (۱۳۹۲). نظریه حکومت قانون در ایران؛ مبانی نظریه مشروطه‌خواهی. تهران: مینوی خرد.
- ظهیرالدوله، علی. (۱۳۵۱). خاطرات و اسناد ظهیرالدوله. به کوشش ایرج افشار. تهران: کتابهای جیبی.
- عین‌السلطنه سالور، قهرمان میرزا. (۱۳۷۷). روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، به کوشش مسعودسالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- فرخ، کاوه. (۱۳۹۷). ایران در جنگ؛ از چالدران تا جنگ تحمیلی. ترجمه شهربانو صارمی. تهران: ققنوس.
- کرزن، جرج. (۱۳۶۷). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: عملی و فرهنگی.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۷۹). دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی. ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۹۵). ایرانیان: دوره‌ی باستان تا دوره‌ی معاصر. ترجمه حسین شهیدی. چاپ نهم. تهران: مرکز.
- کاظم‌زاده، فیروز. (۱۳۶۷). روس و انگلیس در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: سازمان چاپ و انتشارات انقلاب اسلامی.
- کتاب آبی. (۱۳۶۶). گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. به کوشش احمد بشیری. تهران: نشر نو.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۸). انقلاب مشروطه ایران. تهران: نگاه.
- گودرزی، غلامرضا. (۱۳۸۶). تجدد ناتمام روشنفکران ایرانی. تهران: اختران.
- مجله ملانصرالدین، ۲۴ جولای ۱۹۰۷، شماره ۲۷.
- محمود، محمود. (بی‌تا). تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم. جلد هشتم. تهران: اقبال.

- مذاکرات مجلس شورای ملی اول. (۱۳۸۴). به کوشش غلامحسین میرزاصالح. تهران: مازیار.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۸). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران: هرمس.
- ملایی توانی، علیرضا. (۱۳۸۱). مشروطه و جمهوری. تهران: گستره.
- ملک‌زاده، مهدی. (۱۳۶۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. ۷ جلد. تهران: علمی.
- میروشنیکوف، لی لیف ایوانوویچ. (۱۳۵۷). ایران در جنگ جهانی اول. اصفهان: فرزانه.
- میانی، محسن. (۱۳۸۱). شکل‌گیری انقلاب اسلامی از سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی. ترجمه مجتبی عطارزاده. تهران: گام نو.
- میلز، کترین. (۱۳۹۳). فلسفه آگامبن. ترجمه پویا ایمانی. تهران: مرکز.
- ناظم، حسین. (۱۳۸۰). روس و انگلیس در ایران. ترجمه فرامرز محمدپور. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- نوازی، بهرام. (۱۳۸۶). «نظام بین‌المللی و نقش تعیین‌کننده آن در انقلاب: مطالعه تطبیقی دو انقلاب استقلال ایالات متحده و انقلاب مشروطیت ایران». پژوهشنامه علوم سیاسی. ۲ (۷). ۱۴۰-۱۱۳. https://www.ipsajournal.ir/article_29.html
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۷). یادداشت‌های ملک‌المورخین و مرآت‌الوقایع مظفری. تهران: زرین.

References:

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign power and bare life*. trans. by Daniel Heller-Roazen. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (1999b). *Remnants of Auschwitz: The witness and the archive (Homo Sacer III)*. trans. by Daniel Heller-Roazen. New York: Zone Books.
- Agamben, G. (2000). *Means without end: Notes on politics, Theory out of bounds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Agamben, G. (2004). *The Open: Man and Animal*. trans. by Kevin Attell. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2005a). *State of Exception*. trans. by Kevin Attell Chicago: The University of Chicago Press.
- Agamben, G. (2005b). *The time that remains: A Commentary on the letter to the Romans*. trans. by Patricia Dailey. Stanford: Stanford University Press.
- Amir arjomand, S. (1988). *The Turban for the crown: The Islamic Revolution in Iran*. Newyork: Oxford University Press.
- Armstrong, P. (2009). *Reticulations: Jean-Luc Noncy and Networks of the Political*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Breuilly, J. (2011). "Max Weber, Charisma and Nationalist Leadership", *Nation and Nationalism*. 17, no3.
- Calarco, M., & Steven, D. (2007). *Giorgio Agamben, Sovereignty and life*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Clemens, J., & Nicholas, H., & Alex, M. (2008). *The work of Giorgio Agamben: law, literature, life*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Keddie, N. R. (2006). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale university press.
- Majd, Mohammad Gholi. (2013). *Great Famine and Genocide in Iran 1917-1919*. University Press of America.
- Potter, L.G. (2008). *The consolidation of Irans frontier on the Persian Gulf in the nineteenth century*. In: R.Farmanfamaian (ed), *War and Peace in Qajar Persia: Implications past and presen*. London: Routledge, pp. 126-148.
- Potter, L.G. (2008). *The consolidation of Irans frontier on the Persian Gulf in the nineteenth century*. In: R.Farmanfamaian (ed), *War and Peace in Qajar Persia: Implications past and presen*. London: Routledge, pp. 126-148.
- Schmitt, C. (1985). *Political Theology: Four chapter on the concept of sovereignty*, trans by George Schwab, Cambridge: MIT Press.
- Schmitt, C. (1996a). *The concept of the political*. trans by George Schwab. Chicago: The university Chicago press.

- Schwab, G. (1989). *The Challenge of The Exception: The Introduction to the Political of Carl Schmit Between 1921 and 1936*. Greenwood Press.
- Ward, S.R. (2009). *Immortal : A Military History of Iran and its Armed Forces*. Georgetown
- Zirinsky, M. F. (1994). *The rise of Reza Khan*. In: J. Foran (Ed). *A Century of Revolutin: Social Movements in Iran*. Pp.44-77. University of Minnesota Press.

Urmia University

The impact of cultural developments on modernization in Qajar Iran: A case study spanning the reigns of Fath Ali Shah to Mozaffar al-Din Shah

Ailasghar Rajabi¹, Asma Rezaeie² and Nasim Farahmand³

1- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Karaj, Iran.

2- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

3- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2025/01/07

Accepted:
2025/03/30

pp:
95- 112

Keywords:
Qajar Dynasty,
Educational,
Social,
Cultural Developments,
Mozaffari Period.

ABSTRACT

The reign of Fath Ali Shah (1250-1212 AH) coincided with scientific and industrial developments in the world. Iranian society had not emerged from its tribal and tribal framework and had not been introduced to new manifestations, civilizations, and phenomena. It was from the middle of Fath Ali Shah's reign onwards that Iran became acquainted with European civilization and culture, and this acquaintance increased through exchanges with Europeans and neighboring countries. A group of agents, aware of the developments in the West, concluded that the technical and scientific progress of the Europeans had given them superiority and that Iran would be able to succeed if it undertook reforms. The question is how educational, cultural, and social developments during this period contributed to the formation of modern Iran and whether this acquaintance was fruitful or not? The present study seeks to answer this question using an analytical-comparative method. Studies have shown that educational, social, and cultural developments during the Qajar period paved the way for national awakening and ultimately led to the Constitutional Revolution and the formation of modern Iran. These developments were not only effective in improving public awareness and knowledge, but also provided the necessary infrastructure for the country's development in the coming years.

Citation: Rajabi, A., Rezaeie, A., & Farahmand, N. (2025). The impact of cultural developments on modernization in Qajar Iran: A case study spanning the reigns of Fath Ali Shah to Mozaffar al-Din Shah. *Journal of Historical Findings*, 1(4), 95-112.

© The Author(s).

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55869.1021>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.6.3>

Extended Abstract

Introduction

The Qajar era marked one of the most significant periods of transformation in Iran's history, profoundly influencing its educational, cultural, and social development. Spanning over a century, from Fath Ali Shah's reign (1797–1834) to Mozaffar al-Din Shah's rule (1896–1907), Iran experienced critical shifts that laid the foundation for modernization and constitutionalism. The interplay between traditional Persian institutions and Western influences sparked a gradual, yet impactful, evolution in societal structures.

One of the key factors driving these changes was Iran's expanding engagement with European countries through diplomatic missions, trade relations, and intellectual exchanges. The introduction of modern sciences, legal concepts, and governance principles through these interactions led to an emerging discourse on reform. While opposition from traditionalist factions slowed progress, reform-minded intellectuals and political figures increasingly advocated for structured modernization, particularly in education and governance.

The transformation of Iran's educational system was central to its broader socio-political awakening. Earlier forms of education were largely limited to Islamic seminaries (madrasas), focusing on religious studies and classical Persian literature. However, as Western-style schools and institutions—such as Dar al-Funun (1851)—began to take root, a new generation of scientifically trained scholars and reformists emerged, many of whom later played a crucial role in shaping Iran's constitutional movement.

Culturally, the increased publication and translation of European texts fostered intellectual discourse, encouraging debates on social justice, governance, and economic development. Newspapers and literary works introduced ideas of the rule of law, constitutional governance, and political representation, providing the Iranian public

with alternative models of statehood and governance. The intellectual ferment of the Qajar period thus set the stage for fundamental political challenges that culminated in the Constitutional Revolution of 1906.

This study aims to examine how these educational, cultural, and social shifts contributed to the broader process of national awakening and the eventual transition to modern Iranian statehood. By analyzing the trajectories of four key Qajar rulers and their respective influences on reforms, this research provides insight into the incremental but decisive steps that shaped Iran's path toward modernization.

Material & Methods

To comprehensively analyze the Qajar-era transformations, this research employs an analytical-comparative methodology, utilizing data collected from historical records, scholarly articles, and secondary research. The study examines four pivotal reigns—Fath Ali Shah, Mohammad Shah (1834–1848), Naser al-Din Shah (1848–1896), and Mozaffar al-Din Shah (1896–1907)—to assess their respective contributions to modernization efforts and institutional reforms.

The methodological approach integrates comparative historical analysis to evaluate how reform efforts evolved across different reigns. Particular attention is given to the development of educational institutions, cultural shifts, and legislative changes, alongside Iran's engagement with European political philosophies. By analyzing these factors, the study seeks to determine the extent to which Western influence and internal reformist movements shaped Iran's modernization trajectory.

Results and discussion

Educational, social, and cultural reforms during the Qajar period contributed to public awareness and socio-political development, despite facing substantial resistance from conservative factions within Iranian society. One of the most

significant advancements was the establishment of Dar al-Funun (1851)—the first modern Iranian school—under Naser al-Din Shah's rule. This institution played a crucial role in introducing Western scientific knowledge and fostering a new intellectual class that later advocated for broader political and social reforms.

Beyond education, cultural exposure to European literature, philosophy, and governance models encouraged Iranian thinkers to challenge traditional structures. The rise of printing presses and the increasing availability of translated works further facilitated the spread of modernist ideologies. Newspapers like "Qanun", published by Mirza Malkom Khan, disseminated progressive ideas advocating constitutional governance and legal reforms. This intellectual momentum laid the foundation for reformist movements that sought to curb the unchecked power of the monarchy and establish structured governance.

Socially, the gradual expansion of urban intellectualism fostered debate on women's rights, educational accessibility, and economic reform. While societal transformation was uneven, the emergence of reform-oriented figures and increased discourse on civil liberties signaled Iran's shift toward a more politically aware population. These transformations culminated in widespread public dissatisfaction, which intensified toward the late Qajar era, leading to demands for constitutionalism and an organized legal system.

The reign of Mozaffar al-Din Shah witnessed heightened pressures for political reform, particularly as Iran faced growing economic instability and foreign influence. By the early 20th century, a coalition of intellectuals, merchants, and political

activists demanded the implementation of a constitutional government, ultimately succeeding with the drafting of Iran's first Constitution in 1906.

Conclusion

While the Qajar-era reforms were gradual and often constrained by political obstacles, they undeniably set the foundation for Iran's national awakening and modernization efforts. The increased exposure to Western ideologies, coupled with the establishment of modern educational institutions, played a pivotal role in shaping public consciousness and fostering demands for political and social reforms.

This study demonstrates that, despite structural limitations and elite resistance, reformist currents during the Qajar dynasty laid essential groundwork for constitutional governance. The intellectual movements of the period encouraged a new generation of political activists, whose efforts ultimately led to Iran's Constitutional Revolution. While modernization was not wholly realized during this period, its long-term legacy influenced Iran's sociopolitical evolution well into the 20th century.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

تأثیر تحولات فرهنگی بر نوسازی در ایران قاجار (مطالعه موردی از دوره فتحعلی شاه تا پایان سلطنت مظفرالدین شاه)

علی اصغر رجبی^۱، اسما رضایی^۲ و نسیم فرهمند^۳

- ۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، کرج، ایران
 ۲- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
 ۳- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	سلطنت فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ش) با تحولات علمی و صنعتی در جهان هم‌زمان بود. جامعه ایران از چارچوب ایلی و عشیره‌ای خود بیرون نیامده و با مظاهر و تمدن‌های جدید و پدیده‌های نوآشنا نشده بود. از اواسط سلطنت فتحعلی شاه به بعد بود که ایران با تمدن و فرهنگ اروپایی آشنا شد و این آشنایی از طریق رفت‌وآمد با اروپاییان و کشورهای همسایه بیشتر شد. گروهی از کارگزاران با آگاهی از تحولات غرب به این نتیجه رسیدند که پیشرفت فنی و علمی اروپاییان سبب برتری آنان شده است و ایران در صورتی قادر به موفقیت است که دست به اصلاحات بزند. پرسش این است که چگونه تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی در این بازه زمانی به شکل‌گیری ایران مدرن کمک کرد و آیا این آشنایی مثمر ثمر بود یا خیر؟ پژوهش حاضر به روش تحلیلی- تطبیقی درصدد پاسخ به این سؤال برآمده است. بررسی‌ها نشان داد که تحولات آموزشی، اجتماعی و فرهنگی در دوره قاجار زمینه‌ساز بیداری ملی شد و در نهایت به انقلاب مشروطه و شکل‌گیری ایران مدرن انجامید. این تحولات نه تنها در بهبود آگاهی و دانش عمومی مؤثر بود بلکه باعث شد زیرساخت لازم برای توسعه و پیشرفت کشور در دوران بعدی نیز فراهم شود.
دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۸	
پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹	
صص: ۹۵-۱۱۲	
واژگان کلیدی: قاجاریه، تحولات آموزشی، اجتماعی، فرهنگی، دوره مظفری.	
استناد: رجبی، علی اصغر؛ رضایی، اسما؛ و فرهمند، نسیم. (۱۴۰۳). تأثیر تحولات فرهنگی بر نوسازی در ایران قاجار (مطالعه موردی از دوره فتحعلی شاه تا پایان سلطنت مظفرالدین شاه). <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i> ، (۴)، ۹۵-۱۱۲.	
	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55869.1021	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.6.3	

مقدمه

دوره‌ی تاریخی از آغاز سلطنت فتحعلی شاه ۱۲۴۸ هجری قمری تا پایان سلطنت مظفردالدین شاه ۱۳۵۲ هجری قمری، از مهم‌ترین و پرتلاطم‌ترین دوره‌ها در تاریخ ایران معاصر محسوب می‌شود. در این بازه زمانی کشور ایران با چالش‌ها و تغییرات گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف روبرو شد. از تحولات عمیق در نظام آموزشی و تأسیس مدارس جدید گرفته تا تغییرات فرهنگی و اجتماعی که با ورود فناوری نوین و تماس با کشورهای غربی همراه بود، همگی نقش اساسی در شکل‌گیری ایران مدرن ایفاء کردند. نظام آموزشی سنتی که عمدتاً مبتنی بر مکاتب و حوزه‌های علمیه بود، به تدریج جای خود را به مدارس مدرن داد. تأسیس دارالفنون به دستور امیرکبیر، به‌عنوان یکی از نخستین مدارس مدرن، نقطه عطفی در تاریخ آموزشی ایران بشمار می‌آید. در حوزه فرهنگی، ورود چاپخانه و گسترش نشر کتاب و روزنامه به افزایش سطح آگاهی عمومی و ترویج اندیشه‌های نوین کمک کرد. هم‌زمان اصلاحات اجتماعی و تغییرات ساختاری در نظام اداری و اقتصادی کشور نیز آغاز شد. این دوره تلاش‌های مداوم برای بهبود وضعیت زنان و ارتقای جایگاه آنان در جامعه نیز شکل گرفت. تأثیرات این تحولات که تا حد زیادی از تماس با غرب و حضور مستشاران خارجی ناشی می‌شد، زمینه‌ساز جنبش‌های اجتماعی و سیاسی بزرگی مانند انقلاب مشروطه شد که نهایتاً به شکل‌گیری ایران مدرن انجامید.

بیان مسئله و سؤال تحقیق

عصر قاجاریه از دوره‌های مهم تاریخ ایران است که در آن تحولات گسترده‌ای در زمینه‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی رخ داد. این تحولات تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی قرار داشت و نقش مهمی در شکل‌گیری نهادهای اجتماعی، فرهنگی و آموزشی مدرن ایفا کرد. در این دوره با ورود اندیشه‌های نوین از غرب، تحولات اقتصادی، اجتماعی، همچنین تعاملات بیشتر با دنیای غرب، نیاز به تغییر و اصلاح در ساختار آموزشی و فرهنگی کشور بیش‌ازپیش احساس می‌شد. با وجود این تحولات، نظام آموزشی و فرهنگی ایران همچنان با چالش‌های زیادی مواجه بود. مدارس سنتی در مقابل مدارس جدید قرار گرفتند و این دوگانگی در نظام آموزشی، مشکلاتی را در روند توسعه اجتماعی و فرهنگی به وجود آورد. مهم‌ترین پرسش این پژوهش این است که چگونه تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی در این بازه زمانی به شکل‌گیری ایران مدرن کمک کرد و آیا این آشنایی مثمر ثمر بود یا خیر؟

اهداف و ضرورت تحقیق

در میان دوره‌های حاکم بر ایران، دوره قاجاریه به دلیل تحولات گسترده بر جامعه ایران بسیار حائز اهمیت است. بررسی تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی این دوره به درک بهتر تحولات تاریخی، هویت فرهنگی و اجتماعی ایران این دوره بسیار کمک می‌کند. شایسته است سهم و نقش هر دوره بر تحولات فرهنگی و آموزشی آن مورد مطالعه قرار داد، همچنین تأثیرات آن را بر جامعه ایران رهیابی کرد.

روش تفصیلی تحقیق

مطابق با مسئله پژوهش در تحقیق پیش رو، با بهره‌گیری از روش تاریخی و غور در منابع مکتوب و شواهد موجود، با استفاده از منابع لاتین و تحقیقات ثانویه با روش تحلیلی-تطبیقی به بررسی این چهار دوره با یکدیگر پرداخته شده است تا سهم هر دوره در تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران مشخص شود.

پیشینه پژوهش

هرچند به‌ظاهر، موضوع تحولات آموزشی دوران قاجاریه در مطالعات معاصر ناشناخته نیست اما بررسی علمی از پایگاه‌های داده نشان داد، هنوز پژوهش دقیقی درباره مطالعه موردی چهار دوره مهم (فتحعلی شاه، محمدشاه، ناصر و مظفری) با عنوان مطالعه موردی این چهار دوره و قیاس این دوره‌ها با یکدیگر در قالب مقاله صورت نگرفته است. هرچند عناوین کلی و اطلاعات پراکنده درباره موضوع مذکور می‌توانست در تبیین مطالعات مقدماتی مفید باشد، لیکن مطالعه دانشگاهی قابل قبولی که بتواند تصویری دقیق از سهم و نقش هر چهار دوره ارائه شود و به‌صورت مقایسه‌ای به تبیین این چهار دوره بپردازد، یافت نشد. بااین حال منابعی برای مطالعه این دوره مورد استفاده قرار گرفته است عبارت‌اند از: کتاب ایران دوره قاجاریه نوشته عباس امانت که به تحلیل عمیق مسائل سیاسی و فرهنگی آن زمان می‌پردازد. کتاب ایران در راه‌یابی به جهان نوین: تاریخ تحول فرهنگی ایران عصر قاجاریه نوشته پروانده آبراهامیان که به تحولات فرهنگی و ورود اندیشه‌های نوین در این دوران پرداخته است. کتاب تاریخ مطبوعات نوشته افشار،

به ورود اندیشه‌های جدید با افزایش ارتباطات ایران با کشورهای اروپایی در دوره ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه، اندیشه‌های جدید فرهنگی و سیاسی وارد ایران شده است پرداخته است. کتاب اصلاحات اجتماعی در ایران قاجاری، نوشته برومند، به بررسی اصلاحات در خصوص بهبود وضعیت بهداشت عمومی و تلاش برای حذف عادات ناپسند، پرداخته است. کتاب اندیشه سیاسی در ایران قاجاری، نوشته طباطبایی که نقش روزنامه و مطبوعات انتشار روزنامه‌های مانند وقایع اتفاقیه و قانون به انتشار افکار جدید و افزایش آگاهی عمومی پرداخته است. کتاب تاریخ مشروطه ایران، نوشته احمد کسروی، به بررسی ظهور جنبش‌های اجتماعی مختلفی در این دوره پرداخته است که مهم‌ترین آن جنبش مشروطه‌خواهی بود و این جنبش در پایان سلطنت مظفرالدین شاه به اوج خود رسید و منجر به تأسیس مجلس شورای ملی شد.

نظام آموزشی ایران پیش از فتحعلی شاه

نظام آموزشی ایران پیش از دوران فتحعلی شاه قاجار عمدتاً مبتنی بر سنت‌های آموزشی کهن ایرانی-اسلامی بود و تحت تأثیر نهادهای آموزشی دوران صفویه، زندیه و پیش از آن قرار داشت. این نظام آموزشی به‌طور کلی شامل مکتب‌خانه‌ها، مدارس دینی (مدارس علمیه)، حوزه‌های علمیه، و آموزش‌های درباری بود. مکتب‌خانه‌ها ابتدایی‌ترین نهاد آموزشی در ایران پیش از دوره قاجار بودند که کودکان را با آموزش‌های اولیه آشنا می‌کردند. این نهادها معمولاً توسط ملا (معلم) اداره می‌شدند و در آن‌ها خواندن و نوشتن، قرآن، ادبیات فارسی (مانند گلستان و بوستان سعدی)، و گاهی حساب و هندسه ابتدایی آموزش داده می‌شد. این مراکز آموزشی مردمی بودند و بیشتر کودکان از طبقات گوناگون اجتماعی، به‌ویژه از خانواده‌های متوسط و فرودست، در آن‌ها تحصیل می‌کردند.

در کنار مکتب‌خانه‌ها، مدارس علمیه که مخصوص آموزش علوم دینی بودند، نقش مهمی در نظام آموزشی ایران داشتند. این مدارس که معمولاً زیر نظر علمای بزرگ شیعه اداره می‌شدند، محل آموزش فقه، اصول، حدیث، تفسیر، کلام، فلسفه، و ادبیات عرب بودند. نظام آموزشی این مدارس مبتنی بر حلقه‌های درسی بود و دانش‌آموزان (طلاب) دروس خود را نزد اساتید می‌آموختند. برخی از مهم‌ترین مدارس دینی در ایران آن دوره، مدارس اصفهان (مانند مدرسه چهارباغ) و مدارس شیراز بودند. در دوران صفویه و پس از آن، به‌ویژه در شهرهای مذهبی مانند نجف، کربلا، مشهد، قم و اصفهان، حوزه‌های علمیه شکل گرفته بود که محل تجمع علما و دانشمندان شیعه بود. در این حوزه‌ها، نظام آموزشی آزاد و مبتنی بر مکالمه و مباحثه بود و دانشجویان معمولاً دروس خود را نزد چندین استاد به‌صورت موازی می‌آموختند؛ بنابراین نظام آموزشی ایران پیش از دوران فتحعلی شاه قاجار عمدتاً سنتی و مبتنی بر نهادهای دینی، مکتب‌خانه‌ها و آموزش‌های درباری بود. این نظام از اوقاف و کمک‌های خیرین تغذیه می‌شد و بیشتر معطوف به آموزش علوم دینی، ادبیات، و مهارت‌های دیوانی بود. با آغاز حکومت فتحعلی شاه و مخصوصاً در دوره پس از او، برخی اصلاحات و تغییرات به‌ویژه در مواجهه با مدرنیته و تأثیر غرب بر نظام آموزشی ایران آغاز شد. مهم‌ترین مراکز آموزشی قبل از قاجار، مدارس علمیه بود که تحت نظارت علمای دینی اداره می‌شد. این مدارس بیشتر به آموزش علوم دینی، فقه، اصول، حدیث، تفسیر و ادبیات عرب می‌پرداختند. دانش‌آموزان در این مدارس از سنین پایین شروع به یادگیری می‌کردند (امانت، ۱۳۹۵: ۳۰). مساجد و مکتب‌خانه‌ها نیز در تدریس این علوم نقش مهمی را داشتند. با آغاز دوره فتحعلی شاه ساختار دولتی تمرکز لازم را نداشت، بنابراین وی با چالش‌های جدیدی نسبت به اقتدار خود روبرو بود (آفاری، ۱۳۷۷: ۳۳). به دنبال سرنگونی دولت صفوی به دست افغان‌ها، ایران وارد دوره هرج‌ومرج داخلی و فروپاشی اقتدار مرکزی شد. آقا محمدخان تا حدودی موفق شد اکثر ایالت‌های دورافتاده‌ی صفویه را وادار به اطاعت از حکومت مرکزی کند، اما با وجود این، ایالت‌های مازندران، آذربایجان، خراسان و همچنین دولت خراج‌گذار گرجستان، در برابر دولت قاجار مقاومت می‌کرد. همچنین جنگ‌های جانشینی نیز در بسیاری از نواحی بر بازرگانی و کشاورزی تأثیر نامطلوب از خود بر جای گذاشت و برخی از ایالت‌ها نظیر آذربایجان را با کاهش جدی جمعیت روبرو کرد، این کاهش رونق و آبادی، باعث نارضایتی عمومی شد و توان دولت را در جمع‌آوری مالیات کاهش داد (ولایتی، ۱۳۸۶: ۷۸).

فتحعلی شاه با چنین وضعیتی قدرت را در دست گرفت. نخستین هدف او این بود که حاکمیت قاجار را بر تمام قلمروهایش تحکیم کند و ساختارهای اداری را به‌منظور گسترش حکومت مرکزی از نو برپا کند. در چنین موقعیت سیاسی، اقتصادی حساسی بود که فتحعلی شاه به‌دفعات عباس میرزا نایب‌السلطنه را برای سرکوب شورش‌های محلی به مازندران و آذربایجان فرستاد (آدمیت، ۱۳۷۱: ۱۳۷۱).

۶۷). عباس میرزا شهر تبریز را مرکز دائمی اقامت خویش قرارداد و کوشید دستگاه اداری مرکز را گسترش دهد و بر فناوری کشاورزی بیفزاید، اما در همان زمان با چالشی تازه با عنوان پیشروی‌های ارضی روسیه روبرو شد (رینگر، ۱۳۸۱: ۲۸). در طی دوره‌ی اول جنگ‌های ایران و روسیه که از ۱۲۱۸-۱۲۲۸ ق. به طول انجامید، عباس میرزا و قائم‌مقام فراهانی دریافتند که با وسایل ساده و از کار افتاده که در اختیار دارند، نمی‌توانند از عهده توپخانه نظام روسیه برآیند (دوسرسی، ۱۳۶۲: ۹۸)؛ بنابراین آن‌ها با وجود عدم شناخت کامل به احوال اروپا و تمدن اروپایی، همچنین نداشتن افراد خبره و متخصص تا آنجا که توانستند برای پیشرفت کشور کوشیدند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۹۸). از جمله کارهایی که در این ضمن به تشویق عباس میرزا و قائم‌مقام صورت گرفت، فرستادن تعدادی محصل، کارگر و صنعت آموز به ممالک خارجه بود تا ضمن آشنایی با تمدن اروپایی، یادگرفتن زبان و فراگرفتن علوم و فنون تلاش کنند، نظام و صنعت را ارتقاء دهند (راوندی، ۱۳۵۴: ۱۲ / ۵۶۲).

تحولات آموزشی

توجه به آموزش طبق شیوه اروپایی در این دوره توسط عباس میرزا و قائم مقام فراهانی که در تبریز مستقر بودند، صورت گرفت؛ بنابراین در نتیجه شکست از روسیه، با تقلید آگاهانه از فرایند مشابه الگو کشور عثمانی، سلسله اصلاحات نظامی تحت عنوان نظام جدید را آغاز کردند (راوندی، ۱۳۵۴: ۷۹ / ۲). در این نظام جدید آشنایی با فنون اروپایی، روش‌های مدرن تربیت سربازان، ترجمه‌ی کتاب‌های اروپایی، تأسیس چاپخانه، انتشار روزنامه و تلاش برای نظم بخشیدن به نظام مالیاتی را شامل می‌شد. همچنین عباس میرزا با اعزام تعدادی از ایرانیان برای تحصیل در اروپا گام بی‌سابقه‌ای برای رسیدن به فنون اروپایی برداشت (رینگر، ۱۳۸۱: ۲۸). از جمله برنامه‌های اصلاحی عباس میرزا بعد از آنکه کاستی‌های موجود در کشور را بازشناسی کرده بود، آوردن معلمان و اساتید از فرانسه و انگلیس جهت تشکیل سازمان نظامی شبه مدرن بود؛ زیرا وی به اهمیت آموزش و علوم جدید پی برد، اعزام هیئت ۷۰ نفری به ریاست ژنرال گاردان برای اصلاح قشون ایران به سبک اروپایی، ساختن اسلحه، استحکامات مرزی، تهیه نقشه و غیره گواه این ادعا است (سرمدی، ۱۳۷۲: ۶۷)؛ اما با شکست‌های که قشون ایران از دولت روسیه خورده بود، همچنین عدم کارایی حضور هیئت‌های خارجی، اعزام دانشجویان به اروپا جهت اخذ علوم و فنون جدید، در برنامه‌ی اصلاحی بعدی عباس میرزا قرار گرفت. با این حال عباس میرزا به هیچ‌وجه مایل نبود دانشجویان تحت تأثیر فرهنگ‌های انگلیس و فرانسه قرار گیرند، بلکه هدف وی آموختن فنون و علوم غرب بود. به همین جهت در سال ۱۲۲۶ ق / ۱۱۹۰ ش محمدکاظم و حاجی‌بابا افشار برای یادگیری نقاشی و پزشکی برگزیده و عازم انگلستان شدند (رینگر، ۱۳۸۱: ۴۱). سپس گروهی از دانشجویان ایرانی راهی انگلیس شدند که میرزا صالح شیرازی، میرزا سید جعفر، میرزا محمدجعفر، میرزا رضا و استاد محمدعلی از این دانشجویان بودند. رشته‌های تحصیلی و حرفه‌های بعدی این دانشجویان به ترتیب مهندسی، توپخانه، زبان‌های اروپایی و علوم طبیعی و تفنگ‌سازی بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۴۲)، در میان این گروه‌های اعزامی که از ایران رهسپار اروپا شدند متاعی که شاید نسبت به دوره‌های بعد مؤثرتر و مفیدتر بود تفنگ‌سازی به سبک فرنگ، دستگاه چاپ، اولین روزنامه‌ی فارسی، ترجمه کتب از زبان‌های اروپایی، سفرنامه‌ها، فن طبابت، تأسیس اداره‌ی پست و تأسیس وزارت علوم و وزارت خارجه بود (راوندی، ۱۳۵۴: ۱۲ / ۵۲۸)؛ بنابراین دانشجویان با بازگشت به ایران، نقش مهمی در انتقال دانش و فناوری جدید ایفاء کردند.

اما باز با این حال تحولات آموزشی ایران همچنان در مراحل اولیه بود که به شکل محدود و ابتدایی صورت گرفته بود. همچنین ساختار آموزشی تحت تأثیر نظام سنتی و مذهبی قرار داشت. در این دوره بیشتر بر جنبه‌ی نظامی آن تأکید می‌شد و این تحول از بالا به پایین صورت گرفت (سریع‌القلم، ۱۳۸۶: ۴۳). دانشجویانی که به اروپا اعزام می‌شدند، بیشتر به دنبال پیشرفت‌های نظامی بودند تا جنبه‌های دیگر، البته مهم‌ترین وجه سودمند اعزام دانشجویان به اروپا از سوی عباس میرزا علاوه بر مهارت‌های نظامی این دانشجویان و آشنایی با اروپا، فراهم آوردن زمینه‌های فرهنگی از جمله انتشارات در ایران بود که میرزا صالح شیرازی در این زمینه نقش عمده‌ای داشت، زیرا او در سال ۱۲۳۴ ق دستگاه چاپی همراه خود به ایران آورد که پیش از آن چاپ در ایران وجود نداشت (رینگر، ۱۳۸۱: ۴۸).

تحولات فرهنگی

تحولات فرهنگی در ایران تحت تأثیر عوامل مختلفی قرار گرفت. این دوره اگرچه با مشکلات و چالش‌های سیاسی، اقتصادی

^۱ - اولین چاپ خانه در ایران در دوره صفویه توسط کرم‌لیت‌ها در اصفهان تأسیس شده بوده که به زبان فارسی منتشر نمی‌شد.

مواجه بود؛ اما از نظر فرهنگی تغییرات و توسعه‌های نیز به وجود آمد. در واقع با اینکه اصلاحات در این دوره بیشتر بر نظامی‌گری استوار بود، اما به تدریج دستاوردهای فرهنگی غرب همچون صنعت چاپ و کتاب بستر مناسبی را برای تغییرات فرهنگی در ایران ایجاد کرد (سریع القلم، ۱۳۸۶: ۷۶) بنابراین اولین دستگاه چاپ به زبان فارسی در تبریز توسط زین‌العابدین تبریزی در سال ۱۲۲۷ ق. راه‌اندازی شد. نخستین کتاب‌های چاپ‌شده، فتح‌نامه و جهادیه اثر میرزا بزرگ در سال ۱۲۳۳ ق. انتشار یافت. سپس در سایر شهرها نیز از جمله: ارومیه، شیراز، مشهد، انزلی، رشت، اردبیل، همدان، خوی، یزد، قزوین، کرمانشاه، کرمان، کاشان، بوشهر، اهواز، زنجان و ساری، چاپخانه‌هایی تأسیس شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۱/ ۲۱۸-۲۱۱). با اینکه در این دوره تعدادی چاپخانه دایر شده و مشغول به کار بود، کار چاپ مداوم نداشت و تعداد کتاب‌ها زیاد نبود؛ بنابراین چاپخانه‌ها برای مدتی بدون استفاده باقی ماند و هرچند وقت یک‌بار افراد دیگری آن را احیاء می‌کردند. بدین ترتیب در این دوره به‌هیچ‌وجه صنعت چاپ پا نگرفت و مداوم کار انتشارات به تلاش و تعهد فردی بستگی داشت (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۹۰)

تحول فرهنگی دیگری که صورت گرفت، انتشار اولین روزنامه‌ی ایرانی به نام کاغذ اخبار بود که توسط میرزا صالح شیرازی راه‌اندازی شد و در اطلاعیه‌ی آن به اهمیت آگاه شدن ایرانیان از رخداد‌های جهان و ورود فناوری جدید از اروپا تأکید شده بود، اما به دلیل عدم پشتیبانی از طرف دولت دو سال بعد در زمان محمدشاه از انتشار بازماند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۱۳۵). علاوه بر انتشار اولین روزنامه، سفرنامه‌هایی نیز در این دوره نوشته شد از جمله سفرنامه‌های ابوطالب اصفهانی (مسیر طالبی)، عبداللطیف شوشتری (تحفه العالم) میرزا ابوالحسن ایلچی (حیرت نامه) و سفرنامه‌ی میرزا صالح شیرازی است که اطلاعات سودمندی از شیوه‌ی زندگی اروپاییان و مؤسسات علمی و صنعتی را منعکس می‌کنند.

در این دوره ادبیات فارسی به‌ویژه شعر جایگاه ویژه‌ای داشت، خود فتحعلی شاه نیز شعر می‌سرود. همچنین نهضت ادبی که از عصر زندیه آغاز شده بود در این دوره بانام «بازگشت ادبی» وارد مرحله‌ی دیگری شد. شهر اصفهان مرکز نهضت ادبی قرار گرفت که از مشهورترین پیش‌قدمان این شهر می‌توان به سید محمد شعله اصفهانی، میرزا محمد نصیر اصفهانی و سید علی مشتاق اشاره کرد (شیخ اسلامی، ۱۳۵۱: ۲۰). در دوره‌ی فتحعلی شاه نهضت ادبی به تهران منتقل شد و «انجمن خاقان» توسط شاعران این دوره تشکیل شد و شعر درباری رواج پیدا کرد. صبا، نشاط، سحاب، مجمر، وصال از مشهورترین شعرای این دوره بودند (آرین پور، ۱۳۵۱: ۱۳/۱-۱۵).

هرچند این تحولات به‌اندازه تغییرات عمده در دوران بعدی مهم و تأثیرگذار نبود، اما زمینه‌ساز تحولات فرهنگی مهم‌تری در دوره‌های بعدی شد.

تحولات اجتماعی

در این زمان علاوه بر اقدامات فرهنگی که از سوی عباس میرزا صورت گرفت، سلسله اصلاحات اجتماعی نیز برای توسعه و آبادی مملکت از طرف وی آغاز شد. از کارهای مهم عباس میرزا در این زمینه ساخت بیمارستان بود (آرین پور، ۱۳۵۱: ۲۳). در دوره‌ی نه‌ساله‌ی جنگ‌های اول ایران و روس وضعیت اجتماعی ایران بسیار آشفته بود. گذشته از بار سنگین جنگ ایران و روسیه، کشتارهایی که در ایران به وقوع پیوسته بود، علاوه بر کاهش جمعیت باعث شیوع بیماری‌های عفونی و واگیردار در سراسر ایران شده بود. بر اثر این بیماری‌ها، عباس میرزا اقدام به تأسیس بیمارستان و امر آبله‌کوبی کرد (نفیسی، ۱۳۸۳: ۱/ ۴۶۷). دکتر کرمیک انگلیسی پزشک عباس میرزا، رساله‌ای در مورد بیماری آبله منتشر در سال ۱۲۲۶ ق. از سفارت انگلیس خواسته شد تا آبله‌کوبی را در ایران رواج دهند، مایه‌ی آبله‌کوبی از استامبول وارد می‌شد که حدود سیصد کودک را در تهران آبله‌کوبی کردند. همچنین در مناطق مرزی آبله‌کوبی توسط محمدعلی میرزا دولت‌شاه حاکم کرمانشاهان نیز رواج پیدا کرد (آدمیت، ۱۳۷۱: ۳۳۲). عباس میرزا با درک نیازهای زمانه و اهمیت اصلاحات نقش مهمی در تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره قاجاریه ایفاء کرد. اقدامات او هرچند به دلیل موانع داخلی و خارجی به‌طور کامل موفقیت‌آمیز نبود، اما زمینه‌ساز تحولات عمده‌ای در دوره‌های بعدی شد و تأثیرات مثبت بلندمدتی بر جامعه ایران داشت. عباس میرزا را می‌توان به‌عنوان نخستین اصلاح‌طلب واقعی در تاریخ معاصر ایران شناخت (صدیق، ۱۳۳۸: ۲۶)

باین‌حال در دوره‌ی فتحعلی شاه به امر تعلیم و تربیت توجه چندانی نشد، تعلیم و تربیت نوجوانان بیشتر به‌صورت سنتی و مکتب-خانه‌ای صورت می‌گرفت. البته تعلیم و تربیت در این دوره بیشتر در خدمت خانواده‌های مرفه بود که از معلم سرخانه داشتند (امانت،

۱۳۹۵: ۵۲) بنابراین بسیاری از کودکان مستعد و عامه‌ی اجتماع به علت نبود مدارس کافی از تعلیم و تربیت محروم می‌ماندند. سرجان ملکم وضعیت تعلیم و تربیت در دوران فتحعلی شاه را این‌گونه توصیف می‌کند: در ایران طفل پنج‌ساله با پیر پنجاه‌ساله در مجلس از حیث گفتار، کردار، سکونت و وقار یکسان است، در هفت، هشت‌سالگی شروع به خواندن عربی و فارسی می‌کنند و بعد از خواندن حروف تهجی، قرآن می‌خوانند. سپس به آموختن احکام شریعت می‌پردازند، بعد از آن کتب فارسی را می‌خوانند (مالکوم، ۱۳۶۲: ۶۰/۲).

با این حال تحولات اجتماعی در این دوره تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند ساختار سنتی جامعه، سیاست‌های دولتی و ارتباط محدود با کشورهای دیگر قرار داشت که این تحولات بیشتر به تقویت و تثبیت ساختارهای سنتی و مذهبی جامعه انجامید (شمیم، ۱۳۹۸: ۱۲۳). هرچند تغییرات عمده‌ای در این دوره مشاهده نمی‌شود، اما زمینه‌ساز تحولات اجتماعی گسترده‌تری در دوره‌های بعدی قاجاریه شد.

دوران محمد شاه، رکود اصلاحات فرهنگی

بعد از مرگ عباس میرزا پسر وی، محمدشاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق) به تخت سلطنت نشست. در مدت چهارده‌ساله‌ی حکومت وی تغییرات عمده‌ای در روال حکمرانی اتفاق نیفتاد و گام بلندی در راه اصلاح و ترقی برداشته نشد، مگر دوره‌ی صدارت قائم‌مقام دوم که اصلاحات مفید و مثبتی انجام داده شد.

تحولات آموزشی

در این دوره تحول آموزش دچار رکود شد. شخص شاه و وزیر وی آقاسی، چندان توجهی نسبت به علوم و فنون نشان نمی‌دادند. تنها اقدامی که در این دوره صورت گرفت، اعزام محصلان برای تحصیل به خارج بود. محمدشاه به تلاش‌های پدرش عباس میرزا برای اقتباس پیشرفت‌های نظامی و فن‌آوری اروپایی ادامه داد (شیل، ۱۳۸۶: ۸۷). وی نیز نیاز به سامان بخشی و تقویت دستگاه اداری حکومت مرکزی را درک می‌کرد، اما به‌واسطه‌ی مخالفت با تغییر، مشکلات مالی و شورش‌های مداوم داخلی محمدشاه نتوانست تغییرات عمده‌ای به وجود آورد. از آن گذشته، در سراسر دوران سلطنتش تنها به وارد کردن فن‌آوری نظامی اروپایی توجه داشت. محمدشاه در سال ۱۲۵۵ ق گروه اعزامی ۴۰-۵۰ نفری را برای آموزش به مصر انتخاب کرد، اما بر اثر اعتراض بریتانیا مبنی بر این‌که اعزام این دانشجویان ممکن است روابط ایران و مصر را بهبود بخشد، هرگز این گروه از دانشجویان به مصر فرستاده نشدند (آدمیت، ۱۳۹۵: ۱۶۴). بنابراین نخستین اعزام رسمی دانشجویان از سوی محمدشاه در سال ۱۲۵۹ ق رخ داد که ابوالحسن خان نقاش‌باشی، برای آموختن نقاشی به سبک جدید به ایتالیا فرستاده شد. در هشتم ۱۲۶۰ ق به‌موجب دست خط شاه پنج نفر دیگر به فرانسه اعزام شدند. دست خط محمد شاه در این زمینه قابل توجه است. وی پس از آن که رشته‌ی تحصیلی هر کدام را بیان می‌کند، محتوای را نقل می‌کند با این مضمون افراد دانشجوی در پاریس که برای کار کردن و درس خواندن، در پاریس مستقر شدند، بهتر است به دنبال کاره بیهوده نروند و لامذهب نشون که لعنت خدا به لامذهب‌ها و ان‌شاءالله به کارهای ما برخورد آراسته برگردند (مرادی خلج، ۱۳۸۹: ۴۸).

گروهی پنج نفره تا سال ۱۲۶۴ ق در شهر پاریس مشغول تحصیل بودند که بعد از انقلاب طبقاتی سال ۱۸۴۸م فرانسه و فوت محمدشاه مجبور به بازگشت شدند (مرادی خلج، ۱۳۸۹: ۴۸). نکته‌ی جالب‌توجه این است که در این دوره کسانی از روشنفکران نیز با هزینه شخصی فرزندان خود را به اروپا می‌فرستادند (غفاری، ۱۳۶۸: ۸۷)؛ مانند میرزا نبی خان قزوینی که دو پسر خود به نام میرزا حسین‌خان (سپهسالار) و میرزا یحیی خان (مشیرالدوله) را به اروپا فرستاد. همچنین میرزا یعقوب خان ارمنی نیز پسر خود میرزا ملکم خان را به مدت ده سال به پاریس فرستاد (غفاری، ۱۳۶۸: ۸۷).

به‌طور کلی، تحول آموزشی در این دوره هم تفاوت چشمگیری با دوره عباس میرزا نداشت و مانند دوره‌ی قبل بیشتر بر جنبه‌ی نظامی آن تأکید می‌شد همچنین تحول آموزشی از بالا به پایین بود. در این دوره برای افزایش کیفیت ارتش، سیاست جذب مریبان نظامی و صنعتگران اروپایی دنبال شد (کسروی، ۱۳۲۳: ۳۴). آموزش در این دوره به اقتباس گزیده‌ای از مهارت‌های نظامی و عملی

الفبای زبان عربی را حروف تهجی می‌گویند.^۱

محدود می‌شود؛ و دانشجویان اعزامی تنها فن‌آوری نظامی را آموزش می‌دیدند.

تحولات فرهنگی

در این دوره علاوه بر اعزام محصل به اروپا، درزمینه‌ی فرهنگی اقدام‌های نیز صورت گرفت که به آن‌ها اشاره می‌شود: اولین روزنامه‌ی ایران توسط میرزا صالح شیرازی در سال ۱۲۵۲ ق تأسیس شد که انعکاسی از محیط انگلستان در ایران بود، اما دوامی نیاورد و توسط میرزا آقاسی برچیده شد (آدمیت، ۱۳۹۵: ۱۶۴). باین‌حال در ادامه دوره محمدشاه دوباره روزنامه رونق گرفت. علاوه بر انتشار روزنامه، پیدایش چاپ مصور هم در این زمان آغاز شد و اولین کتاب چاپی مصور بانام «لیلی و مجنون» در سال ۱۲۵۹ ق در تبریز چاپ شد. سپس در سال ۱۲۶۱ ق کتاب «روضه‌المجاهدین معروف به مختارنامه» به چاپ مصور رسید، همچنین در سال ۱۲۶۴ ق کتاب «دیوان ترکی بغدادی» در شهر تبریز چاپ شد. (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۱۸/۱) علاوه بر صنعت چاپ مصور، صنعت عکاسی نیز به ایران آورده شد (آدمیت، ۱۳۹۵: ۳۵۹).

در این دوره مدرسی نیز به سبک اروپایی به دست کشیشان اروپایی و آمریکایی در ایران تأسیس شد که راه نفوذ علوم و فنون اروپایی در ایران بازتر شد. اولین مدرسه را کشیشی آمریکایی در شهر ارومیه در سال ۱۲۵۴ ق تأسیس کرد و دومین مدرسه توسط اوژن بوره فرانسوی در سال ۱۲۵۵ ق در تبریز تأسیس نمود که سبک تعلیم و پیشرفت این مدرسه چنان مؤثر واقع شد که مهد علیا، فرزند خود ناصرالدین میرزای ولیعهد را برای یادگرفتن زبان فرانسه به این مدرسه فرستاد (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۶). همچنین محمدشاه نیز اجازه تأسیس مدرسه‌ای نظیر مدرسه‌ی بوره در جلفای اصفهان را برای اطفال مسلمان، کاتولیک و ارمنی را صادر کرد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۴۱/۱). باینکه این‌گونه مدارس در زمان محمدشاه تأسیس شد، ولی آموزش همچنان به‌صورت سنتی و مکتب‌خانه‌ای انجام می‌گرفت که هیچ پیشرفتی در آن حاصل نشده بود.

در این دوره «اعطای حق آزادی اعتقادی و حق مالکیت» که تا آن زمان بی‌سابقه بود، به مردم داده شد، در نتیجه‌ی این حق آزادی، مردم تا حدودی متوجه دنیای پیرامون خود شدند. همچنین زمینه اظهارتمایل به یادگیری زبان خارجی مخصوصاً فرانسه و اشاعه آموزش آن حداقل در بین اطرافیان و سران کشور نیز در این دوره رواج پیدا کرد (ناطق، ۱۳۷۵: ۱۰۴). همچنین در ترویج کتاب تلاش‌هایی نیز صورت گرفت، چنانچه حاج میرزا آقاسی به محمدعلی‌خان سرتیپ که راهی سفارت پاریس بود، فهرستی از کتب علمی و فنی سفارش داد تا به ایران بیاورد. این فهرست توسط مسیو ریشار خان تهیه شد که شامل دائره‌المعارف، کلیات پاسکال، دکارت، بوفون و پنجاه عنوان علمی و تاریخی دیگری را در برمی‌گرفت (ناطق، ۱۳۷۵: ۲۴۰-۲۳۹) در نثرنویسی نیز سبک جدیدی به وجود آمد. قائم‌مقام فراهانی دوم احیاگر نثر فارسی بود. وی نثر فارسی را از تشبیهات و افکار سبک هندی بیرون آورد و در نوشته‌های خود لغات مانوس مصطلح بکار برد که شالوده‌ی نثرنویسی امروز را پی‌ریزی کرد (مستوفی، ۱۳۶۰: ۴۴/۱).

تحولات اجتماعی

در این عصر تحولاتی نیز درزمینه‌ی اجتماعی به وقوع پیوست که سبب تقویت حکومت مرکزی و جامعه شد. در زمان صدارت قائم‌مقام دوم اصلاحاتی در جهت تحکیم قدرت و ارتش، جلوگیری از اسراف اموال دولتی، مداخله استعمار روسیه و کمپانی‌های خارجی صورت گرفت که با مخالفت درباریان و بیگانگان مواجه شد. درنهایت قائم‌مقام به دستور محمدشاه به قتل رسید (کرزن، ۱۳۸۰: ۱۳۴/۲). در زمان صدارت میرزا آقاسی توپ‌ریزی و تفنگ‌سازی ایران نیز توسعه یافت، انبارهای دولتی ایران پر از توپ، تفنگ و کاغذ بود. چنانچه در دوره‌های بعد همچنان توپ و اسباب قورخانه ایران همان ادوات و آلاتی بود که در زمان قائم‌مقام تدارک دیده‌شده بود (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۲۵۰). در امور کشاورزی نیز رونق نسبی به وجود آمد که توانستند نه‌ری را از رودخانه کرج به تهران انتقال دهند، آوردن این آب به تهران، از کارهای بسیار باارزشی بود که در این دوره انجام شد و توانست مشکل تهران در خصوص آب را تا حدودی حل کند (مستوفی، ۱۳۶۰: ۵۱/۱)

علاوه بر تعلیمات نظامی، محمدشاه به سیاست عباس میرزا مبنی بر اکتساب مهارت‌های صنعتی اروپاییان از طریق دعوت تکنسین‌های فرانسوی برای اقامت در ایران ادامه داد. هنگامی که کنت دوسر سی سفیر فرانسه در سال ۱۲۵۵ ق به ایران آمد، از او درخواست آموزش در زمینه‌های شمع‌سازی، کاغذسازی، شیشه‌سازی و نقریسی را داشتند (ناطق، ۱۳۷۵: ۱۱۲). همچنین از امتیازاتی که محمدشاه در دوره مأموریت کنت دوسر سی در ایران به فرانسویان واگذار کرد، این بود که صنعتگران فرانسوی در آذربایجان

می‌توانند به مدت پنجاه سال از حمایت رسمی برخوردار باشند (ناطق، ۱۳۷۵: ۱۱۸) تلاش مستمر محمدشاه برای جذب صنعتگران ماهر فرانسوی از این جهت مورد حمایت واقع شد که محمدعلی‌خان شیرازی سفیر ایران در فرانسه در سال ۱۲۶۲ ق از دولت فرانسه درخواست کرد که طیفی از صنعتگران فرانسوی را برای آموزش به ایران اعزام کنند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۴۱). در دوران محمدشاه تلاش‌هایی در جهت تقویت دولت مرکزی، محاکم عرف در مقابل محاکم شرع و روند اعزام دانشجویان به خارج صورت گرفت، ولی ناتوانی و ناکارآمدی دولت، همچنین کشمکش میان دین و دولت، رقابت و مداخله‌ی روس و انگلیس، سمت‌وسوی اصلاحات را منحرف کرد (واتسن، ۱۳۴۰: ۸۷)، درنهایت اصلاحات در این دوره عقیم باقی ماند.

دوره ناصری جدال موافقان و مخالفان

پس از مرگ محمدشاه قاجار، پسر وی ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) به سلطنت رسید. در مدت پنجاه سال سلطنت وی، تغییرات عمده‌ای در جامعه به وقوع پیوست. همچنین گام‌های بلندی در جهت اصلاح و ترقی جامعه توسط برخی از وزیران اصلاح‌طلب وی برداشته شد.

تحولات آموزشی

تأسیس دارالفنون در سال ۱۲۶۸ ق نقطه‌ی عطف مهمی در تاریخ تحول آموزش ایران بود. این مدرسه نخستین موسسه‌ی آموزشی به سبک جدید که دولت بانی آن بود، تأسیس شد. هدف از تأسیس دارالفنون آماده‌سازی کادرهای حکومتی تحصیل کرده که لایق اجرای اصلاحات اداری، مواجه با چالش‌های دیپلماتیک جدیدی که بر اثر تماس با اروپا بروز می‌کرد، بود (بیانی، ۱۳۷۵: ۱۲۳). تصمیم امیرکبیر به تأسیس این مدرسه هم از نیاز آموزش داخلی ناشی می‌شد و هم از برداشت مزایای حاصل از نفرستادن دانشجویان به خارج، بنابراین امیرکبیر بر این عقیده بود سیاستی که عباس میرزا و محمدشاه با استخدام مشاوران نظامی خارجی و اعزام گروهی برگزیده دانشجویان به خارج دنبال می‌کردند، برای تربیت تعدادی دانشجویی ناکافی است (آدمیت، ۱۳۷۱: ۲۱۱)، همچنین وی ترجیح می‌داد به مشاوران خارجی اعزامی به ایران متکی نباشد. در ضمن نگران تأثیر سیاسی و فرهنگی بود که ناشی از تحصیل در اروپا بر دانشجویان اعزامی به خارج را داشت. نگرانی امیرکبیر با استخدام معلمان اتریشی برای کار در دارالفنون تا حدی برطرف شد. علت انتخاب معلمان اتریشی از این جهت بود که اتریش در معاملات سیاسی بی‌طرفی خود را به اثبات رسانده بود، همچنین دستاوردهای علمی نظامی این کشور نیز مورد توجه وی واقع شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۵۹/۱)، اما قبل از تأسیس دارالفنون امیرکبیر از کار برکنار شد و با مرگش دارالفنون حامی اصلی خود را از دست داد.

تحول عمده‌ی آموزشی ایران در این دوره از سال ۱۲۷۵ ق شروع شد. در این سال نخستین وزارت علوم تشکیل شد و میرزا علیقلی اعتضاد السلطنه که قبلاً ریاست دارالفنون را داشت، وزیر علوم شد. در زمان وی علوم و فنون ایران پیشرفت کرد. سپس در سال ۱۲۷۵ ق تلگراف در ایران تأسیس و ضمیمه‌ی وزارت علوم شد (راوندی، ۱۳۵۴: ۱۳۲). همچنین در سال ۱۲۸۰ ق در دربار ایران اداره‌ی مخصوصی به نام دارالترجمه تأسیس گشت و در سال بعد مدرسه‌ی نقاشی مجانی توسط میرزا حسن نقاش‌باشی تأسیس شد. میرزا علیقلی اعتضاد السلطنه در زمان ریاستش در دارالفنون، اصلاحات آموزشی را آغاز کرد که شامل: گسترش نقش کارگاه‌ها، جذب کردن دانش‌آموزان از اهل حرفه و تجار، فراهم آوردن نیازمندی‌های عمومی آموزشی، ایجاد برنامه‌ی آموزشی ثابت و نظام اعطای گواهینامه، بود (صدر هاشمی، ۱۳۲۷: ۶۷)؛ اما این اصلاحات انجام نگرفت، زیرا وضع موجود سیاسی، شغلی، فرهنگی در بسیاری از جهات مورد تهدید قرار گرفته بود و به لحاظ نظری به دنبال آن بود تا دارالفنون مروج پیشرفت‌ها بر اساس شایستگی را به جای روابط خانوادگی قرار دهد، اما چون اصلاحات آموزشی وی بنیادی بود مورد مخالفت قرار گرفته. در نتیجه‌ی کاهش عمومی کیفیت آموزشی در دارالفنون روبه‌روز بیشتر شد (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۰۲-۹۹).

در طی دو دهه از زمان عزل امیرکبیر تا صدارت سپهسالار کیفیت نظام آموزشی کشور با کاهش روبرو شده بود، اما با صدارت حاج میرزا حسین‌خان مشیرالدوله در سال ۱۲۸۸ ق اصلاحات آموزشی دوباره جان تازه‌ای گرفت. وی خواستار اصلاحات آموزشی مطابق الگوی عثمانی بود، همچنین وی از استانبول نامه‌هایی به وزیر امور خارجه و شاه در خصوص تأسیس مدارس به سبک عثمانی به‌منظور قادر ساختن ایران در عرصه‌ی سیاست، نوشت (آدمیت، ۱۳۷۱: ۵۹-۵۸)، اما برنامه‌ی آموزشی او نسبت به برنامه‌ی آموزشی امیرکبیر، همچون تربیت کادرهای برگزیده نظامی و اداری، تغییر اساسی نکرد. با این حال وی در این زمینه چندین مدرسه تخصصی

تأسیس کرد و تحول آموزشی که صورت گرفت، به این شکل بود که تأکیدی که بر رشته‌های نظامی در دهه‌های قبل بسیار شدید شده بود، جای خود را به تمرکز بر علوم، زبان‌های اروپایی و پزشکی داده بود؛ اما در ادامه اصلاحات آموزشی سپهسالار نیز مورد مخالفت قرار گرفت و متوقف شد (غفاری، ۱۳۶۸: ۷۸).

ناصرالدین‌شاه در اواخر سلطنت خود نسبت به تحول بی‌علاقه بود در حالی که در اوایل سلطنتش نسبتاً خود را مترقی نشان می‌داد (لمبتون، ۱۴۰۲: ۲۰۱). وی به خاطر مخالفت صاحب‌منصبان و علماء، نسبت به اصلاحات متمرکزسازی احساس خطر کرد و در پشتیبانی از اصلاحات محتاط‌تر عمل کرد. او اصلاح آموزشی را نامطلوب تلقی اعلام کرد و مایل نبود آموزش به سبک اروپایی در ایران اشاعه یابد. بنابراین افراد اصلاح‌طلب به این نتیجه رسیدند که اصلاحات در ایران در زمان ناصرالدین‌شاه به دست نخواهد آمد و از سال ۱۳۰۵ ق تا پایان سلطنت وی به بعد هیچ اقدام محسوسی از جانب دولت برای اصلاح آموزشی به عمل نیامد. با وجود رکودی که در تحول آموزشی در اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه به وقوع پیوست، نیروی محرک تحول آموزشی به تدریج در حال رشد بود (لمبتون، ۱۴۰۲: ۳۷). برای نمونه می‌توان به تأسیس مدرسه رشدیه در سال ۱۳۰۵ ق در تبریز اشاره کرد که نشانگر رشد تحول آموزشی در این بازه زمانی بود. این امر نشانه‌ی انتقال انگیزه‌ی اصلاحی از سطح دیوانی به سطح شهروندان غیردولتی بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۷۳).

تحولات فرهنگی

در مقایسه با نیمه‌ی اول قرن سیزدهم، در عهد ناصرالدین‌شاه تحولات فرهنگی چشمگیرتر بود. بسیاری از تحصیل‌کرده‌های خارج پس از برگشت به ایران، با انگیزه‌های گوناگون کوشیدند دیده‌ها و شنیده‌های خود را به گوش هم‌وطنان خود برسانند و خود نیز مصدر برخی از کارها شدند، هرچند بیشتر آنان کاری که مطابق با رشته تحصیلی خود پیدا نکردند (حائری، ۱۳۶۷: ۵۶). چندین روزنامه در داخل و خارج از کشور تأسیس شد که برخی از آن‌ها به‌ویژه روزنامه‌های خارج از کشور در روشنگری سهم بسزایی داشت. در این هنگام روزنامه‌هایی که در ایران به چاپ می‌رسید، به لحاظ نظارت شدیدی که بر مطبوعات اعمال می‌شد، اجازه نداشت درباره‌ی سیاست چیزی بنویسد و نوشته‌های آن‌ها منحصر به اخبار کشوری و موضوعات ادبی محدود می‌شد، اما در خارج از کشور روزنامه‌های گوناگونی به فارسی به چاپ می‌رسید که از آن جمله می‌توان به روزنامه قانون در لندن، اختر در استانبول، حبل‌المتین در کلکته اشاره کرد. این روزنامه‌ها به‌صورت قاچاق وارد ایران می‌شد، در میان مردم منتشر می‌گردید و اندیشه‌های همگانی را ضد دولت برمی‌انگیخت (بیانی، ۱۳۷۵: ۲۳/۳).

نهادهای فرهنگی چون وزارت علوم با کیفیتی بسیار نامطلوب و محدود تأسیس شد. در سال ۱۲۹۰ ق مدرسه‌ی مجانی به اسم مکتب مشیریه برای تدریس زبان‌های خارجه به مدیریت محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در تهران تأسیس شد. با این حال در این سال کتابخانه‌ی سلطنتی نیز شروع به فعالیت کرد. در سال ۱۲۹۱ ق اولین سالنامه‌ی ایران به ریاست اعتمادالسلطنه منتشر شد. سپس در سال ۱۲۹۳ ق نخستین مریض‌خانه به سبک جدید به ریاست دکتر میرزاعلی اکبر خان نفیسی ناظم الاطباء کار خود را آغاز کرد (Green, 2019: 123). در همین سال مجلس حفظ‌الصحه و اداره‌ی پست به ریاست حاج میرزا علی‌خان امین‌الدوله تأسیس شد. اولین تئاتر ایرانی به کمک محمدحسن خان اعتمادالسلطنه و میرزاعلی اکبر خان مزین‌الدوله نیز شروع به فعالیت کرد. همچنین مجلسی به نام مجلس تألیف کتاب رجال که بعدها به اسم تألیف‌نامه‌ی دانشوران معروف شد، تأسیس شد. در سال ۱۲۹۳ ق مدرسه‌ی دولتی دیگری در تبریز تأسیس شد که دومین مدرسه به سبک جدید در ایران بود. در سال ۱۲۹۷ ق آبله‌کوبی نیز در تمام شهرهای ایران عمومی شد. در سال ۱۳۰۰ ق مدرسه‌ی نظامی اصفهان بانام مدرسه‌ی همایونی و در سال ۱۳۰۲ ق مدرسه‌ی نظامی تهران را تأسیس کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۶۴/۱-۱۴۹). می‌توان گفت در عهد ناصری توجه خاصی به انتشار مجلات علمی شد و روزنامه‌های به نام روزنامه‌ی ملی، روزنامه‌ی نظامی، روزنامه‌ی علمی که وزارت معارف ایران عهده‌دار آن بود، منتشر شد.

در این زمان اروپاییان از دولت ایران اجازه گرفتند در بسیاری از شهرهای ایران مدارس پسرانه و دخترانه تأسیس کنند؛ بنابراین مدرسه‌ی سن لوئی تهران توسط لازاریست‌ها تأسیس شد، همچنین در سال ۱۲۸۲ ق مدرسه‌ی دخترانه‌ی خواهران سن و نسان دوپل در ارومیه، سلماس، تبریز، اصفهان دایر گشت. سپس در سال ۱۲۸۹ ق مدرسه‌ی پسرانه‌ی آمریکایی در تهران و در سال ۱۲۹۲ ق مدرسه‌ی دخترانه‌ی سن ژوزف در تهران تأسیس شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۳۶۷/۱).

اعزام محصل که از زمان فتحعلی شاه و محمدشاه آغاز شده بود در این دوره نیز ادامه یافت، برخی نیز با خرج خود راهی اروپا شدند. اولین گروه اعزامی در این دوره در سال ۱۲۶۷ ق رخ داد که شش صنعت‌کار برای سفر به روسیه بودند. مهم‌ترین گروه اعزامی به اروپا گروه ۴۲ نفره‌ی گروسی بود که در سال ۱۲۷۶ ق به فرانسه اعزام شدند. همچنین در دوره‌های (۱۲۶۷-۱۲۸۸ ق) تعداد زیادی از خانواده‌ها، فرزندان خود را با هزینه‌ی شخصی برای تحصیل به اروپا می‌فرستادند. این روش پس از سال ۱۲۸۴ ق که ناصرالدین‌شاه ممنوعیت سفر به خارج را وضع کرد، در میان خانواده‌های طبقات بالا به‌طور فزاینده‌ای عادی شده بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۰۴). همچنین کتاب‌های زیادی چاپ و منتشر شد که در مقایسه‌ی با دوره‌های قبل چشمگیرتر بود. در سال ۱۲۶۵ ق تعداد ۲۹۳ جلد کتاب و ۳۲۳ قطعه نقشه جغرافیا از فرانسه آورده شد که برای آن زمان رقم مهمی بود (آدمیت، ۱۳۴۸: ۳۸۰). در دوره‌ی سپهسالار نیز ترجمه آثار مؤلفان اروپایی با توجه زیادی مواجه شد. مترجمان ایرانی آثار زیادی در زمینه‌های مختلف علمی، نظامی، فلسفی، تاریخی به فارسی ترجمه کردند. از جمله ترجمه‌های این دوره می‌توان به تاریخ پتر کبیر و شارل دوازدهم اثر ولتر، انحطاط و سقوط امپراتوری روم اثر گیبون، گفتار در روش به کار بردن عقل اثر دکارت، اشاره کرد (آجودانی، ۱۳۸۱: ۲۱۴). کتاب‌هایی نیز از طرف دولت به چاپ رسید که می‌توان به ناسخ التواریخ، تکمله روضه الصفا، مرآت البلدان ناصری، نامه‌ی دانشوران ناصری، منتظم ناصری اشاره کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱ / ۱۷۳). در زمینه‌های شعر، نثر، طنز، نمایش‌نامه و داستان‌نویسی نیز تحولاتی به وجود آمد. شعر درباری که در دوره‌ی فتحعلی شاه به کمال رسیده بود، در دوره‌ی ناصرالدین‌شاه همچنان ادامه یافت. از شعرای این دوره می‌توان به شهاب اصفهانی، فروغی، بسطامی، قانی شیرازی، یغمای جندقی نام برد (آرین‌پور، ۱۳۵۱: ۷ / ۱). نمایش و نمایشنامه‌نویسی، به مفهوم اروپایی آن، در ایران سابقه نداشت، بنابراین اولین بار در دوره‌ی ناصرالدین‌شاه رونق بسزایی یافت. عروس قریشی، سلیمان و بلقیس و امیر تیمور والی شام از جمله نمایش‌های این دوره بودند (آرین‌پور، ۱۳۵۱: ۳۲۲). نمایشنامه‌نویسی هم با تأسیس دارالفنون و ترجمه‌ی نمایش‌نامه‌ی مولیر آغاز گردید. آخوندزاده، میرزا آقا تبریزی، از نمایش‌نامه‌نویسان این دوره بودند (آرین‌پور، ۱۳۵۱: ۳۳۶).

از سوی دیگر در زمینه‌های فرهنگی، علوم و صنایع نیز پیشرفت‌هایی حاصل شد، به برخی از آن‌ها با همان عنوانی که اعتمادالسلطنه نوشته است اشاره می‌شود: افتتاح تعلیم و شعب شریف شیمی، انتشار علم فیزیک، انتشار علم دواسازی، ترویج علم گیاه‌شناسی، رواج علم جغرافیا، انتشار شیمی جدید، افتتاح چراغ‌گاز، افتتاح چراغ الکتریسیته، امتداد تلگراف، ترویج علم و عمل عکس، ترویج علم هندسه، افتتاح کارخانه بلورسازی (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱ / ۱۴۳-۱۲۶). در خصوص این تحولات باید یادآور شد که گسترش این پدیده‌های علمی، فنی و فرهنگی چندان وسیع نبود و متأسفانه بسیاری از آن‌ها در حد افتتاح باقی ماند. دیگر آنکه در مقایسه با پیشرفت‌های وسیع در کشورهای اروپایی و نیاز بسیار شدید ایران آن روزگار به صنایع، علوم و فنون، این دستاوردها بسیار اندک بود و تحول بسیار چشمگیری در زندگی اکثر مردم به وجود نیاورد، زیرا بیشتر این پدیده‌های نو در اختیار اعیان و اشراف بود (Kia, 2016: 70). چنانکه می‌دانیم دارالفنون در سال ۱۲۶۸ ق افتتاح شد، ولی نخستین مدرسه نوین در تهران به سال ۱۳۱۵ ق گشایش یافت (رشدیه، ۱۳۶۲: ۳۲) و تا این زمان تعلیم و تربیت عموم مردم محدود به مکتب‌خانه‌ها بود.

تحولات اجتماعی

پنجاه سال حکومت ناصرالدین‌شاه (۱۲۴۶-۱۳۱۳ ق) هم‌زمان با تحولات ژرف در کشورهای صنعتی جهان و تحولات مهم در ایران آن روزگار بود. در این دوره است که جامعه‌ی ایران از چارچوب سنت‌های ایلی و عشیره‌ای به تدریج بیرون آمده و بیش‌ازپیش با تمدن جدید و پدیده‌های نوآشنا شد (کاظم‌زاده، ۱۳۸۷: ۹۸).

جامعه‌ی اروپایی در این دوره از نظر علوم، فنون، صنعت، اندیشه‌های اجتماعی، تربیتی و قدرت‌های استعمارگران رشد قابل‌ملاحظه‌ای داشت و در همین راستا ایران از مناطقی مهم برای نفوذ آنان برای چپاول و اعمال قدرت تبدیل شد. در کشورهای همسایه ایران نظیر عثمانی حوادثی رخ داد که بی‌اثر در ایران آن روزگار نبود (Keddie, 2003: 50). تحولات اجتماعی بسیاری در این کشور رخ داد که در نهایت منجر به اعلام مشروطیت در کشور ایران شد. برنامه‌های همچون تنظیمات، مدارس سبک جدید مانند مکتب سلطانی، مکتب ملکیه و دارالمعلمات زنان در عثمانی سبب تأثیر در ایران آن روزگار داشت.

در عهد ناصری، به‌ویژه در سه دهه‌ی آخر بافت اجتماعی جامعه، دگرگونی مهمی رخ داد. نفوذ اقتصادی بیگانگان در کشور سبب شد تا صنعت داخلی نتواند با کالاهای خارجی رقابت کند در نتیجه تولیدکنندگان داخلی تضعیف شدند. قشر واسطه یا دلال که

سال‌ها پیش شروع به فعالیت کرده بودند، بیش‌ازپیش فعال شده و واسطه‌ای بین سرمایه‌داران انگلیسی، روسی، فرانسوی از سوی دیگر مصرف‌کنندگان ایرانی قرار گرفتند (70: Martin, 2002). همچنین در مقابل این قشر، تولیدکنندگان داخلی کوشیدند در مقابل کالاهای خارجی دست به تولید داخلی بزنند و صنعت ملی را نیز گسترش بدهند. در دوره‌ی امیرکبیر به این نوع تولید و گسترش آن توجه بیشتری مبذول شد. فرمان آزادی استخراج معدن برای اتباع ایران صادر شد، پا به پای راه افتادن چند معدن، کارخانه‌های پارچه‌بافی، شکرریزی، چینی و بلورسازی، کاغذسازی، چدن‌ریزی، فلزکاری، کارخانه‌ی قند و شکر مازندران، کاغذسازی تهران، حریربافی در کاشان تأسیس شد. منسوجات ایران رونق گرفت، صنعت ابریشم از نظر کمیت و کیفیت ترقی کرد، پارچه‌های وطنی رواج یافت (آدمیت، ۱۳۴۸: ۳۹۴-۳۸۸).

از دیگر نتایج اقتصادی عهد ناصری تغییر کالاهای کشاورزی بود. تا آن زمان بیشتر تولیدات کشاورزی محدود به تولیدات خودمصرفی روستایی و عشیره‌ای بود، ولی در این دوره کشاورزی به تولید محصولاتی پرداخت که می‌توانست در بازارهای داخلی و خارجی عرضه گردد؛ مانند چای، توتون، پنبه، خشخاش، نیشکر، چغندر قند و غلات. با سودآور شدن چنین کالاهایی نوع جدیدی از مالکان پیدا شدند و مالکیت از انحصار اشراف و خاندان سلطنتی خارج شد (آدمیت، ۱۳۴۸: ۴۰۱-۳۹۶).
قانون ابله‌کوبی کودکان همگانی و اجباری شد و در سال ۱۲۶۸ ق اولین بیمارستان دولتی و داروخانه تأسیس شد. همچنین به ولایات، پزشکیان فرستاده شدند و برای پرداختن به فن پزشکی قرار تصدیق طبابت به افراد متخصص داده شد. در زمینه‌ی امور شهری و خدمات عمومی تغییراتی نیز به وجود آمد. برای جلوگیری از بیماری، نظافت شهری و جمع‌آوری بیماراران و گدایان در سطح شهر اقداماتی صورت گرفت (امانت، ۱۳۹۵: ۹۸). از مهم‌ترین اقدامات در این دوره تأسیس چاپارخانه بود که باعث سرعت بخشیدن به کارها می‌شد و در روابط نمایندگان سیاسی کشورهای خارجی با ایران مؤثر واقع شد (امانت، ۱۳۹۵: ۳۳۷-۳۳۳).
در زمان ناصرالدین‌شاه به تدریج نهادهای مدنی صورت خارجی پیدا کرد، ناصرالدین‌شاه بنا بر پیشنهاد اطرافیان مخصوصاً صدر-اعظم‌های اصلاحگر و نیز به دنبال آگاهی یافتن از مظاهر تمدن اروپایی البته به صورت بسیار سطحی و مسافرت‌های متعدد به فرنگ، همچنین برای جلب روشنفکران مقیم داخل و خارج از کشور که خواستار اجرای قانون و اصلاحات بودند، دست به اصلاحات زد. در سال ۱۲۷۶ ق اولین هیئت دولت در ایران و اولین مشورت خانه تشکیل شد (آدمیت، ۱۳۷۱: ۵۷). در سال ۱۲۸۹ ق اساسنامه‌ی دربار نوشته شد و در همین سال مجلس مشورت وزرا به وجود آمد که منجر به ایجاد نه وزارتخانه گردید که فقط سه وزارتخانه یعنی مالیه، خارجه و جنگ، دستگاه اداری خود را به وجود آوردند و بقیه عنوان‌های بی‌پشتوانه‌ای بودند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۲۱۴-۲۰۸). تغییر لباس و کلاه اهل دیوان، تشکیل پست‌خانه به سبک اروپایی و تمبر پستی که برای نخستین بار رایج شد و سبب ارتباط بین ایران و جهان شد، از جمله اقدام‌های دوره‌ی ناصری بوده است (بیانی، ۱۳۷۵: ۳/ ۲۴).

دوره‌ی مظفری اصلاحات اندک پیش از مشروطه

پس از قتل ناصرالدین شاه پسر سوم وی، مظفرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق) به سلطنت رسید. در دوره‌ی یازده ساله‌ای که وی حکومت کرد، تغییر عمده‌ای در روال حکمرانی اتفاق نیفتاد. مگر وزارت یک‌ساله‌ی امین‌الدوله که به سبب اقدامات اقتصادی و فرهنگی ویژگی‌های مثبتی را از خود بر جای گذاشت. در این دوره نیز بحران مالی به وجود آمد که فشار استعمار اقتصادی و سیاسی را افزایش داد، همچنین از قدرت معنوی و مادی حکومت در مقابله با دشواری‌های داخلی و خارجی کاست (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۳۷)؛ بنابراین در پی این بحران‌ها ایران به روسیه و پس‌از آن به انگلیس وابستگی‌اش تشدید شد، در همین راستا امتیاز نفت به داریسی انگلیسی داده شد، همچنین دولت‌های دیگر نیز هرکدام تلاش کردند تا نفوذ اقتصادی و سیاسی خود را در ایران افزایش دهند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۳۷).

تحولات آموزشی

با قتل ناصرالدین‌شاه و به سلطنت رسیدن مظفرالدین شاه انگیزه‌ی بزرگی برای اصلاح آموزشی به وجود آمد. اگرچه مظفرالدین شاه مانند پدرش بر دستگاه اداری جدید کنترل نداشت، اما برخلاف وی در آغاز پذیرای اصلاح آموزشی بود. هنگامی که مظفرالدین شاه نایب‌السلطنه و حکمران تبریز بود، از مدارس حسن رشدیه حمایت کرد (شوستر، ۱۳۵۱: ۱۶۷)، اما بیش از آنکه خود شاه به تغییر اعتقاد داشته باشد، شخص امین‌الدوله بود که به اصلاح آموزشی حرکت تازه‌ای بخشید. امین‌الدوله معتقد بود که درد ملت

نادانی و دوای آن دانایی است، به همین علت بیش از هر کاری به توسعه‌ی علوم و آموزش اهمیت داد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۱/۱۸۰)

در دوران صدارت وی در سال ۱۳۱۵ ق انجمنی به نام «انجمن تأسیس مکاتب ملیه ایران» تأسیس شد (سپهر، ۱۳۶۸: ۲۶۴-۲۶۳). عمده‌ترین وظیفه‌ی این انجمن تأسیس مدارس جدید بود که با تکمیل نظام‌نامه‌ی داخلی خود از دولت نیز کمک خرج دریافت می‌کرد. مدارسی که در این زمان توسط انجمن تأسیس شد عبارت بود از: مدرسه‌ی علمیه، شرف، رشديه، سادات، افتتاحیه، اقدسیه، مظفری، ادب، تربیت، خیریه، دانش (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۳۸۲). این انجمن برای پیشبرد نظام آموزشی کشور روزنامه‌ی معارف و همچنین در سال ۱۳۱۶ ق کتاب‌خانه‌ی ملی را نیز منتشر کردند. از دیگر اقدام‌های این انجمن تأسیس شرکتی به نام شرکت طبع کتب بود که بعضی از کتاب‌های مفید مخصوصاً کتاب‌های ابتدایی برای مدرسی که تأسیس شده بود را چاپ می‌کرد (سپهر، ۱۳۶۸: ۳۱۵). علاوه بر تأسیس انجمن معارف در سال ۱۳۱۷ ق وزارت امور خارجه ایران مدرسه‌ی علوم سیاسی تهران را تأسیس کرد و در سال بعد ۱۳۱۸ ق مدرسه‌ی فلاح مظفری توسط متخصص بلژیکی در تهران تأسیس شد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۲۹۹/۱). در این میان اروپاییان نیز از دولت اجازه یافته بودند که در تبریز، جلفا، ارومیه و سلماس مدارس دخترانه و پسرانه تأسیس کنند. تهران تنها جایی نبود که شاهد شکوفایی مدارس جدید باشد. آذربایجان به‌ویژه به دلایل متعددی پیش‌قدم نهضت اصلاح آموزش بود؛ زیرا این شهر در آن زمان پرجمعیت‌ترین و ثروتمندترین ایالت ایران بود، علاوه بر آن، اقلیت‌های مسیحی در این شهر ساکن شده بودند که از زمان محمدشاه به فعالیت‌های آموزشی اروپاییان میدان داده‌شده بود (Herzig, 1996: 123). همچنین نزدیکی آذربایجان به قفقاز سبب شد تا این شهر در اصلاح آموزش نقش برجسته‌ای را ایفا کند. مهم‌ترین مدرسی که در این زمان در آذربایجان تأسیس شد مدرسه‌ی تربیت، لقمانیه، سعادت و دبستان نویر، بود (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۹۶-۱۷۸)؛ بنابراین مدارس جدیدی که در این دوره تأسیس شد، ثمره‌ی گرایش‌های سیاسی-فکری بود که نخستین بار با پیدایش مدارس رشديه نمایان گشت. مدارس جدید نشانه‌ی پیشرفت جنبش اصلاحات در این دوره بود. تحول آموزشی در این دوره از پایین به بالا ایجاد شده بود، زیرا بعد از آنکه در اواخر دوره‌ی ناصرالدین‌شاه که اصلاحات آموزشی از سوی دولت شکل نگرفته بود به تدریج با تأسیس مدرسی از سوی حسن رشديه عمومی شد و اصلاح آموزشی غیردولتی توسط افراد اصلاح‌اندیش به وجود آمد. همچنین دو عامل باعث تحول آموزشی در این دوره شد، تغییر انگیزه‌های اصلاحی و دیگری رشد و تقاضا برای آموزش به سبک اروپایی (Kia, 2016: 78). فعالان آموزشی ایران از جو سیاسی در دوران مظفرالدین‌شاه بهره‌مند شدند و مظفرالدین‌شاه اجازه‌ی آزادی عمل زیادی را به اصلاح‌گران آموزشی داد، اما با این وجود وی حاضر نشد خود را متعهد به تغییرات بنیادی کند. نبود ابتکارات آموزشی از سوی شاه و دولت باعث شد تا اصلاح آموزشی عمدتاً از سوی صدراعظم‌ها و افراد اصلاح‌اندیش صورت بگیرد (Green, 2019: 154). برای نمونه تأسیس انجمن معارف در تهران و تبریز گواه این ادعا بود. در دوره‌ی مظفرالدین‌شاه به خاطر فضای باز سیاسی عمدتاً تحول آموزشی بیشتر از طرف سازمان‌های غیردولتی و گروه‌های همچون کارکنان امور خارجه، دانش‌آموختگان سابق دارالفنون، علما و تجار صورت گرفت، نکته‌ی جالب‌توجه این است که تأسیس مدارس برای دختران نیز در این دوره ایجاد شد (زرگری نژاد، ۱۳۹۰: ۹۸).

تحولات فرهنگی

عصر مظفرالدین‌شاه آغاز تحولات فرهنگی در روزگار قاجاریه بود، چراکه درزمینه‌ی انتشار روزنامه و کتاب تحولاتی به وقوع پیوست. در این دوره به علت فراهم شدن جو سیاسی و اجتماعی مساعد، افزایش تحصیل‌کرده‌ها، همچنین بالا رفتن آگاهی و بیداری عمومی در روزنامه‌نگاری تحولاتی به وجود آمده بود، زیرا روزنامه‌های غیردولتی و یا ملی، در داخل کشور انتشار می‌یافت (اوبن، ۱۳۶۲: ۷۸). اولین روزنامه‌ی غیردولتی عصر مظفری، روزنامه‌ی تربیت به قلم میرزا محمدحسین فروغی ملقب به ذکاءالملک بود که به‌طور هفتگی دایر می‌شد و امین‌الدوله آن را از هفتگی به روزانه تبدیل کرد (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۹۹). همچنین روزنامه‌های ملی دیگری در این زمان منتشر شد که عبارت‌اند از: روزنامه‌ی شرافت، ثریا، حبل‌المتین، کلکته، ادب، مظفری، حدید در بوشهر، نوروز در تبریز، مکتب، اخوت، معارف، احتیاج در تبریز، درواقع انتشار چنین روزنامه‌هایی سبب می‌شد تا مردم آگاهی خاصی نسبت به اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود با کشورهای همچون عثمانی، روسیه و هند داشته باشند (سپهر، ۱۳۶۸: ۳۱۵) کتاب‌های نیز در این دوران به چاپ رسید که سبب افزایش آگاهی مردم شد، عبارت‌اند از: کتاب احمد و سایر رسائل طالبوف

تبریزی، کتاب ابراهیم بیگ تبریزی و از همه مهم‌تر خطابه‌های اقبال الدوله هندی. باید گفت که عصر مظفری همچون دوره ناصری نبود که کسی جرأت بیان اوضاع، ترقیات اجتماعی و سیاسی ملل اروپا را نداشته باشد. هرکس هرچه می‌دانست بی‌پروا صحبت می‌کرد. خواندن کتاب‌های طالبوف، ابراهیم بیگ، خطابه‌های اقبال الدوله، مقالات و روزنامه‌های چاپ‌شده در خارج به زبان فارسی، عربی، فرانسه و انگلیسی (مستوفی، ۱۳۶۰: ۱۹/۲)، همچنین کتاب‌های رمان و ترجمه کتاب‌های خارجی مانند سه تفنگدار، کنت مونت کریستو در میان مردم رواج پیدا کرده بود (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۶۵۶/۳). در این دوره اعزام محصل به خارج از کشور، هرچند نسبت به زمان ناصرالدین‌شاه کمتر بود، اما در عوض دست‌بخش خصوصی در اعزام فرزندان خود به خارج باز گذاشته شد (سرمدی، ۱۳۷۲: ۳۹).

تحولات اجتماعی

اوضاع اجتماعی در این دوره بسیار آشفته بود و به‌واسطه‌ی هرج‌ومرج عمومی و تقسیم حوزه‌ی قدرت به گروه‌های طرفدار روسیه و اروپایی‌ها، خارجی‌ها هر آنچه توانستند از معادن، نفت، گمرکات و مواد کشاورزی را به غارت بردند (سریع القلم، ۱۳۸۹: ۱۳۶-۱۳۵). با به قدرت رسیدن امین‌الدوله به صدارت تا حدودی وضع مملکت بهبود یافت و تحولاتی در این دوره به وقوع پیوست که موردتوجه واقع شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۲/۲۵۶)، اولین اقدام بهبود وضع اقتصادی کشور بود که در این زمینه کارخانه‌های تأسیس شد از جمله، کارخانه‌ی قند و کبریت‌سازی که‌ریزک به سبک اروپایی توسط کمپانی بلژیکی در سال ۱۳۱۵ (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۵۹-۱۵۷)، کارخانه‌ی شیشه‌سازی، بلورسازی، توسط متخصصان اروپایی (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۶۰) و کارخانه‌ی ریسمان‌بافی که نسبت به دیگر کارخانه‌ها اوضاع مطلوب‌تری را داشت (سپهر، ۱۳۶۸: ۱۵۸).

در زمان صدارت کوتاه امین‌الدوله علاوه بر تأسیس چند کارخانه اقدامات دیگری نظیر، تأسیس مجلس شبه قانون‌گذاری به نام مجلس خاص دولتی، اداره منظم مالیه، گمرک و خزانه، پست‌خانه مدرن، صورت‌گرفت؛ اما وی با مخالفت طرفداران امین‌السلطان از صدارت عزل شد و میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان که نسبت به اصلاحات تعهدی نداشت، جایگزین وی شد. امین‌السلطان مملکت را دچار استقراض خارجی کرد و راه را برای مداخله‌ی دولت‌های روس و انگلیس در امور مالی کشور هموار کرد (دیولافوا، ۱۳۳۲: ۷۸). پس از امین‌السلطان در سال ۱۳۲۱ ق عین‌الدوله به صدارت رسید که به علت مخالفت آزادی‌خواهان، مشروطه‌طلبان و نارضایتی مردم، مظفرالدین شاه به‌ناچار او را برکنار کرد و فرمان مشروطیت را صادر کرد و متعاقب آن اولین دوره‌ی مجلس شورای ملی را در ۱۷ شعبان ۱۳۲۴ ق گشایش یافت و قانون اساسی در ۵۱ ماده به تصویب رسید (کسروی، ۱۳۵۰: ۹۸). در این دوره با وجود مشکلات بی‌پولی، بیماری، ضعف روحی، جسمی شاه، نفوذ روزافزون سیاست خارجی، سستی ارکان حکومتی، تحولات اجتماعی در جامعه صورت گرفت (امانت، ۱۳۹۵: ۶۷)؛ که عبارت‌اند از:

رواج کلاه نمد برای اهالی نظام، تأسیس شرکت اسلامی در اصفهان و تهران، منع مالیات قصاب‌خانه، انکشاف صنعت کاشی‌طلائی «رفیماتیک» در تهران، ایجاد مدرسه سیاسی در تهران، شیوع ماشین زراعت در خالصجات دولتی، ازدیاد قزاق که پانصد نفر بوده در سال چهارم سلطنت به هزار و دویست نفر رسید، تأسیس راه شوسه از رشت به تهران، شروع سنگ‌فرش و تسطیح معابر تهران، کاوش شهر شوش که امتیازش به فرانسه داده شد، رواج تلمبه‌های بخاری، گسترش پول نیکل، بنای عمارت جدید در عمارت گلستان، سقف بلوری و چراغ‌های برق در زیر آن، ازدیاد چراغ برق در عمارت سلطنتی، تخم‌چای در گیلان و تخم‌جنگل در جاجرو، ترقی گمرک، تذکره و پست ایران، ایجاد وزارت کابینه برای ثبت و ضبط احکام، ایجاد صندوق مالیات، رواج چرخ خودنویس در تهران، ترویج تلفون و فنوگراف، افزایش چراغ‌برق در کوچه‌های رشت و خانه‌ها و خیابان‌های تهران، تأسیس آسیای بخاری در تهران، ایجاد تمبر و برات دولتی، زیادشدن اتومبیل در تهران، تأسیس چاه نفت در کرمانشاه، تأسیس راه شوسه آستارا، شیوع لنتراژیک (چراغ سحری)، گراور چاپ در تهران، ماشین عکس بی‌عکاس، ماشین چاپ و منگنه، ایجاد رخت‌شوی‌خانه، ایجاد ماشین آجرپزی (سپهر، ۱۳۶۸: ۳۱۸-۳۱۵) رواج آشکار گرفتن رشوه توسط ملاها، کشیدن تلفن به خانه‌ها و مشروطه شدن دولت و سلطنت ایران (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۶۵۶/۳). به‌طور کلی اگرچه در این دوره با دادن امتیازهای بیشتری به بیگانگان و گرفتن قرض از استعمارگران روس و انگلیس مصادف بود، ولی تحولات آموزشی - فرهنگی روی هم‌رفته نسبت به دوره‌ی ناصرالدین‌شاه چشمگیرتر بود و ضرورت‌های جامعه و ضعف بیش‌ازحد حاکمان، قدرت و شور مردم را بیش‌ازپیش کرده بود و زمینه‌های مادی و معنوی انقلاب مشروطیت را فراهم کرد (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۰: ۷۶).

نتیجه‌گیری

در دوره فتحعلی شاه و محمدشاه به دلیل ضعف ساختاری دولت و عدم توجه به توسعه آموزش و فرهنگ، جامعه ایران همچنان در فقر علمی به سر می‌برد. آموزش محدود به حوزه‌های دینی و سنتی که در دست روحانیت و قالب مکتب‌خانه‌ها متمرکز بود و تلاش قابل توجهی برای گسترش آموزش مدرن انجام نشد، از سوی دیگر دسترسی به آموزش عمومی برای اکثر مردم امکان‌پذیر نبود. در این عصر اصلاحاتی توسط عباس میرزا انجام شد که با مرگ زودهنگام وی این اصلاحات به نتیجه نرسید. همچنین محمدشاه به دلیل درگیر بودن با مسائل سیاسی و نظامی، کمتر به فرهنگ و آموزش پرداخت، همچنین جامعه ایران در این دوره، تحت تأثیر ارزش‌ها و باورهای سنتی قرار داشت و تغییرات اجتماعی عمده‌ای رخ نداد؛ بنابراین ساختار سنتی جامعه ایران همچنان غالب بود. با به قدرت رسیدن ناصرالدین‌شاه، نشانه‌های توجه به اصلاحات آموزشی و فرهنگی مشاهده شد، در واقع ناصرالدین‌شاه، با توجه به سفرهای خود به اروپا و آشنایی با تحولات غرب، تلاش‌های برای مدرن‌سازی نظام آموزشی و ایجاد مدارس جدید مانند دارالفنون انجام شد. همچنین ناصرالدین‌شاه با گسترش روابط خود با کشورهای اروپایی، تلاش کرد تا عناصر علمی و فرهنگی آنان را وارد ایران کند (آدمیت، ۱۳۷۱: ۸۷)، هرچند با مقاومت‌هایی از سوی قشر سنتی همراه بود، اما به تدریج تأثیرات خود را در جامعه ایرانی به جا گذاشت. باین‌حال دوره ناصری را می‌توان به‌عنوان دور پیشرو در تحولات آموزشی و فرهنگی در مقایسه با دوره محمدشاه دانست. در دوره مظفری این اصلاحات با توجه به فشارهای داخلی و خارجی گسترش یافت. مظفرالدین‌شاه با تأسیس مدارس جدید، گسترش آموزش و تعامل با غرب، پایه‌های تحول فرهنگی و اجتماعی را مستحکم‌تر کرد، باین‌حال این اصلاحات نیز به دلیل مشکلات مالی و ضعف حاکمیت به‌طور کامل به نتیجه نرسید.

تحولات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی در دوره قاجاریه، اگرچه با تأخیر و در مقیاسی محدود آغاز شد، اما با گذر زمان و تغییرات در سیاست‌های داخلی و خارجی، روندی به نسبت مثبت به خود گرفت. دوره ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه را می‌توان به‌عنوان دوره‌های گذار به سمت مدرنیته و اصلاحات آموزشی در ایران قلمداد کرد. این دوره‌ها اگرچه نتوانستند تمامی نیازهای فرهنگی و آموزشی جامعه را برآورده کنند، اما نقش مهمی در ایجاد بسترهای اولیه برای تحولات بعدی ایفا کردند.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۸۶). المآثر الآثار، به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر.
- افضل الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدونیان، ج ۱، تهران: تاریخ ایران.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۶۰). سفرنامه‌های خارجی‌ان در ایران دوره قاجار، تهران: نشر زوار.
- امانت، عباس. (۱۳۹۵). سیاست و فرهنگ در ایران عصر قاجار، تهران: نشر ققنوس.
- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷)، ترجمه علی‌اصغر سعیدی، بی‌جا، کتاب‌فروشی زوار.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتحی، تهران: نشر نی.
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۱). مشروطه ایران، تهران: اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۷۱). اندیشه ترقی و حکومت قانون: عصر سپهسالار، تهران: نشر سخن.
- آرین پور، یحیی. (۱۳۵۱). از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ ساله ادب فارسی)، ج ۲، چاپ دو، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- آقاری، ژانت. (۱۳۷۱). انجمن‌های نیمه سری زنان در نهضت مشروطه، ترجمه جواد یوسفیان، ج ۱، بی‌جا: بانو.
- بروان، ادوارد. (۱۳۳۷). مطبوعات و ادبیات ایران، ترجمه محمد عباسی، ج ۲، تهران: معرفت.
- بیانی، خان بابا. (۱۳۷۵). پنجاه سال تاریخ ناصری، ج ۳، تهران: نشر علم.
- بی‌نام. (۱۳۴۸). فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران: نشر سخن.
- حائری، عبدالهادی. (۱۳۶۷). نخستین رویارویی اندیشه‌گران ایران به دو رویه تمدن بورژوازی غرب، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- دوسر سی، کنت. (۱۳۶۲). ایران در سال‌های ۱۸۴۴-۱۸۳۹ م، ترجمه احسان اشراقی، تهران: نشر دانشگاهی.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۷۱). حیات یحیی، تهران: فردوسی.
- دیولا فوآ، ژان. (۱۳۳۲). سفرنامه دیولا فوآ، ترجمه همایون سابق، بی‌جا: خیام.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۴). تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- رشدیه، شمس‌الدین. (۱۳۶۲). سوانح عمر، ج ۱، تهران: تاریخ ایران.
- رینگر، مونیکا. (۱۳۸۱). آموزش دین، گفتمان اصلاح فرهنگی در دوره قاجار، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه چاپ اول، تهران: ققنوس.

- زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۹۰). تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره قاجار، تهران، سمت.
- سپهر، عبدالحسین. (۱۳۶۸). مرآة الوقایع مظفری و یادداشت‌های ملک المورخین، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: زرین.
- سرمدی، غلامعلی. (۱۳۷۲). اعزام محصل به خارج از کشور در دوره قاجاریه، تهران: چاپ و نشر بنیاد.
- سریع القلم، محمود. (۱۳۸۹). اقتدارگرایی ایران در دوره قاجار، تهران: فروزان فر.
- شریف کاشانی، محمدمهدی. (۱۳۶۲). واقعات اتفاقیه در روزگار، ج ۳، تهران: تاریخ ایران.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۹۸). ایران در دوره سلطنت قاجاریه، تهران، علم.
- شوستر، ویلیام مورگان. (۱۳۵۱). اختناق ایران، ترجمه ابوالحسن موسی شوشتری، ج ۲، تهران: بنگاه مطبوعات صفی شاه.
- شیخ‌الاسلامی، پری. (۱۳۵۱). زنان روزنامه‌نگار و اندیشمند ایرانی، تهران، بی‌نا.
- شیل، مری لئونورا ولف. (۱۳۸۶). خاطرات لیدی شیل، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نو.
- صدر هاشمی، محمد. (۱۳۲۷). تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان: نشر کمال.
- صدیق، عیسی. (۱۳۳۸). تاریخ فرهنگ ایران از آغاز تا زمان حاضر، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- غفاری، ابوالحسن. (۱۳۶۸). تاریخ و روابط ایران و فرانسه (از ترور ناصرالدین‌شاه تا جنگ جهانی اول ۱۳۳۳-۱۳۱۳) ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قاسمی پویا، اقبال. (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجار، ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قاضی مرادی، حسن. (۱۳۸۵). نوسازی سیاسی در عصر مشروطه ایران، تهران: اختران.
- کاظم‌زاده، فیروز. (۱۳۸۷). ایران در دوره قاجار، تهران، نشر نی.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۸۰). ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، ج ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کرمانی، ناظم الاسلام. (۱۳۵۷). تاریخ بیداری ایرانیان، به اهتمام علی‌اکبر سعید سیرجانی، ج ۲، تهران: آگاه.
- کسروی، احمد. (۱۳۲۳). تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر.
- لمبتون، آن. ک. س. (۱۴۰۲). سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- مالکوم، سرجان. (۱۳۶۲). تاریخ ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، به کوشش مرتضی سیفی قمی تفرشی و ابراهیم زندپور، ج ۲، تهران: فرهنگ‌سرا.
- محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۷۰). تاریخ مؤسسات و تمدن جدید در ایران، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- مرادی خلج، محمدمهدی. (۱۳۸۹). مشروعه خواهان مشروطیت، شیراز: کوشا مهر.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۶۰). شرح زندگانی من: تاریخ اداری و اجتماعی دوره قاجاریه، تهران: زوار.
- ناطق، هما. (۱۳۷۵). اندیشه‌های تجدد در ایران عصر قاجار، تهران، نشر نی.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۳). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتحعلی شاه، به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار، ج ۲، تهران: اساطیر.
- واتسون، رابرت گرانت. (۱۳۴۰). تاریخ ایران در دوره قاجار، ترجمه عباس قلی، بی‌جا.
- ولایتی، علی‌اکبر. (۱۳۸۶). تاریخ تحولات اجتماعی ایران، تهران، امیرکبیر.

References:

- Green, N. (2019). *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*, University of California press.
- Herzig, E. (1996). *Iran under the Qajars: Aspects social change and Development*, I.B. Tauris, London.
- Keddie, N. R. (2003). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University press, London.
- Kia, M. (2016). *The Persian Empire: A Historical Encyclopedia*, ABC-CLIO, London.
- Martin, V. (2002). *Iran in the Nineteenth Century Aspects of History and Culture*, Routledge, London.